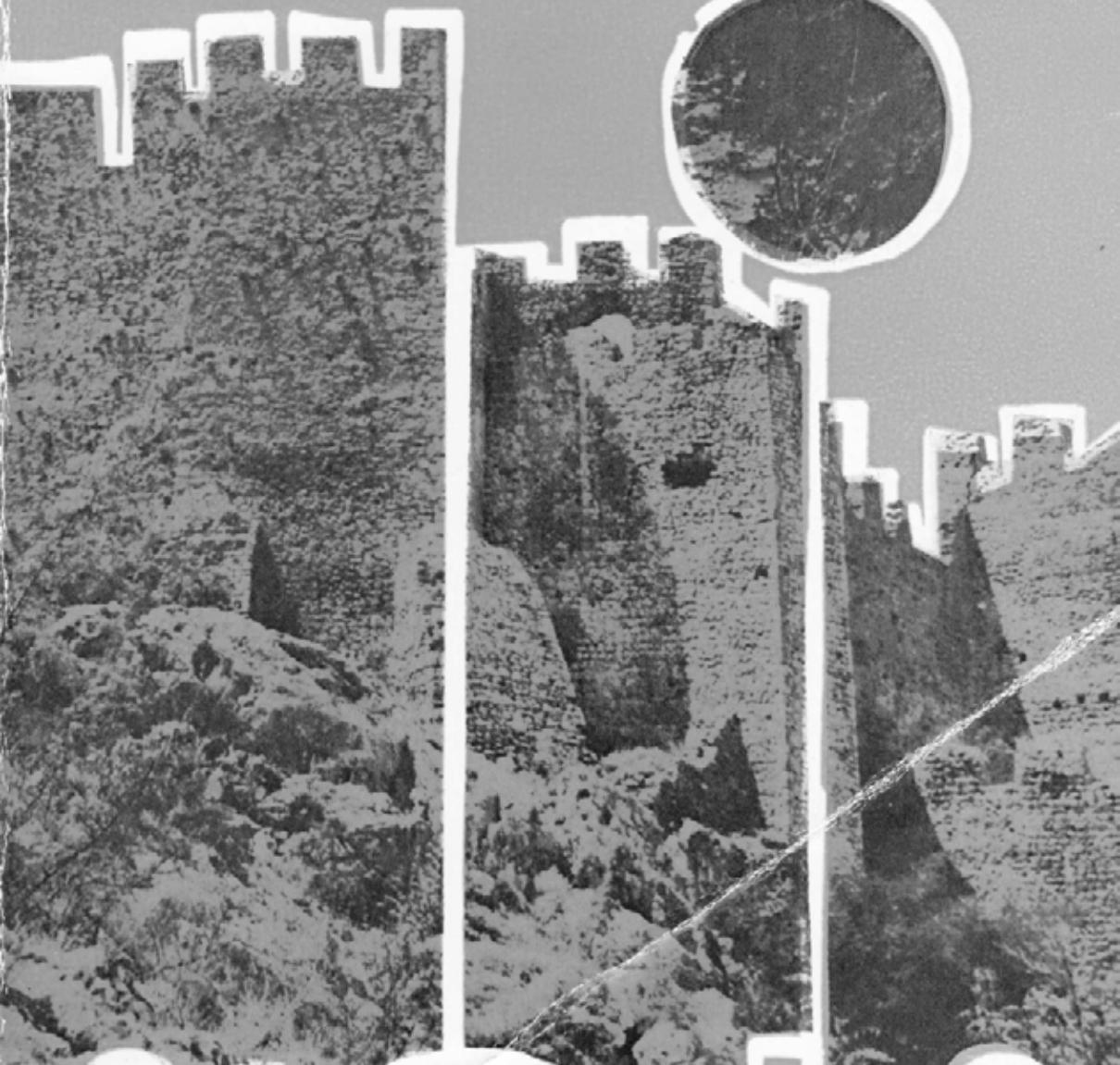

YU ISSN 0351-4552

ХЕРЦЕГОВИНА

часопис за културно
и историјско наслеђе

ФРАГАМЕН
ЧАСОМ ЗИННОВИЧАХ ВИКУНЯХ
ЧАСОМ ЗИННОВІЗМАХ ПІСТІ
УТИПІЛІ АЕ ДОЯС НІЛАНОНІЗЕЧ
ДІЛОНІЧІ И ЗЧУТАСІ АЛІЗАНОГО
ЧАСОМ

ЖАРТ ЧИСТО, АНДАНИЙКІЮ АНАЛ
ЧАСОМ

херцеговина

Історій чомусь
Винний кімні
Ізменний кімні
Часопис заснуваний
Історико-наукове

якщо да лінію, відмінні висновки
чи лінії, які вони висновують
за корисні, але не відповідають
Світовій історії, то вони
відповідають Світовій історії
за корисні, але не відповідають
Світовій історії, то вони
відповідають Світовій історії
за корисні, але не відповідають
Світовій історії, то вони

Міжнародний
інститут
історії
Історій чомусь
Винний кімні
Ізменний кімні
Часопис заснуваний
Історико-наукове

1987.

ИЗДАВАЧ:

АРХИВ ХЕРЦЕГОВИНЕ МОСТАР

МУЗЕЈ ХЕРЦЕГОВИНЕ МОСТАР

**РЕГИОНАЛНИ ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ
СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ И ПРИРОДЕ
МОСТАР**

**РАДНА ОРГАНИЗАЦИЈА „СТАРИ ГРАД“
МОСТАР**

За издавача:

Зулфикар Цанкић
Борика Вановић
Браце Поповац
мр Џихад Пашић

Редакциони одбор

мр Томислав Анвенић, уредник, др Драго Боровчанин, Бранко Џелетовић, др Сулејман Грозданић, др Ахмед Хацировић, мр Велимир Лазнибат, др Божо Машар, др Влајко Палавестра, мр Амир Пашинић, мр Маријан Сиврић, др Марко Шуньић, др Смаил Тихић, мр Шабан Захировић, уредник, мр Анвеко Зеленика, уредник.

**Одговорни уредник
мр Анвеко Зеленика**

**Лектор и коректор
мр Велимир Лазнибат**

**Секретар Редакције
Бранко Антељ**

**Насловна страна
Бобо Самарџић**

**Часопис финансира СИЗ културе
општине Мостар**

**СИЗ за културноисторијско и природно
наслеђе БиХ**

БИХОВСКИН САСОМ
НА ГОДИ

херцеговина

Мр. СТЈЕПАН ИВАНОВИЋ
и
настаник и начин
у Босни и Херцеговини

часопис за културно и
историјско наслеђе

Средњовјековна босанска држава

Најстарији сачувани, до данас
кундук је познат под називом
документа Ајбровачке куле

Бан Кулак је био веома
важним земаљском најавом почињећи
са државе. Ао Кулак ће бити
један од најзначајнијих
угарско-хрватских краљева.
Прије него што ће бити
пран самостални владар средњовјековне
и сталним првим Босне око 1320. године
је кундуком разређен у Босни и Херцеговини

Надалаје се да среће се
подјелом различитим културним
добра од којих је писму које је

Мостар
1987.

6

Хумска осмара диктат Хумског краљевства
до подножја Ајбровачке куле
принципијални су кундук који је изграђен
између 1326. и 1328. године босанским краљем. Ради
односу на босански краљевски кундук који је изграђен
између 1335. и 1340. године босанским краљем. Ајбровачка кула
је изградња се између 1326. и 1328. године босанским краљем. Ајбровачка кула је изградња се између 1326. и 1328. године босанским краљем.

ИЗДАВАЧ
АРХИВ ХЕРЦЕГОВИНСКИХ МОСТАР
МУЗЕЈ ХЕРЦЕГОВИНЕ МОСТАР
MUSEJ HERCEGOVINE IZ ZAMJETAKA
MOSTAR
Sig. 629
Inv. br. 7282 „СТАРИ ГРАД“

ХЕРЦЕГОВИНА Ладислав Ђорђевић Борис Ракочевић Бранко Јовановић И ОНОДУШИВАЊЕ СВОЈЕВИ И НЕГОДИЧКО „БРОДЕГЕ“

из Таванице Амелије, која је била
тј. Елизабета, краљица свога супружника, али и његова мајка, која је умрла у младости, али је њене
имене, која је умрла у младости, али и њене

Музеј херцеговинских
градова и културних центара
САНДРАКИЋИ
САНДРАКИЋИ

хришћанскија религија је и као најстарија иконостасија, као и
— али за члановима српске цркве — хришћанскија и вјетоји — дајују
— огни. Био је и бројнији вјетоји — пријатељствене и маджомаје, који
— спомендеју чак да су овој поштовању губитака и вјетојаја који
— спомените да ће се отицати и да ће дадији имајући њих да
— хришћанскија религија бидеју још једној вјетоји да ће имајући
— да имајући вјетоји који су још вјетоји који су још вјетоји који су
— огузанији било чувању још једног вјетоја који су још вјетоји који су
— од некога више уједињенији који су још вјетоји који су још вјетоји који су
— најбољији још једни вјетоји који су још вјетоји који су још вјетоји који су
— да је и бројнији вјетоји који су још вјетоји који су још вјетоји који су
— избрисани још једни вјетоји који су још вјетоји који су још вјетоји који су
— у њемајући вјетоји који су још вјетоји који су још вјетоји који су још вјетоји који су
— да је вјетоји који су још вјетоји који су још вјетоји који су још вјетоји који су још

Мр СТЈЕПАН ИВАНКОВИЋ

НАСТАНАК И НАЧИН ЧУВАЊА АРХИВСКИХ ДОКУМЕНТА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ДО ОСЛОБОДЕЊА 1945. ГОДИНЕ

Средњовјековна босанска држава

Најстарији сачувани босанскохерцеговачки архивски документ је позната повеља бана Кулина из 1189. године којом дозвољава Дубровчанима да могу слободно трговати по Босни.

Бан Кулин владао је Босном од 1180. до 1204. године. Његовим доласком на власт почeo је успон средњовјековне босанске државе. До Кулина босански владари признавали су власт сусједних држава. И Кулин је, више формално, признавао власт угарско-хрватских краљева. Зато се с правом сматра да је он први самостални владар средњовјековне Босне. Осамостаљењем и сталним јачањем Босне од краја 12. столећа створени су ује-ти за културни развој који се посебно огледа у развоју писане ријечи у Босни и Хуму. Осим босанске државе у то вријеме, од краја 12. до друге половине 15. столећа, на овим просторима значајна је државна творевина Хумска земља или Хум.¹

Ниједна наша средњовјековна држава није била толико подложна разним културним утјецијима као Босна, што се рељефно одразило на њену културу, посебно на писане документе.

¹ Хумска земља или Хум простирала се од лијеве обале Неретве до подручја Дубровачке Републике. Од краја 10. столећа хумски владари признавали су власт цара Самуила, Бизанта, Дукље, Рашке и Србије, а од 1326. власт босанских владара. Ради истицања своје самосталности у односу на босанског краља господар Хумске земље Стјепан Вукчић Косача (1435—1466) прогласио се 1448. херцегом. По херцегу Стјепану Хумска земља се од 1454. почиње називати Херцеговином. Херцеговина је 1482. потпала под турску власт. Под називом средњовјековне босанске државе подразумијева се тадашња Босна и Хум.

„Географски смјештај на граници двију великих културних сфера — Истока и Запада — у великој мери је одредио и културну физиономију територија Босне и Херцеговине. Ово нарочито важи за феудално доба средњег вијека, када су разлике између Истока и Запада биле изразите или чак — потенциране. Хисторија је показала да се обично код додира овако снажних културних организама појављују авије врсте реакција: или се двије културне сфере сударају, па се појављују одбијања, сукоби и оштро одвајање, или мирно коегзистирају, па долази до међусобне пенетрације са слабљењем обају утјецаја. У босанској хисторији било је и сукоба и међусобне пенетрације и слабљења утицаја Истока и Запада, али се овде снажно и неочекивано за овако мали простор, појавила још једна реакција: у консталацији сукоба, међусобног прожимања и слабљења елемената источне и западне културе, дошло је до појаве још једне компоненте — стварање нових, оригиналних властитих, културних квалитета... Елементи источног и западног културног круга у средњовјековној Босни јасни су и довољно познати: православље према католицизму, ћирилица (и грчко писмо) — према латиници и (донекле) глагољици... Као главни домаћи — босански — елементи у овом друштву могу се означити: самостална држава — у политици, босанска црква — у религији, босанска ћирилица (и босанска глагољица) — у писмености... Као жаришта културног живота у самој Босни појављују се опћенито: дворови владара и виших феудалаца, самостани фрањевачи и православни манастири, затим куће „крстјане“ босанске цркве, те у касније вријеме — вароши и градови.²

Као логичан слијед свих тих утјецаја на средњовјековну Босну и Хум су појава четири писма: грчко, латиница, глагољица и босанчица.³ Са та четири писма писани су средњовјековни босански документи. Истина, грчко писмо, па и латиница и глагољица доста су ријетки. Велика већина сачуваних докумената из тог периода писана је босанчицом. За наша разматрања најважнији су документи настали у канцеларијама босанских и хумских владара, обласних господара и других феудалаца.

Сачувани документи доказују да је грчко писмо најрјеђе употребљавано у средњовјековној Босни и Херцеговини.

Што се тиче латинице, хумски кнезови су већ у 12. столећу имали на својим дворовима сталне латинске канцеларије ради кореспонденције са западним земљама и приморским градовима. И босански владари имали су, нешто касније, латинске

² Павао Анвенић: Доба средњовјековне босанске државе, стр. 408—409; А. Бенац, Б. Човић, Ф. Пашалић, Б. Баслер, Н. Милетић и П. Анвенић: Културна историја Босне и Херцеговине, од најстаријих времена до почетка турске владавине, „Веселин Маслеша“, Сарајево 1966.

³ Босанчица или босанска ћирилица, варијанта ћирилског писма, која је, осим Босне и Херцеговине, употребљавана у средњој Далмацији и, нешто мање, у Дубровнику.

канцеларије. Осим глагољицом и босанчицом католички клер се служио латиницом и латинским језиком.

Од 10. до 15. столећа на подручју Босне и Хума употребљавала се и глагољица као славенско писмо, иако ријетко. Најзначајнији документ писан глагољицом је Мисал војводе Хрвоја Вукчића из 15. столећа.

Босанчица је била државно и народно писмо у средњовјековној Босни и Хуму. Готово све повеље босанских и хумских владара и других феудалаца писане су босанчицом. Босанчицом су писане црквене књиге и акта државне администрације. Међу двадесетак сачуваних књига које су писане босанчицом и које су разасуте широм Европе најпознатије су Чајничко и Мирослављево еванђеље. За нас су најзначајнији документи који су настали у раду државне администрације. Они су, најчешће, правног карактера. Најстарији такав акт је позната повеља бана Кулина из 1189. године. Том повељом Кулин је дозволио Дубровчанима да могу слободно трговати по Босни. Она има и значајно мјесто у лингвистици јер је писана тадашњим народним језиком и, као таква, прва је на просторима које обитавају Јужни Славени.

Нема двојбе да су дворске канцеларије биле главна мјеста где су настајали документи у средњовјековној Босни и Хуму. У тим канцеларијама постојали су професионални писари који су писали, а може се претпоставити, да су се и бринули о чувању докумената које су писали по захтјеву владара. Ако се има у виду да су то били, већином, правни акти — повеље, уговори, вјеровна писма и друго — којима су регулирани односи са Дубровником и другим државама и градовима, сасвим је сигурно да су се дупликати тих докумената чували.

Већ у вријеме владавине бана Кулина, од 1180. до 1204. године, на његову двору постојала је добро организирана државна канцеларија у којој је радио врло вјешт дијак — писар, што се може видjetи и по особинама писма којим је писана позната његова повеља из 1189. године. „Бан Кулин је имао своју државну канцеларију у којој су састављене и писане, односно издаване разне врсте докумената: повеље, писма, трговачки уговори, вјеровна писма, приманице, уговори о савезу са појединачним државама, мировни уговори, трговачки привилези, посједовнице и разна друга документа државно-правног и приватно-правног карактера.”⁴ Са сигурношћу се може тврдити да су се у средњовјековној босанској држави чували важнији документи, у првом реду државни уговори, документи о давању привилегија и даровању посједа. Средњовјековна Босна и Хум имали су посебне односе са Дубровником и Млетачком Републиком,

⁴ Војислав Богићевић: Писменост у Босни и Херцеговини од појаве словенске писмености у 9. вијеку до kraja austrougarske владавине у BiH 1918. године, „Веселин Маслеша”, Сарајево 1975, стр. 38—39.

што су регулирали разним уговорима и повељама. Такви документи испостављени су у два једнака примјерка, на латинском и народном језику. „Повеља босанског бана Стјепања Котроманића којом признаје Дубровчанима посјед Стона и Превлаке, издата у Сребренику 15. марта 1333. године, била је сачувана у четири примјерка, „две латинисци, а двије српсце, а све су пе-чакене златијем печати“;... Кад је краљ Стјепан Остоја одлучио да војводи Хрвоју дарује град и жупу Хливно (повеља од 8. децембра 1400), претходно се обавјештавао о стварном стању власништва над земљом тог подручја, те се у ту сврху, међу осталим, обратио и „капитулу у кога леже леиштроми исписани“.⁵

Без сумње, тај податак показује да су крајем 14. и почетком 15. столећа каптоли били мјеста гдје су се чували документи с подацима о власничким односима, односно о посједу земље. Другим ријечима, католичка црква је била један од чувара појединих врста докумената управних органа босанске државе.

Ако се има у виду улога босанске херетичке цркве у средњовјековној босанској држави, може се претпоставити да су се у њеном сједишту чували неки важнији државни документи.

Још један моменат потврђује да су се у средњовјековној Босни чували важни документи. Дубровник и Босна су се приликом спорова позивали на старе уговоре и повеље као доказни материјал.

Канцеларију, какву је имао бан Кулин, имали су и остали босански банови и краљеви и хумски кнезови. Бан Стјепан Котроманић и бан Твртко I, који је од 1377. носио титулу краља, имали су најорганизираније канцеларије. Готово све сачуване босанске повеље и други документи писани су на пергаменту. Тек у вријеме владавине Твртка I употребљен је први пут папир, и то 7. вељаче 1376. или 1377. године за писање писма бана Твртка Дубровнику.

Уза све богатство докумената, који су настали у канцеларијама од 12. до 15. столећа босанских, хумских и осталих феудалних господара који су владали у то вријеме босанско-херцеговачким просторима, врло мало их је сачувано. „Нажалост, од тог средњовјековног писаног културног блага у нашим архивима нема ништа, највећи дио преосталих повеља и писама, што су упућивани из Босне и Захумља, налази се данас у Дубровачком архиву. Ту се чува око 60 ћириличких повеља и писама који су упућени Дубровнику, међу којима је и она Кулинова из 1189. године, око 15 повеља и писама бана, а касније краља Твртка, 7 повеља и писама краља Дабише, 11 повеља и писама краља Остоје итд. У Дубровачком архиву налази се око двадесетак повеља и писама хумске провенијенције, од најстаријег

⁵ Анто Бабић: Архивска служба и перспективе наше историографије, стр. 11, Гласник архива и друштава архивиста Босне и Херцеговине (даље Гласник), Сарајево 1961, књ. 1.

документа — уговора хумског кнеза Мирослава са Дубровником — до оних из посљедњег периода самосталности земље херцега Стјепана.

Само дviјe повељe, јedna kраљa Твртка i јedna Стјепана Дабише, налазе сe у Земаљском музеју у Сарајеву, dok сe поједини документи, настали u ovom periodu, чuvaju u Zagrebu, Beču, Veneciji, Londonu i nekim drugim arhivima.⁶

To јe, u stvari, mali inventar онога што јe осталo од писане документације средњовјековне босанске државе od 12. do 15. stoljeća.

Сигурно јe пад Босне 1463. и Херцеговине 1482. године под турску власт имao трагичne посљедице i за архивску грађu tog perioda. Da ли јe za то kрivo турско освајањe pитањe je, jer teško јe vjерovati da je тurskim vlastima bilo u interesu уништењe dokumenta propale босанске државe. Prije bi se moglo рећi da су новим vlastima, честo i radi успјешnog владањa, требали i некi dokumenti покорене државe.

I prije pada Босне и Херцеговине под турску власт bило јe унишtavanja arhiva. Сtјepan Vukchih Kocacha заплијeniu јe 1439. godine arhiv feudalne porodiце Pavlovića, koji su gospodariли u средњem Podriju i okolini Trebiňa, a potom, vjerojatno, i уништио.

Padom Босне и Херцеговине под турску власт бројne feudalne porodiце побјegle su u Italiiju, Hrvatsku, Угарску i другađe, i собом su одnijele obiteljske i друге dokumente којi su bili u њihovu posjedu. U Körmendu u Mađarskoj пронађen јe мањi dio arhive porodiće Hrvatinija. Dio arhive босанске frajevacke vikarije nавен јe u Ljubljani.

Da su knjige i dokumenti одношeni i plaćkani, dokazuјe i podatak da se разне цркvene knjige i dokumenti налазе razasuti широм Европе, od Цариграда, gdje se чува најљepши primjerak glagoljske pismenosti u средњovјековоj Bosni, Misal vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinija, па do Leiningrada, Rima, Venecije i Bolonje. Чак јe u Italiiji, poslije pada Босне под турску власт, bila уносna trgovina цркvenim knjigama i arhivskim dokumentima. „Уза све наше познавањe трагичne судбине босанских arhivalija i knjiga, остајe ipak nerazjašnjeno како су nestali управо најvažniji arhivi — porodичni i ujedno državni arhiv Kotromanića, te arhiv porodiće Kocacha. Isto tako јe nerazumljivo da u frajevacckim samostanima, od kojih su некi основани јoш u 14. vijeku, nije sačuvan ni jedan dokument stariji od 1463. godine.“⁷

⁶ Božo Mačar: Arhivska služba, str. 57—58, Kultura u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini 1945—1975, „Oslобођење“, Sarajevo 1976.

⁷ Pavao Anđelić: n. d., str. 520.

Турска управа (1463—1878)

Средњовјековна босанска држава пала је под турску власт 1463. а Херцеговина 1482. године. Босна и Херцеговина под турском власти остала је све до 1878. године, до аустроугарске окупације.

Кроз читаво вријеме турске владавине на подручју Босне и Херцеговине није било никакве установе која би се бавила организираним чувањем архивске грађе. Подручје Босне и Херцеговине у то вријеме било је поприште многих ратова, устанака и буна, што је имало за последицу пљачку и уништавање свих добара, посебно културних, међу којима је архивска грађа имала видно мјесто.

Турске власти у Босни и Херцеговини нису се үвијек немарно односиле према чувању архивске грађе. Што се више ближила своме крају, турска управа је више пажње посвећивала документацији своје све бројније администрације у Босни и Херцеговини. Иако није било никаквог закона о заштити архивске грађе, ипак су поткрај турске владавине, 1870. године, у Царском казненом закону за босански вилајет⁸ унесене неке одредбе о заштити архивског материјала и других културноповијесних споменика. Аналогно томе, највише писаних документата из турског периода сачувано је из 19. столећа. Најбројнија је архивска грађа фонда вилајетске управе за Босну и Херцеговину од 1850. до 1878. године која се чува у Оријенталном институту у Сарајеву.

Имајући у виду дуготрајност турске окупације у Босни и Херцеговини, са бројном администрацијом, и мноштво бурних догађаја, сачувана архивска грађа из тог периода је оскудна да би се могло, на основу ње, вјерно описати сва збивања у Босни и Херцеговини у то вријеме. Из ове опће констатације треба издвојити крај 18. и 19. столећа, за који је период сачувано доста докумената.

⁸ Члан 126. гласи: „Кад се узме и украде или стане чинити да се упропасте и изгубе државна важна писма, протоколи и расписи, сенети и књиге односеће се на сушто, од мјеста определjenih да се чувају, или из руку оних особа које су постављене да чувају, ако се докаже да је та ствар произшла од немарности и непажње чиновника који су чували, узима му се новчане казне колико му је једна мјесечна плата и затвара се од једне седмице до три године.“

Члан 127. гласи: „Као што је стављено у горњем члану, који су се усудили да украду или упропасте ствари, затварају се од шест мјесеци до двије године: аколи су те важне књиге украдене или упропаштене од стране чиновника који их чува, то кад му се узме за новчану казну колико једну мјесечну плату, казни се од једне до три године затвора.“

Члан 128. гласи: „Они, који та злочинства: разваливање печата, крађе, упропашћавање и губљење књига чине насиљно и нападајем против чиновника који су ту постављени да их чувају, то они који су се усудили на тако нешто, казниће се привременим оковом.“

Војислав Богићевић: Защита архивалија у доба отоманске управе у Босни, Архивист, Београд 1952, свезак 2, стр. 110—111.

Врсте турских докумената

Турски документи дијеле се на три основне групе:⁹

1. документи врховне владе,
2. документи административних власти,
3. документи шеријатско-судских власти.

Документи врховне владе су:

а) Акти Високе Порте и дефтери царског дивана.

Документи Високе Порте су: фермани, берати, меншуре и власторучна писма.

Дефтери царског дивана су: државни уговори, кореспонденција владе са потчињеним државним органима, војним и судским органима, кореспонденција владе са војно-траванским управитељима покрајина и другим.

б) Зборници закона и наредаба.

в) Књиге и акта царског катастра.

Та документа турског феудално-тимарског система су врло значајна. У тим списима тачно је описан сваки комад земље у Турском Царству, без обзира где се налазио и ко га је уживао.

г) Тапудефтери.

То су у ствари пореске књиге за поједине санџаке у нешто ширем смислу него што тај израз обично значи. У њима су наведене нахије, насеља, хасови, зеамети и тимари дотичног санџака. Ту су поименице наведени порески обвезници, раја, износи и врсте пореза и категорије служби оних који су дјелимично или потпуно ослобођени од пореза. У дефтере су уношени мајдани, солане, млинови и њихови приходи. У њима је садржано све што је специјално за један санџак. Већина тих дефтера на почетку има закон (канун-наме) за санџак на који се дефтер односи. Канун-наме су важни хисторијски извори за економски и правни положај народа у санџацима.

а) Књиге и акта државног рачуноводства и финансија.

Ти документи су значајан извор за економску повијест наших земаља под турском управом, јер је у њима приказано финансијско стање Царства и појединих покрајина.

б) Други документи који су издавали остали органи турске владе, а то су: фетве и бујрулдије казаскера и дефтердара итд.

То су акта која упућују централној влади потчињени органи у покрајинама: беглербегови, валије, санџак-бегови, покрајински дефтердари и други. У ову групу спадају сви службени списи и књиге које су водиле управне власти.

У исту групу докумената спадају сицили, протоколи шеријатских судова. Сицили су важан извор за локалну хисторију, односно повијест једног кадилука, јер су у њих кадије уносиле

⁹ Хазим Шабановић: Турски дипломатички извори за историју наших народа, Прилози за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином, Оријентални институт у Сарајеву, 1950, I, стр. 119.

своја рјешења, одлуке, купопродајне уговоре, оставинске списе и др. Овдје треба истаћи да су шеријатски судови у Турском Царству имали шири круг дјеловања него што је суђење. Вршили су у пракси надзор над цјелокупним јавним животом и радом мјесних органа власти.

Осим тога, као и у данашње протоколе, уписивана су акта виших власти, као што су фермани, берати султана, бујрудије великих везира и други документи покрајинских намјесника. Кадије су редовито извјештавале султана и великог везира о значајним догађајима у свом кадилуку. У турској феудалној и централизованој држави кадије су биле посредници између народа и централне власти у Цариграду. То значи да су и многоbrojne жалбе народа на поступке локалних власти ишли преко њих до султана и покрајинских дивана. Све то указује да су сицили архивски документи без којих не би било могуће утврдити хисторијску истину у дугом периоду турске власти над нашим земљама.

Архиви и друге установе где се чува архивска грађа из турског периода у Босни и Херцеговини

Организирана заштита архивске грађе у Босни и Херцеговини почела је послије ослобођења земље 1945. године. За вријеме турске окупације није било готово никакве бриге за судбину архивских докумената. Уза сву небригу, ратна пустошења, пожаре и друге недаће, ипак је сачуван значајан фонд турских докумената на подручју Босне и Херцеговине 1463—1878. године. Сачувани документи не потјечу равномјерно из свих периода. Њихова бројност је прогресивна, од првих дана турске власти до 1878. године. Та се архивска грађа чува у више архива, института, библиотека, самостана, манастира и других институција.

Оријентални институт у Сарајеву

Оријентални институт у Сарајеву основан је 1950. године.¹⁰ Један од главних задатака Института био је да сакупља, чува, обрађује и објављује турски архивски и остали оријентални рукописни материјал. Може се рећи да је Оријентални институт израстао из Турског архива Земаљског музеја у Сарајеву и Оријенталне збирке бившег Института за проучавање Балкана.

У склопу Земаљског музеја у Сарајеву, који је основан 1888. године, био је Турски архив у који је 1915. пренесен Архив босанског вилајета (1850—1878) са преко 200.000 докумената.

¹⁰ Службени лист НРБиХ, 9/50.

Оснивањем Турског архива у склопу Земаљског музеја у Сарајеву почиње организирани рад на заштити, макар и малог дијела, архивске грађе у Босни и Херцеговини. „Када је тачно основан овај Архив нисам могао установити, јер је и стара архива самог Музеја великим дијелом уништена. Он стварно егзистира још од почетка овог вијека. Инвентарисање архивског материјала започето је поткрај 1908. године, а правно је Архив установљен статутом Музеја г. 1913. Већ те године имамо у овом Архиву 407 источних рукописа и штампаних књига. Архивалије се не спомињу, али их је сигурно било.“¹¹

За старе Југославије у Архив, односно Земаљски музеј, пренесена је архива Генералног аустријског конзулате у Сарајеву (1850—1878).

Пред други свјетски рат пренесен је дио архиве бањалучког мутесарифлука с краја турске владавине.

Све у свему, до оснивања Оријенталног института 1950. године у Земаљском музеју скупљена је врло значајна архивска грађа из турског периода са преко 6.000 турских исправа. Да-нас Оријентални институт у Сарајеву посједује највише архивске грађе настале у вријеме турске владавине у Босни и Херцеговини. Та је грађа сврстана у неколико збирки и фондова:

1. Збирка турских докумената од 16. до 19. столећа има преко 7.000 разних докумената, од којих су најзначајнији фермани, берати, бујрулдије босанских валија, судска рјешења, сумарни дефтери и други.

2. Архив босанског вилајета (1850—1878) броји преко 200.000 докумената. Већ смо споменили на који је начин тај фонд доспио у Институт. О документима тог фонда по окупацији Босне и Херцеговине неколико година водио се спор између Порте и нове окупационе власти у Босни и Херцеговини. Наиме, турске власти и војска однијеле су доста вриједне документације у Цариград приликом напуштања Босне и Херцеговине 1878. године. Тако су дио и тог фонда однијеле собом. Остали дио вилајетских докумената и другу важну архивску грађу, на приједлог генерала Филиповића, Беч и Земаљска влада за Босну и Херцеговину нису доставили Цариграду образлажући турски захтјев мијешањем у аустроугарске унутрашње ствари. Тако је та архива остала у Сарајеву. Остатак фонда вилајетске управе најприје је дан на чување Земаљској влади, а затим Земаљском музеју у Сарајеву. О важности тих архивских докумената није потребно ни говорити, јер потјечу из врло бурног периода босанскохерцеговачке повијести од 1850. до аустроугарске окупације.

3. Важну изворну грађу из периода турске владавине чине 62 сицила од 17. до 19. столећа. Највише је сицила травничких, љубушких и мостарских кадија.

¹¹ Хазим Шабановић: н. д., стр. 128.

4. Архива породице Ресулбеговића из 18. и 19. столећа има преко 1.000 докумената.

У Институту се такођер чува велики број фотокопиране и микрофилмоване грађе из цариградских архива, чији се садржај односи на збивања у Босни и Херцеговини под турском властима.

Историјски архив Сарајево

Од архивских институција у Босни и Херцеговини Историјски архив Сарајево прикупља је највише архивске грађе из турског периода. Документи из времена турске управе који се чувају у Историјском архиву трећи су по значају у Југославији, иза Оријенталног института и Гази Хусрев-бекове библиотеке. Збирка има преко 10.000 докумената, 1.201 рукопис, 309 дефтера и 1.715 књига. Сви ти документи чувају се у девет збирки, три фонда и Оријенталној библиотеци.

Архив Босне и Херцеговине

У Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву такођер се чува архивска грађа која је врло значајна за правилну валоризацију повијести народа Босне и Херцеговине у вријеме турске окупације, посебно за 19. столеће.

Као већина архивских установа у Босни и Херцеговини, и Архив посједује збирку разних турских докумената од око 700 архивских јединица.

По својој важности и значају Фонд Аустроугарског генералног конзулате Сарајево од 1850. до 1880. године један је од најзначајнијих фондова који се чува у Архиву из времена прије аустријске окупације. Фонд има 25 књига и 243 кутије списа. Иако то није грађа турске провенијенције, она има значајно мјесто међу документима за проучавање повијести Босне и Херцеговине, па и шире, поткрај турске управе.

У Архиву Босне и Херцеговине чува се око 25.000 копија докумената који су снимљени у Историјском архиву у Задру. Њихов садржај говори о везама Далмације са Босном и Херцеговином у 16. и 17. столећу.¹²

Архив посједује и неколико тисућа копија докумената који су снимљени у иноземним архивима, међу њима је и Архив за вјерску пропаганду из Ватикана са документима од 1623. до 1878. године.¹²

¹² Архив БиХ 1947—1977, поводом 30. годишњице оснивања Архива и почетка архивске службе у БиХ, Архив БиХ, Сарајево 1977, стр. 11.

Архив Херцеговине Мостар

Архив Херцеговине у Мостару посједује двије збирке докумената из турског периода: Збирку *acta turgarum* (1517—1878) и Збирку оријенталних рукописа (1382—1883).

Збирка *acta turgarum* има око 1.200 докумената, од чега 632 оригинална, међу којима су највреднији фермани од 17. до 19. столећа.

Збирка оријенталних рукописа има око 800 разних рукописа на арапском, турском, перзијском и на нашем језику арапским писмом.¹³

Остали регионални архиви

У Оријенталној збирци Регионалног историјског архива у Тузли чува се преко 850 турских докумената. Најстарији је докуменат тузлански сицил из 1641. године.¹⁴

У Архиву Босанске крајине у Бањалуци, Архиву средње Босне у Травнику и Регионалном архиву у Добоју чува се мањи број докумената из периода турске власти, који још увијек нису, бар не сви, обраћени па је теке нешто конкретно рећи о њихову садржају и врсти.

У Архиву средње Босне у Травнику чува се 10 кутија фотокопираних докумената Аустријског козулата у Травнику (1807—1921). Садржајем су ти документи важни за проучавање повијести Босне и Херцеговине јер је Травник у то вријеме био сједиште босанских везира и, као такав, главни град Босне и Херцеговине. Нормално је да су конзулски извјештаји, који су слати у Беч, третирали проблеме који су се тицали читаве Босне и Херцеговине.¹⁵

Остале установе у којима се чувају документи из турског периода

Универзитетска и народна библиотека у Сарајеву прикупила је вриједну и разноврсну збирку докумената из времена турске управе у нашим земљама.¹⁶ Неки документи нису турске провенијенције, али су настали у то вријеме те су и те како значајни за проучавање повијести наших народа под турском

¹³ Група аутора: Водич кроз фондове и збирке Архива Херцеговине, Архив Херцеговине, Мостар 1973, стр. 12.

¹⁴ Регионални историјски архив Тузла 1954—1979, Регионални историјски архив, Тузла 1979, стр. 19.

¹⁵ Архивски фондови и збирке у СФРЈ, СРБиХ, Савез архивских радника Југославије, Београд 1981, стр. 121.

¹⁶ Рашид Хајдаровић: Оријентални архиви у Сарајеву и њихова организација, Архивист, Београд 1956, година VI, свесак 2, стр. 24.

влашћу. У Библиотеци се сачувани документи налазе у збирци *Историјска грађа*. У збирци је 40 фермана породице Ченгић из 18. столећа, већи број вакуфнама и трговачких дефтера. Осим тих докумената збирка садржи велики број појединачних списка о разним догађајима и личностима, нпр. два писма Омер-паше Латаса доктору Кечету.¹⁷

Знатижељу историчара, и не само њих, побуђује чињеница да се у тој збирци чувају исправе и документа Пољичке Републике (Жупе) која се налазила између Сплита и Омиша. Венеција и Турска су тој минијатурној републици признале самоуправу. Године 1805. Наполеонова војска освојила је читаву Далмацију, што је био крај и Пољичке Републике. Наполеон је 1805, односно 1807. године, послује устанак Пољчана против француске управе, дефинитивно укинуо самоуправу Пољичке Републике.

У Библиотеци се налази око 250 управних судских аката Пољичке Републике. Ови акти писани су такозваном пољичком ћирилицом што је занимљиво и за лингвисте и за знанствене раднике који проучавају развој славенског писма.

Мањи број докумената турских органа налази се у Академији наука и умјетности Босне и Херцеговине и неким другим установама у Републици.

Институције вјерских организација у којима се чува архивска грађа из времена турске управе

Гази Хусрев-бегова библиотека у Сарајеву

Гази Хусрев-бегова библиотека у Сарајеву најбогатија је југославенска институција документима из времена турске владавине. Библиотека је основана 1537. године и од тада до данас у њу се слило културноисторијско благо непроцењиве вриједности. Тај књижни фонд и архивски материјал има велико значење и за оријенталистiku.¹⁸

Један од најбогатијих фондова турских докумената у Гази Хусрев-беговој библиотеци су 84 сицила (протокола) сарајевског кадилука који потјечу из 16., 18. и 19. столећа.

Библиотека посједује већи број финансијских књига Гази Хусрев-бегова вакуфа и преко 400 вакуфнама.¹⁹

¹⁷ Митар Папић: Архивски материјал и рукописи у Народној библиотеци БиХ, Гласник архива и друштава архивских радника БиХ, Сарајево 1965, IV-V, стр. 69—71.

¹⁸ Анали Гази Хусрев-бегове библиотеке, Гази Хусрев-бегова библиотека, Сарајево 1972, књ. I, стр. 3.

¹⁹ Касим Добрача: Каталог арапских, турских и перзијских рукописа, Гази Хусрев-бегова библиотека у Сарајеву, Старјешинство Исламске вјерске заједнице за СРБиХ, Сарајево 1963, св. I, стр. XV—XVI.

О вриједности 3.500 појединачних повијесних докумената, који датирају од 16. до средине 19. столећа, сувишно је говорити јер би без њих готово би било немогуће реконструирати важнија забивања у Босни и Херцеговини у то вријеме.

Мухамед Енвери Кадић сакупио је 28 свезака Зборника хисторијске и књижевнохисторијске грађе, која датира од 1363. до 1927. године.

Библиотека располаже са око 7.000 рукописних кодекса који садрже преко 9.000 дјела из разних знаности и из арапске, турске и перзијске књижевности.

Фрањевачки самостани

Први фрањевци дошли су у Босну крајем 13. столећа, 1291. године, и од тада су играли значајну улогу у културном животу Босне и Херцеговине. У турском вријеме фрањевачки самостани постали су значајна и једина средишта културно-просвјетне дјелатности међу хрватским становништвом у Босни и Херцеговини.

„Фрањевачки самостани на подручју Босне чувају од давнина вриједна документа, књиге и други материјал, значајан за проучавање наше националне прошлости... И поред честих разарања, спаљивања и других утицаја, у самостанима је сачувано обиље ријетких културних вриједности у виду рукописа, архивске документације и књижних фондова. То богатство сакупљене и бржко чуване писане и тискане ријечи представља, данас, веома значајне изворе за научни рад на освјетљавању ране прошлости наших народа.”²⁰

Да су фрањевци уживали подршку средњовјековних босанских владара, потврђује чињеница да су уз помоћ бана Стјепана II Котроманића основали 1339/40. године босанску фрањевачку викарију, која је крајем 14. столећа имала 35 самостана у Рашкој, Угарској, Влашкој све до Црног мора, па чак и у Италији.²¹

Ипак, што је помало необјашњиво, из средњовјековне босанске државе нису сачували ни један документ, иако су, без сумње, што показују данашњи архиви у фрањевачким самостанима, томе поклањали изузетну пажњу.

Султан Мехмед II Освајач 1463. покорио је Босну. Фрањевци су се брзо снашли. Тадашњи њихов старјешина Анђео Звиздовић добио је исте године од султана Мехмеда II ахднаму којом им дозвољава да могу слободно радити и живјети у Босни и Херцеговини у складу са својим правилима.

²⁰ Вјекослава Хунски: Архивска грађа у фрањевачким самостанима на подручју Босне, Гласник, Сарајево 1974/75, књ. 14-15 стр. 53.

²¹ Стари фрањевачки самостани БиХ, Краљева Сутјеска, Кривица, Фојница, Удружење католичких вјерских службеника у СРБиХ у сарадњи са самостанским управама, Сарајево 1984., св. 1, стр. 34.

Од 20 фрањевачких самостана, колико их је данас у Босни и Херцеговини, најзначајнију архивску грађу из периода турске управе чувају самостани у Краљевој Сутјесци, Крешеву и Фојници, затим у Мостару, Горици код Ливна, Јајцу и други. У архивима тих самостана, осим турских докумената, чувају се и разни други списи велике вриједности.

Краљева Сутјеска најстарији је фрањевачки самостан у Босни и Херцеговини, основан у 14. столећу. У његову архиву чува се око 3.500 турских докумената, од којих су најзначајнији фермани, бујрулдије, учети, мураселе, тапије и други. Занимљиво је да се међу њима налази 1.500 турских војничких позива. У том самостану чува се и листина угарско-хрватског краља Матије Корвина из 1471. године.

Фојнички самостан уништио је пожар 1664. године а са њим књижницу и архив. Самостански архив, осим разних других докумената, чува око 3.000 турских списка, међу којима је вриједна бујрулдија Скендер-паше, из 1486. године, писана ћирилицом, којом паша узима, напријед споменутог, фра Анђела Звијзорића под своју заштиту.

У Архиву фојничког самостана налази се занимљива збирка од 156 докумената писаних босанчицом, а датирају од 1532. до 1783. године. Уз помоћ Архива БиХ архивска грађа фојничког самостана је микрофилмована у три примјерка. Један се чува у самостанском архиву, други у Архиву БиХ у Сарајеву и трећи у Архиву Фрањевачког провинцијалата у Сарајеву. Приликом микрофилмовања грађе оригинална документа су стручно конзервирана.

Крешево је трећи фрањевачки самостан основан у вријеме Котроманића који је у вријеме турске власти доживио сличну судбину као и прва два. Самостан је изгорио 1765. године, зато су старији документи у њему оскуднији, па ипак броји 1.445 турских списка: фермана, тапија и других.²²

Занимљиво је да се у крешевском самостанском архиву чува и рукописна оставштина фра Грге Мартића, врло значајна за проучавање повијести Босне и Херцеговине и других наших земаља у 19. столећу.

Архив Провинцијалата херцеговачких фрањеваца у Мостару посједује збирку од око 350 оријенталних рукописа и 2.218 турских докумената,²³ те је по броју турских докумената један од најбогатијих у Босни и Херцеговини и Југославији. Треба истaćи да су ти документи сакупљени од половине прошлог столећа и између првог и другог свјетског рата. Највише докумената

²² Ibidem, стр. 30.

²³ Хивзија Хасандећић: Оријентална збирка Провинцијалата херцеговачких фрањеваца у Мостару, Гласник, књ. VIII-IX, Сарајево 1968/69, стр. 16.

сакупио је др Доминик Мандић, провинцијал херцеговачких фрањевца 1928—1934. године.

У фрањевачком самостану на Горици код Ливна чува се, такође, значајна архивска грађа из турског периода,²⁴ која се највише односи на забивања у Ливну и ливањском санџаку.

И јајачки самостан је сакупио већи број докумената из турског периода. Садржај им се односи на јајачко подручје и дјелатност самостана. И у осталим фрањевачким самостанима, у Толиси, Тузли, Плехану, Хумцу, Петричевцу и другим, чува се бројна документација из периода турске владавине.

Музеј Старе спрско-православне цркве у Сарајеву

У рукописној збирци Музеја Српско-православне цркве у Сарајеву чувају се разни дефтери, сарапанди и др. Сачувана документација датира од 17. до 19. столећа а садржај се односи на положај православне цркве у Сарајеву.²⁵

Институције изван Босне и Херцеговине

У неким архивима и институцијама других наших република чува се велики број докумената из раздобља под турском окупацијом.

У Хисторијском архиву у Дубровнику налази се преко 10.000 турских докумената о односима Дубровачке Републике са Турским Царством и о стању у нашим земљама под турском влашћу.²⁶

Хисторијски архив у Задру посједује око 1.500 „чистих“ турских докумената који су важни за проучавање повијести Босне и Херцеговине 16—18. столећа. У Архиву се чува и значајна кореспонденција млетачких са турским властима у Босни и Херцеговини.

У Оријенталној збирци Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу чува се преко 2.600 разних оријенталних рукописа и турских докумената.

Знатан број турских докумената чува се у Оријенталној збирци Српске академије наука и уметности у Београду, фрањевачким самостанима у Макарској и Заостргу, Каптолском архиву у Сплиту, Археолошком музеју у Сплиту, Архиву Хрватске у Загребу, Архиву Србије у Београду и у још неким институцијама.

²⁴ Вјекослава Хунски: н. д., стр. 56.

²⁵ Хазим Шабановић: н. д., стр. 132.

²⁶ Хазим Шабановић: н. д., стр. 124—127.

Аустроугарска управа (1878—1918)

Аустро-Угарска је 1878. године окупирала Босну и Херцеговину. Четрдесет година, до 1918, Босна и Херцеговина је била под управом Хабсбуршке Монархије.

Аустроугарском окупацијом Босна и Херцеговина се нашла на пријелазу из турског феудалног система у систем организиране капиталистичке државе, каква је тада била Аустро-Угарска. Та се промјена, од почетка окупације огледа у организацији управе у Босни и Херцеговини, што је подразумијевало и стварање модерних писарница, регистратура. Аустроугарска управа у Босни и Херцеговини била је строго централизирана и, као таква, изискивала је стварање великог броја докумената. „Строго централизираној аустроугарској управи у Босни и Херцеговини одговарало је исто тако организирано канцеларијско пословање. Службена кореспонденција одвијала се строго по степену административно-територијалне надлежности. С једне стране она се одвијала на релацији Земаљска влада — Заједничко министарство финансија (Сарајево — Беч), и обратно, а на другој Земаљска влада — окружне области — котарски уреди (и котарске испоставе), и обратно.²⁷ Дакле, добро уходан централистички систем управе, који је у пракси врло добро функционирао, морао је обављати обимну кореспонденцију. Тако постављен систем управе у својим регистратурама репродуцирао је велику количину списка архивске грађе. „За вријеме аустроугарске управе у Босни и Херцеговини од 1878. до 1918. године створена је огромна архивска грађа, писана скоро искључиво на њемачком језику. У регистратурама Земаљске владе за Босну и Херцеговину, шест окружних области и 55 котарских уреда створено је пред I свјетски рат око 30 милиона докумената. Централистичко-биракратски систем управе условио је да се веома много писало, нарочито у регистратури Земаљске владе.²⁸

Ради функционирања једног тако добро постављеног централистичког система формиране су модерне регистратуре, тако је у Босни и Херцеговини створен модерни регистраторски систем. Ако знамо да је регистратура мјесто где се ствара и чува потенцијална архивска грађа, то значи да су стварањем регистраторског система створени објективни увјети за заштиту архивске грађе. Да је тај систем добро функционирао и да је добро штитио документацију, показује чињеница да је до првог свјетског рата сачувана сва настала регистраторска и архивска грађа у Босни и Херцеговини за 40-годишње аустроугарске управе. „Мора се признати једно, а то је да се цијело административно пословање није посматрало само из перспективе

²⁷ Касим Исовић: Организација и функционисање врховних регистратура у Босни и Херцеговини у доба аустроугарске управе, Гласник, књ. X-XI, Сарајево 1970-71, стр. 226.

²⁸ Божо Маџар, н. д., стр. 58.

времена у коме је оно функционирало, него се водило рачуна и о томе да ће сваки и колико важан акт данас-сутра остати докуменат историјске важности. Стога се водило рачуна о квалитету папира и његовој трајности, о формалној обради поједињих аката, о повезаности архивалија по сродности предмета који обрађују итд. Тако да се најчешће истражујемо и обрађујемо поједиња питања и догађаје наше блиске историјске прошлости, увиђамо колика је практична вриједност таквог савјесног и устаљеног начина административног пословања.²⁹

Основу система у Босни и Херцеговини у вријеме аустроугарске власти чиниле су регистратура Земаљске владе и шест регистратура окружних области (Kreisbehörde) са сједиштем у Бањалуци, Бихаћу, Мостару, Сарајеву, Травнику и Тузли. Иза регистратура окружних области долазе регистратуре котарских области (Das Bezirksamt), којих је у почетку било 48, а на крају аустроугарске управе у Босни и Херцеговини 54. Најмање су биле регистратуре котарских испостава. Њих је у почетку било 24, а пред први свјетски рат само једна.

Послије завршеног уредовања списи су завршавали у регистратури, и то властити концепти и пристигли чистописи који су протоколирани. Послије завођења у протокол списи су разврставани по тематици и ужој заједничкој припадности, те су добивали нову сигнатуру а затим стављани у фасцикле. „Да одмах додамо, кад је ријеч о шифрирању списка, да се увијек, у нашем случају, мисли на опште списе, јер се повјерљиви списи (президијални, резерватни, ИБ) не шифрирају ни у регистратури Одјељења за БиХ при ЗМФ,³⁰ ни у регистратури Земаљске владе, нити у њеним подређеним јој органима. Сви повјерљиви списи одлажу се кронолошки према редослијedu дјеловодних бројева, док се општи списи, како видимо, и у регистратури Одјељења за БиХ и у регистратури Владе одлажу шифарски, по материји. За једне и друге воћене су одређене архивске књиге које данас у Архиву Босне и Херцеговине служе као основна информативна средства при научноистраживачком раду.“³¹ Из претходног цитата може се закључити да је регистратура Земаљске владе била више него добро организирана, а слична ситуација била је и у окружним и котарским регистратурама, премда је сигурно, што се ишло даље од центра, да су оне биле

²⁹ Војислав Богићевић: Структура и функција регистратуре президијалног и општег карактера бивше Земаљске владе за Босну и Херцеговину у Сарајеву (1878—1918), Архивист, Београд 1952, година II, свезак 1, стр. 50.

³⁰ Одјељење за Босну и Херцеговину или Биро за послове Босне и Херцеговине (Bureau für die Angelegenheiten Bosniens und der Herzegowina) основано је 9. марта 1879. при Заједничком министарству финансија у Бечу истало је све до 1918. године, до пропasti Аустро-Угарске Монархије. Биро је, у ствари, управљао у име ЗМФ Босном и Херцеговином. Земаљска влада БиХ била је његов извршни орган.

³¹ Касим Исовић, н. д., стр. 229.

слабије организиране, чему је узрок недостатак кадрова и адекватног смјештајног простора и финансијских средстава.

По сачуваној архивској грађи Земаљске владе види се да су документи у регистратури беспријекорно вовени и обрађивани. Тачно се види пут њиховог оптицаја, што омогућује праћење тока читавог предмета.

Иако у вријеме аустроугарске власти у Босни и Херцеговини није било ни архива ни архивске службе, ипак је архивска грађа била заштићена кроз регистраторски систем.

Покушаји оснивања Земаљског архива за Босну и Херцеговину у Сарајеву

За вријеме аустроугарске управе у Босни и Херцеговини није вршено шкартирање регистраторског материјала, иако је на формуларима Земаљске владе била предвиђена рубрика за упис рока када треба извршити излучивање безвриједних списа. Захваљујући чињеници да није вршено излучивање, створена је велика количина регистраторског материјала и архивске грађе. Према прорачунима, сваки котар и оружана област у Босни и Херцеговини имали су 1908. године око 1.000 фасцикла списка, а регистратура Земаљске владе преко 1.125 фасцикла. Другим ријечима, све регистратуре у Босни и Херцеговини биле су затрпане старим списима. У таквој ситуацији велики проблем био је смјештај нових списка који су настајали у свакодневном раду појединих органа. Пред Земаљском владом био је сложен проблем, зато је 1909. године покренула иницијативу за шкартирање списка. Тада се први пут јавља иницијатива о оснивању Земаљског архива за Босну и Херцеговину у Сарајеву. „Почетком 1909. Земаљска влада у Сарајеву провела је анкету о најбољем начину како да доскочи овом проблему савлађивања све већег броја списка и издала је „инструкције за шкартирање списка“. У њима предвиђа генералну норму за шкартирање свеколиких списка надлежности сваке пете године и одлагање овако прорешетане грађе након тридесет година у будући Земаљски архив.”³²

Из претходног цитата види се да је Земаљска влада својим инструкцијама заступала рјешења која су и данас главни задаци наше архивске службе: редовно шкартирање регистраторског материјала у регистратурама с основним мотивом да се сачувaju списи трајне вриједности, односно архивска грађа, те да архиви преузимају ту грађу након тридесет година.

Покретањем иницијативе за оснивање Земаљског архива у Сарајеву Земаљска влада је, осим наведених разлога, имала и

³² Ferdo Hauptmann: Покушај оснивања Земаљског архива за БиХ у Сарајеву пред први свјетски рат, Гласник, књ. VIII-IX, Сарајево 1968/69, стр. 10.

политичке интересе. Анексијом 1908. године Босна и Херцеговина није била више окупирана већ „царевинска“ земља са правима која имају све такве земље у Царевини. Њен нови државноправни положај изискивао је потребу изграђивања земаљских органа и институција, једна од њих био би и Земаљски архив. Иницијатива Земаљске владе имала је реалну подлогу и у чињеници да је у земљама Аустро-Угарске Монархије формирана мрежа архивских институција.³¹

Иницијативу Земаљске владе из 1909. године за оснивање Земаљског архива у Сарајеву није прихватило Заједничко министарство финансија у Бечу, иако је није дефинитивно одбило, већ је оставља за боља времена.

Након пет година, 1914. Земаљска влада је поново покренула питање оснивања Земаљског архива у Сарајеву сматрајући да су за то испуњени увјети које је пред њих поставило Заједничко министарство финансија из Беча 1909. године. Треба признати да је Земаљска влада за Босну и Херцеговину врло вјешто и упорно водила акцију за оснивање архива од 1909. па све до почетка првог свјетског рата 1914. године. У оснивању архива видјела је, с правом, учвршење државно-правног положаја Босне и Херцеговине као земље која је спадала под заједничку управу оба дијела Монархије. Почетак првог свјетског рата онемогућио је оснивање архива. Тако Босна и Херцеговина, једина земља у саставу Хабсбуршке Монархије, није имала свој архив.

Одисеја архивске грађе из аустроугарског периода

Већ је истакнуто да је у вријеме аустроугарске управе у Босни и Херцеговини формиран модерни административни систем, у чијим се регистратурама сачувала све до поткрај првог свјетског рата сва грађа која је настала у органима управе, судова, полиције и другим организацијама на подручју Босне и Херцеговине.³²

Пред крај првог свјетског рата повјерљива архива (президијални списи) Земаљске владе пребачени су у Беч. „Сва остала архивска грађа остала је тамо где је и створена, у подрумима Земаљске владе, Правосудној палати, у писарницама окружних области и котара.“³³

³¹ Ferdo Hauptmann, и. д., стр. 9: „У земљама, које су граничиле са Босном и Херцеговином, дјеловали су такви архиви у Загребу — за подручје Троједне краљевине, односно за Хрватску и Славонију, те у Задру — за подручје Далмације.“

³² Војислав Богићевић, и. д., стр. 55: „Све те бројне и интересантне регистратуре, односно сва та историјско-архивска грађа у Босни и Херцеговини скоро највећим дијелом је небригом власти старе Југославије и за вријеме рата 1941—1945. пропала, а да се и не говори о судским и војним архивима.“

³³ Божо Маџар, и. д., стр. 59.

Пропашћу Аустро-Угарске Монархије постало је актуелно питање архивске грађе коју су бивши органи Монархије однели у Беч. Знамо да, по правилима архивске службе, архивска грађа припада ономе тко је стварао, односно гаје је настала. Осим повјерљиве архиве Земаљске владе за Босну и Херцеговину у Бечу се налазила и грађа Бироа за послове Босне и Херцеговине који је био у склопу Заједничког министарства финансија и који је стварно управљао Босном и Херцеговином до пропасти Аустро-Угарске. Дакле, и списи Бироа за Босну и Херцеговину припадали су новоствореној Краљевини СХС. Зато је Влада тек створене заједничке државе упутила захтјев Аустрији да се у земљу врати однесена босанскохерцеговачка архивска грађа.

Године 1923. склопљен је Архивски споразум између Аустрије и Краљевине СХС, по којем се Аустрија обавезала да ће вратити архиву оба споменута фонда.³⁶ Архива је пребачена из Беча у Београд од ожујка 1925. до ожујка 1926. године. Та вриједна и обимна архивска грађа није из Београда враћена у Сарајево, већ је смјештена у Инвалидски дом у Београду, гаје је била без икаквог стручног надзора и заштите, па су многи документи, и то они најважнији, нестали. Утјеџни појединци, међу којима је био и Никола Пашић, изузели су велики број докумената који никад нису враћени одакле су узети. Други велики ударац тој грађи за вријеме Краљевине Југославије нанесен је покушајем да се та вриједна архивска грађа подијели по министарствима, што је имало за последицу нестанак многих докумената.

Документа та два фонда још су једном доживјела жалосну судбину. У току окупације њемачке окупационе власти су одвукле ту архиву поново у Беч те је опет нестао већи број највреднијих докумената.

Конечно, послије другог свјетског рата, архивска грађа оба фонда враћена је на право мјесто — у Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву.

Период између два свјетска рата (1918—1941)

Пропашћу Аустро-Угарске Монархије 1918. године створена је, први пут у повијести, заједничка држава Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Послије дугих стојећа, проведених под влашћу разних освајача, вјеровало се да је прошло вријеме националних, социјалних и других неправди. Али, брзо је стигло

³⁶ Архивски споразум између Аустрије и Краљевине СХС склопљен је на основу Сенжерменског мировног уговора. У француском граду Saint-Germain-En-Laye, 10. рујна 1919., потписан је мировни уговор између поражене Аустрије и побједничких држава Антанте. Уговором је Аустрија потврдила распад Аустро-Угарске Монархије и признала новонастале државе Краљевину СХС, Польску, Мађарску и Чехословачку. По француском граду, где је потписан уговор о миру, назван је Сенжерменски уговор о миру.

разочарење. Нови властодршици показали су се у свом правом свјетлу. Илусије о једнакости, слободи и благостању распале су се као мјехур од сапунице.

Већ је описано да је први свјетски рат омео стварање Земаљског архива у Сарајеву. Очекивало се да ће се та идеја реализирати у новој држави, али новостворена држава није уопште водила никакву бригу да у Босни и Херцеговини заштити културно наслеђе. Захваљујући небризи старојугославенских власти, пропали су или намјерно уништени многи архивски фондови из периода аустроугарске управе, посебно локалних власти котарских области, котарских судова и других органа и организација. Жалосна је чињеница да за 23 године, колико је постојала стара Југославија, није било ниједног покушаја да се у Босни и Херцеговини оснује било каква архивска установа. „О заштити културног наслеђа мало се бринула и стара Југославија, иако би то требало да буде највећа брига сваке цивилизоване државе. У Босни и Херцеговини, и за то вријеме, није било ни говора о стварању архивске установе, док је њена грађа лежала незаштићена у Београду, или по таванима и подрумима општинских и среских уреда.“³⁷

Администрација старе Југославије, у односу на аустроугарску администрацију у Босни и Херцеговини, била је на много нижем нивоу. Регистратуре су биле слабо организиране, кадрови лошији итд. Без добре организације регистратуре нема ни заштите материјала и архивске грађе. Станје је било све горе што су органи управе нижи по принципу: што даље то горе. У вријеме предратне Југославије честе су биле реорганизације управе, што је имало негативан одраз на дјелатност регистратура. Нова управа и нова регистратура о старој грађи су се мало бринуле.

Од стварања Краљевине СХС 1918. до 1924. године у Босни и Херцеговини постоји централни орган власти, који дјелује на читавом њеном територију. Иако је три пута мијењао назив, суштина његовог дјеловања није се мијењала. Од 1818. до 1919. године дјелује Народна влада Народног вијећа СХС за Босну и Херцеговину, затим од 1919. до 1921. године Земаљска влада за Босну и Херцеговину и на крају од 1921. до 1924. године Покрајинска управа за Босну и Херцеговину. Архивска грађа сва три та фонда комплетно је сачувана и данас се налази у Архиву БиХ у Сарајеву.

Од 1924. до 1929. године териториј Босне и Херцеговине подијељен је на шест области великих жупана који су директно били подређени државним органима у Београду. То разбијање до тада централизоване управе за Босну и Херцеговину имало је за последицу све мању бригу према регистраторском материјалу и архивској грађи, што се најбоље може видјети по сачу-

³⁷ Божо Маџар, н. д., стр. 60.

ваности архивске грађе из тог периода. У цјелини је сачувана само архивска грађа фонда великог жупана сарајевске области и фрагментарно фондови великих жупана врбаске и бихаћке области, док за мостарску, травничку и тузланску област није сачуван ниједан документ.

Године 1929. Краљевина Југославија подијељена је на девет бановина. Териториј Босне и Херцеговине ушао је у састав четири бановине: дринске, врбаске, приморске и зетске.

Краљевска банска управа дринске бановине имала је сједиште у Сарајеву, а врбаске бановине у Бањалуци. Њихови архивски фондови сачувани су и налазе се у Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву и Архиву Босанске крајине у Бањалуци.

Сједиште приморске бановине било је у Сплиту, а зетске на Цетињу. Дио босанскохерцеговачког територија припадао је и тим бановинама. Њихова архивска грађа сачувана је само фрагментарно и чува се у Хисторијском архиву у Сплиту и Архиву Црне Горе на Цетињу.

По сачуваној архивској грађи може се закључити да је и та реорганизација државних органа, односно цијепање Босне и Херцеговине на управна подручја четири бановине, имала негативне последице за заштиту архивске грађе. Из тог периода грађа низких органа управе, среских начелстава и опћина, није уопће сачувана.

Посљедња промјена у организацији управе Краљевине Југославије услиједила је 1939. године, када је створена бановина Хрватска. У њен састав ушло је и подручје БиХ, које је било у саставу приморске бановине и још неки босанскохерцеговачки котари. Архивски фонд бановине Хрватске (1939—1941) чува се у Архиву Хрватске у Загребу.

Ако желимо извести закључак о заштити архивског материјала, насталог на територију Босне и Херцеговине за вријеме управе бивше Југославије, може се рећи да није било готово никакве бриге за чување архивске грађе у односу на аустријски период, што је био корак назад. Једино мјесто где је чуван, преузет још за аустроугарске управе, Фонд босанског вилајета и мањи број других докумената, било је Архивско одјељење Земаљског музеја у Сарајеву. Честим реорганизацијама државне управе и државних органа и онако лоша брига за списе настале у раду регистратура још је више слабила. Није случајно да за читаво вријеме постојања предратне Југославије није било ни једног покушаја стварања било какве архивске установе на територију Босне и Херцеговине.

НОР и социјалистичка револуција (1941—1945)

Окупацијом земље 1941. године настаје најтеже раздобље у повијести наших народа. Прилике у Босни и Херцеговини биле су и теже и горе него у осталим нашим земљама, што се од-

разило и на уништавање културних добара. Посебно је страдао архивски материјал окружних и котарских органа власти из аустроугарског и старојугославенског периода. Велики је број органа од којих није сачуван ни један документ. Највреднију документацију окупатор је опљачкао и одвукao ван граница.

У току НОР-а и социјалистичке револуције створена је значајна архивска грађа која је, ипак, релативно сачувана. Сачувана документа потјечу од партизанских јединица, органа народне власти, политичких организација и других органа и организација НОП-а, те од квислиншких и окупаторских органа. Архивска грађа, која је настала дјелатношћу органа НОР-а и социјалистичке револуције, различите је провенијенције. Настала је дјелатношћу КПЈ у БиХ и њених руководстава, организација СКОЈ-а, УСАОЈ-а, АФЖ-а, органа народне власти, војних команди и штабова и војнопозадинских органа. Та се грађа чува у Архиву ЦК СКБиХ у Сарајеву, Музеју револуције БиХ у Сарајеву, Архиву БиХ у Сарајеву и регионалним архивима у Мостару, Бањалуци, Добоју, Тузли, Бихаћу и Сарајеву.

Архива јединица НОВ и ПОЈ чува се у Архиву Војноисторијског института у Београду.

Из тог периода сачувана је доста обимна документација настала у органима и организацијама НДХ. Треба рећи да је администрација те квислиншке творевине била организирана по узору на аустроугарску администрацију те је у првим годинама рата, до 1943., ипак, доста добро вођена, чак је билежен и рок трајности поједињих списка. Најбоље су сачувани архивски фондови ендехазијских органа који су дјеловали у Сарајеву и Бањалуци.

Сачувана архива Велике жупе „Врхбосна“ у Сарајеву има 105 фасцикла списка и 18 књига. Чува се у Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву.³⁸

Фонд Велике жупе „Сана и Лука“ у Бањалуци (1941—1945) има 100 кутија списка и 26 књига. Фонд се чува у Архиву Босанске крајине у Бањалуци.³⁹

Архива домобранских и усташких војних јединица већином се чува у Архиву Војноисторијског института у Београду, а мањим дијелом у Хисторијском архиву у Дубровнику, Архиву Хрватске у Загребу и још неким архивским и другим установама.

Из дјелатности четничких органа, организација и војних јединица у Босни и Херцеговини такође је сачувана вриједна архивска грађа, чији се оригинални, углавном, чувају у архивима и другим институцијама ван Босне и Херцеговине, а највише у Архиву Војноисторијског института у Београду. Врло мали број докумената четничке провенијенције чува се у босанскохерцеговачким архивским установама.

³⁸ Архивски фондови и збирке у СФРЈ, СРБиХ, Савез архивских радника Југославије, Београд, 1981, стр. 36.

³⁹ Ibidem, стр. 57.

Сачуван је само мањи број списка њемачког и талијанског окупатора у Босни и Херцеговини. И ти се списи чувају у Архиву Војноисторијског института.

Међутим, у тешкој борби наших народа и народности против окупатора и квислинга водила се брига о заштити културних добара. Захваљујући тој бризи, сачуван је знатан број документа из тог периода. Треба истаћи да су се најтеже битке НОР-а водиле управо на територију Босне и Херцеговине. Такођер знатно да у Босни и Херцеговини није до тада постојала никаква архивска институција и да није било готово никакве традиције у чувању писаних докумената, па ипак, уза све то, сачувана је значајна архивска грађа. Не може се све то приписати случају.

Још су топови тутњали у неким дијеловима Југославије, ни Сарајево још није било osloобођено, када је Национални комитет osloобођења Југославије, 20. вељаче 1945. године, донио Одлуку о заштити и чувању културних споменика и старина, којом су стављени под заштиту државе сви умјетнички и научни предмети, међу њима и архивска грађа.⁴⁰

Службени лист ДФЈ, 10/1945.

⁴⁰ Службени лист ДФЈ, 10/1945.

Mr. Stjepan Ivanković

BEGINN UND ART DER ERHALTUNG VON
ARCHIVSDOKUMENTEN IN BOSNIEN UND DER
HERZEGOWINA BIS ZUR BEFREIUNG 1945

Zusammenfassung

Bis zur Befreiung des Landes im Jahre 1945 gab es in Bosnien und der Herzegowina keinen organisierten Archivsdienst. Außer zweier Versuche der Landesregierung für Bosnien und Herzegowina in den Jahren 1909 und 1914, in Sarajevo ein Landesarchiv zu gründen, gab es keine anderen Aktionen in Bezug auf die Gründung von Archiven in Bosnien und der Herzegowina.

Das Nichtbestehen von einem organisierten Archivsdienst bedeutet nicht, daß die wertvollsten Dokumente, die in erster Linie Staatsorgane geschaffen haben, nicht aufbewahrt wurden. Im mittelalterlichen bosnischen Staat wurden einzelne Urkunden und andere wichtige Dokumente in mehreren Exemplaren ausgestellt, was heißt daß man an ihre Erhaltung dachte. Trotzdem sind aus der Zeit des mittelalterlichen Bosnien keine Archivsdokumente auf dem Gebiet von Bosnien und der Herzegowina erhalten (außer zwei Dokumente im Landesmuseum Sarajevo), auch nicht in Franziskanerklöstern, die in dieser Zeit bestanden.

Dank der Tätigkeit einiger Institutionen in erster Linie religiöser blieb eine bedeutende Anzahl von Archivsdokumenten zur Zeit der langjährigen türkischen Verwaltung in Bosnien und der Herzegowina erhalten. Durch die Schaffung eines modernen Registratursystems sorgte die österr. ungar. Verwaltung in Bosnien und der Herzegowina auch ohne organisierten Archivsdienst für den Schutz des Archivsmaterials, was man vom Vorkriegsjugoslawien nicht behaupten kann.

Der erhaltene Archivsfond von der Urkunde des Bans Kulin aus dem Jahre 1189 bis zur Befreiung des Landes im Jahre 1945 beweist, daß es neben allen Kriegs- und anderen Mißgeschicken immer jemanden gab, der das Kulturgut erhielt.

расправе, студије и чланци

мој монјем је човек у сијају мистерија ионде је амбиција да одије већи и унапређује сопствену индустрију и мониторију заједничкијим објектима који су већи и већи и који су онда могући и необјективнији. А то је највећи објект који је већи и већи и који је могући и необјективнији. А то је највећи објект који је већи и већи и који је могући и необјективнији.

Одјељак за културну политику је основан 1981. године као струковни одјељак у склопу Удружења културних радника Србије. Основан је као струковни одјељак у склопу Удружења културних радника Србије. Основан је као струковни одјељак у склопу Удружења културних радника Србије.

Мр ПАВЛЕ КНЕЗОВИЋ

МАК ДИЗДАР И АНТИЧКИ МИТ

Након збирки *Кољена за Мадону* (1963) и *Камени спавач* (1968) Диздар поновно посеже за античким митом као инспирацијским сегментом за више пјесама у стихозбирци *Модра ријека* (1971). Када је први пут потражио у античкој књижевности упориште и извор за своје пјесме, нашао га је у свијету фантастичних бића које је сусрео Одисеј на повратку кући из тројанског рата. Било је то оних пет најпознатијих фабула из *Одисеје* које творе зачарани круг којим Диздар поткрепљује своју хипотезу о апсурду људског живота.¹

У фокусу Диздареве поезије налази се човјек и његов неразмрсиви чвор супротности, несразмјер између људског хтјети и моћи; непомирљивост илимитираног духа са бројним детерминантама времена, простора, сазнања; неодгонетнута моћ екстерних фактора. Као честица недокучивог космоса који се налази у перманентној кретњи и метаморфози човјек пјесникове имагинације опонаша или настоји опонашати своје исходиште. Отуд се као главна преокупација наметнула загонетка путовања по сухом и води, пут горки од незнја до сазнања, тегобно кретање „иза ума иза бога“ преко оне „модре ријеке“. На непризнавање људске немоћи навела је Мака Диздара, поред осталог, нејасна граница између човјека, хероја и антропоморфног бога; она испреплетена градационим скала како је изградио хеленски човјек у свом религиозном (за нас — митском) свијету.

У пјесми *БУБЕЊЕ*, као посљедњи апел човјеку да крене у своју интерну недокучивост, користи пјесник мит о рађању Афродите, богиње љубави и лепоте.

Према једној верзији, Крон је у договору са мајком Геом оштрезубим српом одсјекао гениталије оцу Урану и бацио их у море. Дуго су Уранове одсјечене гениталије плутале пучином „и бијела дигла се пјена из уда божанског. А у њој узраста дјева... Њу Афродитом... зову Китејском бози и људи јер постала бјеше из пјене”.² Према другој верзији, Венера, богиња љубави и љепоте, родила се из морске школјке. Међу најуспјелија ликовна остварења те друге верзије убраја се Рађање Венере Sandra Botticelliја из 1487. године.³

Диздар уједињује обје верзије.⁴ Преко гласбеног момента најављује Кронову побјedu (вјетар у жбуњу ловорике), а огавност и грозоту његовог чина наговјештава хладноћом и неугодношћу „сјеверног вјетра”. Опојни мирис лимуновог цвијета — то је онај праисконски љубавни зов, непатворени проказивач фактитивне љубави урођен свим живим бићима. „Гласи древног времена” — вијести о Кроновој (Κρόνος : Хρόνος = вријеме) побједи постају све ближи и опипљивији. Чују се незаситни галебови који осјећају присуност неког плијена (хране), али га не могу угледати (=слијепост љубави) нити разабрати могу у сребреној пјени мора ону неодољиву и ненадмашну љепоту богиње. Умјесто у краљевским палачама или небеским, олимпским дворанама најмоћнија богиња рaba се на немирном морском валу и зато је тако непостојана, ћудљива и промјењљива, али истовремено јака и позна само побједу до које стиже не презајући од било којег средства. Ипак преферира природни ред и мирно рјешавање чак и у немирним околностима. Диздар уједињује грчку (о Афродитином рађању из морске пјене) и римску (излазак из морске школјке) верзију; грчка и римска цивилизација и култура тек заједно творе исходиште европске културе и цивилизације. „Властита одсуност”, заборав је заједничке колијевке, оног напега праискона, оног првог златног доба када је љубав владала. И кад спознамо своје исходиште, кад је ту већ та моћна и непоразива богиња која не трпи никакву „одсуност”, она као мајка с правом захтијева од човјека хармонију између његовог интерног и екстерног свијета.

ДИМ СА ОГЊИШТА је молитва немоћног бродоломца упућена врховном богу. У таквој се ситуацији нашао Одисеј када је пловио са Огигије од Калипсо ка земљи Феачана. Калипсо дивна помогла је Одисеју саградити нову лађу тиме што му је поклонила једра и дрво и посудила алат. Када је лађа била готова, пети дан Калипсо божанска оправи Одисеја поклонивши му ново мирисно рухо, мијех црног вина и други већи воде, а торбу му напуни храном. Јопи му и топли повољни вјетар даде и значајан савјет (усп. Одисеја, 5, 228—277). Тако је мирно седамнаест дана пучином пловио Одисеј и тек осамнаестог дана угледа на хоризонту „сјеновита брда феачке земље”.⁵ Управо

тада се Посејдон враћао у своје дворе у Егу од Етиопљана и, кад спази Одисеја, позва све вјетрове, намаче облаке, узмути трозупцем море — страшна олуја наста.⁶ „Тада колјена клону Одисеју и мило срце.“ Два дана и дније ноћи борио се Одисеј дивни са силном водом, са големим и јаким валовима, са вјетровима немилим. Као каквом играчком, као жестоки вјетрови сухом сламом, играли су се црни валови његовом лађицом. Одисеј је непрестано свуда около видио само мрклу немилу ноћ, буку валова и завијање вјетрова. Налазећи се у таквој ситуацији, жали Одисеј што га није немила смрт стигла међу Ахејцима под Тројом, а не у воденој пустоти надомак спасоносног копна. Због тога се у мислима и срцу обраћа Зеусу, оцу богова и људи. Свјестан је што му је Еол рекао да је мрзак свим боговима јер их је увриједио те му не смије поновно пружити своју помоћ. Код Диздара бродоломник моли:

„Боже свих богова
Опрости што ти се обраћа онај
Који је у незнању оскрнавио сва божанства.“

Одисеј уопће није знао да је киклоп Полифем Посејданов син. Исто тако, из Одисеје не знамо на која се Одисејева дјела односе Еолове ријечи. Постоји могућност да се односи на Одисејеве подвиге под Тројом, чиме је увриједио богове који су стали на страну Тројанаца. Диздарев несретник наставља:

„Немој да испустим
Своју јадну душу
Док не угледам на обзорју
Комад своје земље
И дим што се са огњишта диже све више пут неба.“

Из текста пјесме не дознајемо да ли се молитва упућује из узварелог, олујног мора, или пошто је једина петиција да се угледа на обзорју „комад... земље и дим... са огњишта“ постаје јасно да је то управо оно што је у датом моменту најжељеније, најспасоносније. Да страдалац дивни иште копно на којем се дим диже са огњишта пут неба, разумљиво је тек кад се сјетимо киклопа који су јели пријесно људско месо. Да Одисеј у том моменту највише мисли на увреде, које је нанио Полифему, повод је олуја коју трпи јер је њу подигао Посејдан киван на Одисеја управо због увреде коју му је нанио преко сина Полифема.

За циклус Одисејевог лутања морем везана је пјесма *ПРИЧА О ПОСЈЕТУ КОД ТИРЕСИЈА*. Као инспирација за ту пјесму послужили су пјеснику бројни и различити извори.

Под 1. служи се пјесник старијом верзијом о пророчком дару Тирезија, како је доноси једино Калимах. За вријеме неприкосновеног светог подневног мира цијели Хеликон је био утонуо у слатки починак изморен жарким илинштаком. Под самим врхом Хеликона, тамо где је Пегаз копитом ударио земљу, текао је хладни и бистри извор Хипокрене. У спарном лестном подневу Атена Палада и нимфа Херикле (Тирезијева мајка) одлучише освјежити се у хладном светом поточићу, те скинувши своје хаљине, и загазише у воду. У том тренутку неки зли бог доведе голобрадог Тирезија (који се иначе бавио ловом по Хеликону) и његове псе к извору Хипокрене. Ту несрећник Тирезије, нити хотећи нити жељећи, угледа нагу Атену Паладу. И младићев очињи вид одмах дике ноћ (

Харикле је мислила да је то учинила Атена па је стаде молити да поврати вид њеном сину. Тада јој Атена Палада објасни да је у том случају немоћна јер је то стари Кронов закон а такву су судбину Тирезију одредиле Монре при његовом рођењу. Да би утјешила мајку несрећног младића, обећа Атена Палада да ће указати Тирезију велику милост. Рече јој да ће му дати дар пророштва тако велик да се с њим неће моћи успоређивати нити изједначити ниједан пророк. Он ће познавати значење и значај сваке врсте птица и птичијег лета. Разликоват ће њихове сретне, склоне и злокобне летове и језике. Изрећи ће многа пророштва Беоћанима, многа Кадму и касније бројна Лабдаћанима (=Тебанцима). Дат ће му она још велики пророчки штап који ће га водити сигурним путевима и неће моћи залутати. Дат ће му још веома дуг вијек живота, а он ће једини и међу мртвима сачувати свој пророчки дар и бит ће због тога цијењен од Хада сакупљача. Тако рече Атена Палада и кимну главом, а сва њена обећања се у тај трен остварише. То је могла само Атена јер њу није родила ниједна мајка, него је наоружана и одрасла искочила из Зеусове главе те је имала исту моћ као и отац јер је само њему припадала.

Диздар тај антички мит транспонира:

„Ти ли си несрећни тај изабраник што угледа голо
божанство
како се купа у бистрој води јутра
показујући у исти час своје љепоте и тајне
Ти ли си неупоредиви тај безумник што због те изнимне
згоде
размијени свој једини вид
за вјечну видовитост
Сад сједиш наг под чемпресом и слушаш пјев
пророчких птица ...
Слушајућ распјеван језик пророчких птица ...
Забављен стварним знацима неба и земље ...”

Калимах наглашава да се догађај збио у сред бијела дана љетног поднева, у врелим љетним подневним сатима док су дубоки мир и спокој владали брежуљком и док се све препустило угодном починку и одмору.⁷ Диздар, пак, радњу пребацује у јутарње сате, тако она постаје сувремена, разумљива без коментара и ближа лирском поимању (*Aurora Music amica*).

Калимах једноставно каже да је Атена Палада *кимнула главом*⁸ и да је Тирезије добио савршени дар пророштва и прорицања по лету птица, њиховом лепетању крилима и да је разумијевао језик птица. Софокле у *Антигони* (6. чин) и Еурипид у *Феничанкама* (4. чин) дјеломично описују Тирезијев пророчки поступак. Ниједан антички извор не спомиње да је змија са Атениног штита по њеном налогу сишла и прочистила својим палуцавим језиком Тирезијеве уши. Међутим, познато је да су змије, из захвалности што их је спасио, облизале уши *Меламподу* и да је на тај начин стекао дар пророштва. Мелампод је први од смртника који је имао пророчки дар, а разумијевао је и говор или језик цркве.⁹ Пошто се змије сусрећу у другој верзији о Теризијевом стјецању дара пророштва, то је понукало Диздара да мит о Меламподу дјеломично примијени на Тирезија.

Од родног града Тебе отклонио је Тирезије својим пророштвима неколико пута пропаст. Краљу Креонту је прорекао да ће од похода Седморице спасити Тебу само ако жртвује сина Менекеја:

„Менекеја је за дом теби жртвовати
Свог сина!...”¹⁰

Креонт се томе усротивио и савјетовао је сину да одмах бјежи из Тебе, али Менекеј, који је заједно с оцем чуо Тирезијево пророштво, варажуји оца, рече да се иде поздравити с Јокастом и да ће потом побјећи у Додону прије него се у граду прочује Тирезијево пророштво. Али Менекеј не оде никамо него „на врх куле стаде, мачем црнијем свој гркљан земљи овој на спас пресијече...”¹¹ Седморица нападача под водством Тидеја и Полиника, зетова аргског краља Адраста, нападала су истовремено на седмора врата Тебе. Полиников брат Етеокле, који је владао Тебом, за свака нападнута врата постави баници оца адекватног нападачу. Према изворима код трагичара (Еурипид *Феничанке* и *Прибјегарке*, Софокле *Краљ Едип*, *Антигона*, а особито Есхил у драми *Седморица против Тебе*), Тебанци су се највише бојали Тидеја који је наваљивао на прва врата, звана *Претова*. Етеокле одређује *Меланипа*, врлог Астаковог сина „на врата за банича против Тидеју” (Есхил, Седморица ... 3. чин). На друга напада *Капанеј*, а баници их *Поцифон*; на трећа наваљује *Етеокло*, а баници их *Мегареј*, старији Креонтов син; на четврта наваљује силни *Хипомедон*, а баници их *Енопов* син хра-

бри Хипербион; Аталантин син Партенопеј наваљује на пета врата, а брани их Актор. За шеста врата коцка одреди Амфијараја, Зеусовог и Аполоновог миљеника, који је посједовао пророчки дар. Амфијарај је желио пошто-пото избјећи тај бој и био се сакрио, али га изда жена (иначе Адрастова сестра) Ерифиле коју је Полиник поткупио поклонивши јој свету Хармонијину огрлицу. Она ода Полинику склониште свога мужа. Амфијарај је сило мрзио Тидеја јер је држао да је он зачетник похода против Тебе. Есхил језгровито износи Амфијарајеву мржњу на Тидеја:

„Он много гради, исује љутог Тидеја
Убицом Крсти, града смутњом пакленом
И Аргу учитељем у злу најгорем,
Гласником Срдâ, крви сваке сукривцем,
Адрасту савјетником свега овог зла.”¹²

Симпатије Тебанаца су на Амфијарајевој страни:
„И тако врача — сина мислим Еклова — (=Амфијарај)
Поштена, тријезна, добра, света човјека
И силна видиоца, с вољом Зеусовом
Прогутат вир ће, јер се с људма безбожним
Са напржицам, с лудам здружи безбожним . . .”¹³

Насупрот њему Етеокло ставља старог Ластена јер Амфијарај:

„На врата, мислим, неће ни навалит он, —
Не, као да је кукавица, плашљивац,
Већ знаде, да у боју њега чека смрт . . .”¹⁴

На седмим вратима сукобила су се рођена браћа, Едипови проклети синови, Полиник и Етеокле.

Када је Зеус на другим вратима сажегао громом *Копанеја*, устукнуше нападачи, јер то поред Амфијарајеве опомене схваташе као лош знак. Тада одлучише да браћа Полиник и Етеокле изиђу на двобој и да од исхода оvisи пораз или побједа Тебе. Како су у двобоју пала обојица и није било побједника ни побијењеног, Тебанци јурнуше на Аргивце. У одлучујућем боју Астаков син Меланип стријелом у stomak смртно рани Тидеја. Богиња Атена је вољела Тидеја, те кад спази да је ранjen, полетје да му од Зеуса донесе спасоносни чаробни лијек. Амфијарај, који се нашао ту у близини и којем су преко бога Аполона биле познате Атенине намјере, брзо мачем одруби Меналипу главу, симулирајући освету, и добаци је Тидеју ријечима: „Ево освете, разбиј му лубању и попиј мозак.” Тидеј разби Меналипову главу и брзо испије мозак. У тај трен с чаробним лијеком долетје Атена и кад видје да Тидеј пије људски мозак, згрози се и

проспе лијек не давши га Тидеју, па разочарана људским понашањем и барбарством одлетје к оцу. Тидеј у грозним боловима умре. Амфијарај хтједе ұмаћи на колима у Арг, али Зеус удари громом и раствори земљу те у тој пукотини нестаде и Амфијарај и његов кочијаш и коњи и кола. Осветио је тиме Зеус своју кћерку Атену коју је сам родио.

Од цијелог циклуса Диздар је изабрао овај најбарбарскији и најогавнији моменат — један вид канибализма — што је у суштој супротности са појмом грчке културе и цивилизације.

Слиједећа два Диздарева стиха: „*Знам / и много више и много теже*” — највјеројатније се односе на Креонтову забрану да се покопа мртво Полиниково тијело или на сами двобој рођене браће; заправо на цијели замршени и гнусни однос Лай: Едип : Јокаста, која је Едипу била и мајка и супруга; затим на однос Полиник и Етеокле према Едипу који је био њихов и отац и полубрат, јер је Јокаста с Лајем родила Едипа, а са Едипом Полиника и Етеокла. Можда се ти стихови односе и на други грозни циклус грчке трагедије *Орестијаду*, где такође сусрећемо језовите приче. Клитемнестра са својим љубавником Егистом убија свог мужа Агамемнона на свечаној гозби коју је приредила у част његовог повратка из тројанског рата. Егист је подuzeо све да погуби и младог Ореста, Агамемноновог сина, али га је спријечила Електра. Орест касније кажњава убојицу свога оца Егиста заринувши му мач у срце, али истовремено убија и своју рођену мајку Клитемнестру. Иако је Орестово дјело, према суду народа, било праведно, то нису трпјеле Ериније (богиње освете) јер је пролио крв властите мајке. Због тога је морао, по Аполоновом напутку, поћи у далеку Тауриду и онде се очистити од кривице пред посвећеним кипом богиње Артемиде, јер је она била највише увријеђена његовим чином. Донекле то помишљање потврђује Диздар пјесмом *ДЈЕВОЈКА СА ТАУРИДЕ*. Орест на Тауриди сусреће своју сестру *Ифигенију* која му помаже однијети Артемидин кип или слику са Тауриде тиме што је преварила краља Тоанта да мора у мору опрати богињин кип јер да је оскврњен присуством странаца. Ифигенија је иста дјевојка коју је Агамемнон жртвовао у Аулиди да би му богови дали вјетар и да би могао отпловити с војском против Троје.

У пјесми *Прича о посјету код Тиресије* под 2, поред осталог, каже Диздар: „*Знам да живим у земљи у којој брат у утроби мајке хвата за гушу брата прије него ли угледа овај лијепи свијет.*”

Наведени стихови израсли су из фабула сплетених око браће близанаца *Акризија и Проита*. Према неким античким изворима, они су се свађали још док су се налазили у мајчинију утроби. Њихов отац био је *Абант*, краљ Арга, а мајка *Агла-*

ja, једна од Грација. Браћа краљевићи започето свађање и препирање наставили су и послије рођења. До особито жестоких свава и мржње између браће дошло је након очеве смрти због наследства краљевске власти у Аргу. Акризије је надвладао и постао краљ у Аргу, а Пронт је побјегао и уз помоћ киклопа саградио чудесни град Тиринт и основао ново краљевство.

Диздареви стихови под 3. настали су на основу Овидијевог пјевања како је Тирезије стекао дар пророштва. Према Овидију, једанпут су се посвађали Јупитер (= Зеус) и Јунона (= Хера) тко више, жена или мушкарац, ужива у љубавном чину:

„Једноћ се Јупитер бог одобровољи нектаром, кажу,
И бриге пустивши тешке с беспосленом он се Јуноном
Шалит без жапања стане те рече: 'У вас је жена
Пожуда јамачно већа од пожуде у мушких глава.'
Вели Јунона, да није; и сложе се, мудрога да ће
Питат Тиресију, којем и мушка је и женска љубав
Знана . . ." (Овидије: Метаморфозе, III, 318—324)

Одмах након тих стихова Овидије приповиједа како је Тирезије несретним случајем, против своје воље једанпут био претворен у жену и живио 7 година као жена, а потом је опет био претворен у мушкарца:

„јер једноћ у шуми у зеленој палицом удри
Двије големе змије, што заједно бјеху се сплеле,
Чудо се додги: жена од човјека поста, и седам
Година остале тако, а осме угледа опет
Исте змије и рече: 'Толику ли по вама има
Ударац моћ, да оном, тко удари, мијења се спол,
Ја ћу вас ударит и сад.' И змије ударив исте
Прећашњи добије облик и постаде, какав је био." (Ibidem,
3, 324—331)

У наставку Овидије износи Тиресијеву пресуду, те Јунонину срибу и казну, као и Јупитерову награду:

„Узет за пресудника будући у шаљивој распри
Повлади Јупитеру Тиресија. Кажу, Јунона
Да се преко мјере нато и више но је вриједно
Расрди и ноћу вјечном субјаји покрије очи.
Како не смије бог покварити посао богу,
Тако свеможни отац за узете очи будућност
Даде Тиресији знати и чашћу му казну олакша." (Ibidem,
3, 332—338)

То је друга верзија како је Тирезије стекао дар пророштва. Она је римска и млађа је од оне коју нам доноси Калимах, а коју је и Диздар ставио на прво мјесто. Мак Диздар је римску верзију саркастично транспонирао:

„Знам да си сасвим изблиза видио моћне богове
како једу јечмену кашу као амброзију
и пију медовину називајући је нектаром
Обичајима заинад и правилу о добром понашању
претворио си се у жену што се около вуцара
због чега моралисти и измислише
причу о двогубој змији...” (*Прича о посјету код Тиресије*, 3)

Тирезије је позван на Олимп да пресуди у спору за који нису требали ни смјели знати остали богови, зато је он сигурно „сасвим изблиза” проматрао најмоћније богове Зеуса и Херу. Да ли „моћни богови” једу „јечмену кашу” тако радо „као амброзију” или заправо они амброзијом називају оно исто што људи зову „јечменом кашом” — то из пјесниковог исказа не можемо сазнати. Што је, у ствари, амброзија тешко је одговорити. Према Хомеру, у *Илијади* то је неко уље или масти са јаким угодним мирисом. Њим се уљепшава и маже Хера да би на Иди завела Зеуса:

„Најприје с тијела љупког амброзијом богиња мрље
Опере све са себе; амброзијским блиставим уљем
Угодним намаже себе...
Њиме лијепу кожу кад намаже, онда и косу
Почешља, затим на глави на својој бесмртној сплете
Блиставе увојке красне, амброзијске рукама сама.
Хаљином одјене се амброзијском...” (*Илијада*, 14, 170—178)

Зеус наређује Фебу Аполону да мртвог Сарпедона изнесе из боја те пошто га очисти у ријеци од стријела, крви и земље да га „амброзијом намаже” (*Илијада*, 16, 666—670). Слично поступа и Ахилејева мајка богиња Тетида са мртвим Патрокловим тијелом:

„Ја ћу гледати да од њега одвратим немила јата
Муха, које јунаке у боју убите једу.
Ако буде Патрокло и до краја године лежо,
Бит ће му једнако кожа још ц'јела, ако не љепша...
У ноздрве нато Патроклу амброзије налије и још
Нектара црвеног, да кожа му остане ц'јела.” (*Илијада*, 19, 30—39)

Амброзијом се хране и божански коњи. Када је Тидеј радио Афродиту у љутом боју, она затражи помоћ од брата Ареса који јој даде своје коње да је однесу на Олимп:

„Тамо устави коње вјетронога Ирида брза,
Отпрегне од кола њих и хране им бесмртне баци.” (*Илијада*, 5, 368 с)

Бог Симоис амброзијом храни Херине коње:
„А кад дође до Троје, до двију ријека...

Онде јустави коње бјелорука богиња Хера,
Од кола отпргне њих и облаком обвије густим
А бог Симоис дâ им амбросије, нека је једу.” (Илијада, 3,
773—777)

Код Хезиода (*Теогонија*, 639—642) и Вергилија (*Георгике*,
4, 415—418) амброзија оживљава изнемогле и окрепљује их. Ув-
ријежно је мишљење да је амбросија *храна* која боговима
даје вјечну младост и љепоту. За нектар из античких извора
зnamо да је *сладак и црвен* и да се налази у текућем стању.
Обично се држи да је пиће бесмртних богова.¹⁵ Од бесмртних
богова једино је Деметра, прерушена у старицу, када је тра-
жила кћерку Перзифону (= Прозерпину), у Елеузини код кра-
ља Келеја јела *кашу зачињену метвицом*:

„Богињи налије тада Метанира меденог вина
Чашу, но она је одби: јер није јој слободно, рече,
Пити црвено вино, већ замоли нека јој брашна
Смијеша с метвицом младом у води и даде јој пити.
Она пак напитак спреми и дâ јој га, као што рече.”

(Хомерове химне: Деметри, I, 206—210)

Коментатори и схолијасти се слажу да је то било јечмено
брашно. Да ли је Диздар имао то у виду кад каже да моћни
богови „једу јечмену кашу као амброзију”. Карактеристично
је да Деметра тражи од Келејеве жене да јој замијешано бра-
шно и воду зачини младом метвицом која има јак мирис. Али
у истој химни, даље, пјесник каже да је Деметра, пошто је прим-
љена у краљеву кућу као дадиља његовог сина Демофонта, ноћу
„мазала амброзијом кô од бога рођено дијете” (237. стих). Нај-
вјеројатније да се код Диздара ради о симплификацији и изјед-
начавању „моћних богова” са људима. Јечмена каша и медовина
су биле свакодневно јело хеленског човјека.

Под 4. пјева Диздар:

„Ти си говорио оне чувене ријечи из митова
о Нарцису о Едипу о Афродити и Кали
изазвавши поново гњев.”

Тирезије је открио Едипу да је његов отац Лај, а мајка Јо-
каста с којом се он већ био оженио (Усп. Софокле: *Краљ Едип; Едип на Колону*). То га је страшно наљутило те је Тиресију од-
вратио доста тешких ријечи и пријетњи.

Нарцисова мајка *Лилиопа* тражила је од Тирезија да јој
открије да ли ће њен син доживјети старост. Одговори јој Ти-
резије да „*хoћe не позна ли себе*”. Из античких извора најпозна-
тији мит о Нарцису доноси Овидије у *Метаморфозама* (3, 341—
510) одмах иза приче о Тирезијевом пресуђивању у свађи из-
међу Јупитера и Јуноне (Усп. Ibidem, 3, 318—337). Антички из-
вори не спомињу никаквих митова о Афродити и Кали које је
приповиједао или у њима учествовао Тирезије. У даљњем тек-

сту Диздар пориче Тирезију да је његова *видовитост* од богова јер „*Бог никада и ништа без пуне принуде не даје и човјеку смртном да га савлада је тешко*“. Та и следећа строфа одговарају Диздаревим назорима које је већ изнио у *Полифему* и *Кирки*. Одисеј је надмудрио и савладао киклопа Полифема, а чаробницу Кирку је присилио потегавши мач да му се закуне бесмртним Стигијским водама. Диздареви стихови:

„(Мада ме најбједнијег човјека на свијету
још увијек називају једино
Лјутитим)“ — одраз су Едипових ријечи (Усп. Софокле:
Краљ Едип, 337—463).

За Диздареве стихове под 5. и 6. извор се налази у Оди-сеји. Одисеј по одлуци богова мораше сићи у подземље да би му тамо пророк Тирезије открио судбину. На то је Одисеја на-говорила чаробница Кирка (Оди-сеја, 10, 488—496). Она му је дала савјете како ће извести тај подвиг (Оди-сеја, 10, 504—540). Цијело 11. пјевање Одисеје посвећено је опису тих догађаја, али код Диздара је првих 150 стихова XI пјевања нашло јачи од-јек.

„Зачућен си што сјеверним вјетром у црној лави
с овном претилим и овцом црном
 ovog sunčanog mađa
стигох и ја жив
у крај црних топола подземног гаја.“

(Прича о посјету код Тиресије, 5)

Кирка савјетује Одисеја:

„Зеусово чедо, домишљат Одисеје, сине Лаертов,
Не брин' се, тко ће ти бити проводач *лави* ти *црној!*
Катарку само дигни и бијела једра разапни
И сједи, а лађу твоју већ *носит ће борејски вјетар*.
Него кад *црном лађом* Океан пребродиш веће, —
Ондје је равни бријег и *гајеви Персефонеје*,
Високи ту су јагњеди и уз њих плодогубне врбе...
И у Аидове влажне у дворове тада унићи...
... Около јаме свима мртвацима излијдер жртве...
... Много слабомоћним мртвим обричи, да ћеш им краву
Најбољу јаловицу, на Итаку кад се вратиш,
У кући жртвовати и ломачу напунит добрим;
Црна црница овна, што дика је вашега стада
Имаш напосе обећат, Тиресији жртвоват да ћеш.
А кад славним се већ мртвацима намолиш доста
Онда овна закољи и овцу црну...“ (Оди-сеја, 10, 504—527)
Када су Одисеј и његови другови били спремни за пола-
зак у подземље: „... Кирка дође и уз *лађу* црну нам *свеже*
овса и црну *овцу*; ал' лагано и тихо она мине.“ (Оди-сеја,
10, 571 с.)

Сви саставни елементи: црни ован и овца, црна лава, сјевјерни вјетар који сам носи лађу и Персефонејин гај поново се описују и истим редослиједом набрајају у 11. пјевању (1—50). То су основни елементи који се понављају попут неке јеке: Кирка их набраја Одисеју, потом Одисеј друговима и најзад се набрајају приликом извршења самог дјела. То су основна средства која су омогућила Одисеју да стигне до циља — да затражи савјет или да чује свој будућност. У Одисеји је наглашен Одисејев страх од тог путовања: „Тако ми рече и тад у мени препукне срце;

Сједећи у постељи код ње (=Кирке) не престадох плакат,
и већ

Не хтједе срце живјет и мотрит свјетлост сунчану.

А кад се наплаках сит и по кревету сит се наваљах.” (Одисеја, 10, 496—499)

Још већи страх је завладао када је све било спремно за пут и цијело се друштво нашло у сузама:

„Уђосмо жалости пуни те бујне роњасмо сузе.” (Одисеја, 11, 5)

Одисејевом доласку у подземни свијет чудио се и сам пророк Тирезије, премда му као пророку то није било непознато. Чим је спазио у подземљу Одисеја, упућује му, с јасним чубењем, питање:

„Зеусово чедо, домишљати Одисеју, сине Лаертов,

Што си са свјетлости дошао сунчане, јадниче, амо?

Да видиш овдје мртваце и ово немило мјесто?” (Одисеја, 11, 92 сс)

Према стиховима из Одисеје, циљ Одисејевог путовања у подземље је да сазна од Тирезија своју даљњу судбину. То је Одисеју могао открити једино Тирезије јер, како каже Кирка:

„Ваља к Аиду вам у дворе и к ужасној Персефонеји;

Тамо имате душу Тебанца Тиресије питат,

Душу слјепога врача; у вјечиту он је разуму

Њему Персефонеја и мртву остави памет,

Сам да је свијестан, а другима лутају сјенке.” (Одисеја, 10, 491—495)

Те Киркине ријечи нашле су одраз у Диздару:

„Тај пут је само зато што ти једини си смртник

који још увијек живи међу нама

и након своје смрти.” (Прича о посјету код Тиресије, 5)

Одјек Тирезијевих пророчанских ријечи одзывања у Одисејевој глави, од којих неке јаче а неке тако јако да парадају постојећи склад.

У Одисеји то није наглашено понављањем, али код лирика је јека нашла своје право мјесто, тако почетак пророштва:

„Око повратка слатког. Одисеју, трудиш се, славни;

Један ће ти га бог отеготити врло...” (Одисеја, 11, 100 с)¹⁶

... „Ако и страдајући много у очинску ви ћете земљу
Ипак се вратити моћи, успрегнути будеш ли знао
Себи и друзима срце, кад с добро грађеном лађом
Триначком отоку дођеш уклонив се плаветном мору;
... Стада ли не такнеш тих, на уму повратак држећи
Ако и страдајући много на Итаку моћ ћете доћи
Такнеш ли стада та, и друштву и лађи твојој
Пропаст проричем ја. Ако ти и утечеш одатле
Касно, у зд час доћи ћеш изгубивши читаво друштво
У лађи доћи ћеш тубој и у кући наћи ћеш тугу...” (Оди-
сеја, 11, 104—115)

Зато је управо лирско понављање изразито код Диздара:
„Брзо ћеш заплакат кад право
све то сазнаш.”

Према пророштву, Одисеј након тешких мұка ипак ће стићи кући и средити неприлике које га чекају у њој (просци и питање краљевске власти), а потом треба на одређеном мјесту принијети жртву Посејдону:

„Онда са згодним веслом у руци на пут запути,
Док не дођеш тамо, где не знају а море људи,
Који не соле јела и слано не једу ништа
Којима јоште лађе руменгруде познате нису,
А ни за згодна весла не знаду, за крила лађана.
Очит ћу рећи ти знак и њега заборавит не ћеш:
Када ти други дође у сусрет путник и рекне
Теби, на својему б'јелом рамену да вијачу носин
У земљу згодно весло затакни онда и затим
Господу дај Посејдону закољи кланицу красну...” (Оди-
сеја, 11, 121—130)

То, што каже Тирезије да Одисеј неће заборавити, нашло је одјека и код Диздара:

„Треба стићи до копна до највиших зора
и забити весло у коријење биља
до најгушћих
биља”

„На рамену весло за које ће
људи са отока оног
што никада соли
ни кушали нису
мислит млат да је
за сазрело
жито”

„Са повратка свога један други ини
дубоку и модру
да би сапро чини
мора пронаћ ријеку
из неба
што тече”.

Код Диздара је уочљиво преметање реда радњи. Уочљив је каос, кошмар мисли и сјећања. Жртва Посејдону и хекатомба коју Одисеј треба приимијети код куће „бозима бесмртним, владарима широког неба свима по реду” (Одисеја, 11, 130—134) је Диздарево „окајавање” свих недјела, свега онога што не доликује добром и поштеном човјеку; окајати ваља све оне угодне и лијепе часове проведене са Кирком и Калипсом:

„Запамтит и платит и пољупце треба
исхитрене некад без мјере и вјере
у сребrenoј ноћи
и на мјесечини.”

Сву тежину пророштва Одисеј није могао одмах схватити, али живот не чека, вријеме не стоји него се одвија оно што „негђе одредише богови” (Одисеја, 11, 139). Човјек по својој природи не може се помирити с тим пантократорством Зеусовим, али он своје ради:

„Тако ми ти рече
док живот се брзо
и љуља и мота
врти и окреће
попут
какве
чигре

Док нам Зеус мијеша
карте од те
игре.”

Док се не испуни комплетно пророштво, док се све то не деси, изгледа као бајка, неслана шала; све док се не искуси баш на властитој кожи („док не прећемо муком/про груд/понора”) док не искушамо особно Сцилу и Харидбу; све оно што је чекало Одисеја послије сусрета са Тирезијем. Тада је већ касно учити од прећа, од повијести, јер „у грудима срце нестаје, не стаје”! У питању је апсурд човјека, јер:

„Што ли се побиједит морска сила мора
kad ли ће смрт у бијелу
управо
са

мора — реторичко је питање то људског авојства и подвојености у свему. Супротност свугдје влада и увијек једно негира друго:

„Двојба је голема
у слову
и дјелу

У тијелу ми цијелу . . .”

За ту Диздареву пјесму карактеристично је да комбинира бројне античке изворе, па чак се назире и библијско питање, тзв. питање источног гријеха:

„Окајати ваља и прастаро дјело
што човјека другог
и до данас слама
а не само пропуст
против бога
сама.”

Ако је први човјек Адам начинио преступ што је јео забрањено воће, тај његов преступ пренесен је на цијело будуће потомство човјека. Тиме Диздар повезује грчке, римске и хебрејске изворе као јединствено врело сазнања на којем би требало да се човјек учи и да се дја поучити, али му то не дозвољава његова индивидуалност, његов особни фатум.

За тројански циклус или за Хомерове спове по својој инспирацији и ослонцу везане су још пјесме: *Један други Ир, Пенелопа и Наусикаја*.

Наусикају, кћерку феачког краља Алкиноја, Атена, прерушена у њену најбољу пријатељицу Димасу, наговори да побу на ушће ријеке и тамо оперу њено уدادбено рухо и сву другу скupoцјену одјећу њеног оца и браће. Наусикаја замоли оца да јој његове слуге запретну „висока кола с добним котачима” јер да жели отрати робу. Отац јој радо испуни жељу, а мати јој даде обилно хране, козји мијех вина и наточи јој у бочицу златну житког уља да се она и њене дворкиње могу намазати послије купања. С пјесмом Наусикаја и дјевојке дођоше на перило те пошто опраше скupoцјену робу и ставише је да се суши, саме се окупаше, уљем намазаше и обједоваше.

„Кад се Наусикаја јела и робиње насите њене
Онда се лоптати стану повезаче збацивши с главе,
И бјелорука њима Наусикаја пјевати поче.” (Одисеја, 6, 99 cc)

Хомер, даље, пореди Наусикају и њене дворкиње с Артемидом и Атеном које се играју с пољским нимфама. Наусикаја се издваја далеко од осталих по љепоти (Усп. Одисеја, 6, 102—109). Кад се већ роба осушила и кад су се намјеравале вратити кући, Наусикаја:

„. . . лопту за једном дворкињом баци;
Лопта не погоди ове, већ у вир дубоки падне;
Гласно дјевојке цикну, и дивни се збуди Одисеј.” (Одисеја, 6, 115 cc)

Иzmoren пловидбом и надљудским напорима које је доживио на путу од Калипсо¹⁷ Одисеј је спавао тврдим сном ту близу, иза грмља, на обали. Чувши цику дјевојака, још измо-

рен и изнемогао, није могао у први мах препознати је ли то људски или чији други глас:

„Ко да ми танахан глас сад дјевојачки прозуја,
Налик на нимфа глас...

Или сам можда близу код чељади са гласом људским?

Него ћу погледат сам, отићи ћу и све промотрит.

Дивни Одисеј рече и из гуште изађе оне

Младицу крупном шаком из густог одломи грмља

Младицу пуну лишћа, да јуначку сакрије снагу.

Пође ко планински лав...” (Одисеја, 6, 122—130)

Кад су га дјевојке угледале, причинио им се као неко чудовиште јер: „... је био го, јер нужда га гоњаше на то

Сољу нагрђен морском страховит се покаже њима.” (Одисеја, 6, 136 с)

Све се оне разбјежаше по обали, али не и Наусикаја:

„Само оста кћи Алкиноја, јер јој Атена

Храброшћу напуни срце и страх јој из колена узме,

И стане она пред њега.” (Одисеја, 6, 139 сс)

Одисеј, импресиониран Наусикајином љепотом и храброшћу, муњевито размисли што му је чинити те одлучи да јој се, стојећи нешто даље од ње, обрати ријечима:

„Грлим ти колена, госпо, ил' богиња ти си ил' жена;

Јеси л' од богиња која, што живе у широком небу,

Зеуса те великог кћери Артемиди налазим сличну

И по образу твом и по висини, па и по стасу;

Ако л' си од смртних људи, на земљи којино живе,

Трипут ти блажени онда и отац и госпођа мајка,

Трипут ти блажена браћа! јер свагда њима се свима

Од весеља срце разблажује с тебе веома,

Кад те младицу такву корачати у колу виде...

Јер још не видјех никад ни жену ни човјека којег,

Који би такав био, — све чудо ме мотрећи хвата...

Колена све се бојим додирнут, а туга ме таре

Иза двадесет дана извукох се из мора јучер,

А до тада ме вал и силовити ношаху вјетри

Од Огигије земље...” (Одисеја, 6, 149—172) — потом је Одисеј замоли да му каже у чијој се земљи налази. Њему Наусикаја лијепо каза тко је она и чија је земља у којој се налази:

„... Овде у овоме граду и земљи Феачани живе,

А ја јуначине кћи сам Алкиноја, — сила и снага

Народа феачкога у руши је мојега оца.” (Одисеја, 6, 195 сс)

Потом се она обрати дворкињама да Одисеју донесу хаљине те да га у завјетрини окупају и принесу му јело и пиће да би се окријепио. Али се Одисеј застидје своје нагости међу толиким лијепим женама те их замоли да стану подаље и окрену се на другу страну како би се он могао у ријеци окупати и из-

морене удове намазати уљем, и обући подарену одјећу. Оне га послушаше, а Зеусова кћерка Атена „учини већим

Учини крупнијим видјет, а с главе косу му густу

Спусти, која је на цв'јет перунику налична била.” (Одисеја, 6, 229 сс)

С дивљењем и нескривеним симпатијама посматрала га је Наусикаја и отворено рече дворкињама:

„Он се је мени прије причињао управо ружан,

А сад је бозима сличан, владарима широког неба.

Еј да се муж мој такав назове, да буде такав

И да станује овдје, да овдје остати хоће!” (Одисеја, 6, 242—245)

Па, пошто се Одисеј окријепио јелом и пићем, Наусикаја му савјетова да прати изблизу њу и дворкиње до града (Усп. Одисеја, 6, 260—266), а да не иде с њима јер би јој тко од Феачана могао предбацити и рећи:

„Какав лијеп и висок туђинац Наускају прати

Где л' је наишла на њу? за њега ће ваљда поћи... (Одисеја, 6, 276 с)

...Ил' је измолила она, те много жуђени бог јој
Добе сињав с неба и код ње ће ув'јек пребиват.

Боље је, што је она запутила за мужем сама

Те га и нашла, ал' странца, кад презире она Феаке...

... Тако ће свијет говорит, а мене би била срамота.” (Одисеја, 6, 280—285)

Потом је дала Одисеју веома корисне и иссрпне савјете како ће на најбољи начин доћи у двор њеног оца и тамо задобити наклоност њене мајке (Усп. Одисеја, 6, 289—315). Када се Одисеј нашао у светом Атенином гају и помолио се богињи, приступи к њему сама богиња Атена, „млађахној дјевојци слична с крчагом у руци”, одведе га до Алкинојеве куће, а путем му изнесе цијело родословно стабло Наускајине мајке *Арете* те њен углед на двору и у феачком народу. (Усп. Одисеја, 7, 1—78)

Сусрет Одисеја са Наусикајом разликује се од свих његових ранијих сусрета са непознатим женама (Кирка, Калипсо и сл.). Ни Одисеј ни Наусикаја ништа не крију једно другом, него једноставно прихватају ненадани сусрет као неки фатум, као вољу свемоћних богова (Атена се сама директно умијешала у сам догађај). Прије сусрета Одисеј је пуних двадесет дана сам самџат окружен само непрегледним морем. Потом доживљава олују, губи лађу и пуна три дана и двије ноћи с надљудском снагом бори се с огромним валовима и помахниталим, узварелим морем. Тако изморен, испребијан од валова и камења уснуо је тврдим сном, наг, на обали, сретан што је извукao живу главу.¹⁸ Из тог дубоког сна Одисеја буди онај људски глас који већ дуго није чуо; буди га женски врисак на који је

у оној двадесетодневној осами непрестано мислио и тако жељно за њим чезнуо. Заправо, надао се и желио је да то буде Пенелопин глас, глас његових на Итаци. Одисеј је усног чим се докопао тврдог тла под ногама. У ушима су му одзывањали само пусти, прешумни валови. Небо је тада било прекривено олујним облацима те је и дану владала ноћ, а кад га је из сна тргнуо женски цијук, сунце је сјало, море је било мирно; он одморан, спашен, жив и пресретан — свијет му се, нормално, учинио и љепшим него јест. К томе, кад је, скривен иза грма, угледао прелијепу Наусикају и њене красне дворкиње, чуо непатворене људске гласове, нада да је спашен била је већ недвојбена. Наусикајини поступци према њему (ружном и нагом) и њене нескривене симпатије у ријечима и на дјелу оставиле су на Одисеја незаборавне чаробне утиске. Тек у том свјетлу је разумљива Диздарева пјесма, јер је у њу уткао не само фабулу Одисеје него је више пажње посветио импресивном унутарњем доживљавању сусрета. Јасно је да су Одисеј и Наусикаја проживјели сусрет другачије, са далеко дубљим чувствима и тананијим осјећајима него је то могао видјети својим очима било тко од посматрача тога сусрета. Епски пјесник је мање-више незантесирани посматрач који само што је могуће вјерније биљежи вањске факте. Диздар као лирик преузима улогу актера и износи особно доживљавање и проживљавање догађаја. Привидни кошмар у исказима само је мимезис кошмара и буре проживљавања самог догађаја. На крају пјесник говори о двјема различитим истинама.¹⁹ То је истина Диздаревог извора, истина епског начина проматрања свијета и истина проживљавања тог свијета догађања — истина лирског начина проматрања свијета. Права истина налази се тек у спајању та два начина посматрања свијета.

ЈЕДАН ДРУГИ ИР — везан је за Хомерове епове и за њихово ишчитавање нужно је познавање античког поимања те двојище прзница, двојише надутих просјака, оличења оних људских страсти и људске грдобе. Еклатантан опис *Терсита* пружа нам Хомер у *Илијади*:

„Други се посаде сви на сједалима својим остану
Само је Терсит ондје блебетало још занов'јето:
Он је у срцу свом увјежбаво *неуредне многе*
Ријечи, у вјетар, *саме неваљале*, он се с кнезовма
Свађао, јер је тиме насмијати хтио Ахејце.
Ружнији био је од свих, под Илиј који су дошли,
Бјеше кривоног и хром на једну ногу, а плећи
Његове грбаве бјеху ка прсима погнуте будућ
Шиљаста бјеше му глава и р'јетком посуга косом.
Човјек Ахилеју он и Одисеју најmrжи бјеше
Јер их грђаше често.” (Илијада, 2, 211—221)

Терсит није бирао ријечи нити је пазио коме шта говори. Тако је једанпут пред свима грдио самог Агамемнона, али кад бијаше прешао сваку границу:

„к њему брзо притрчи дивни Одисеј;

Мрко га погледав на њег овако нападне велећи:

Престани, Терсите, луди говорцијо, ако и јеси

Гласни говорник, ал' сâm се с кнезовима свађати немој.

Не мислим грђег да има од тебе човјека другог

Колико год их је с оба Атрида дошло под Илиј...” (Илијада, 2, 244—249)

те му запријети да ће га, ако га само још једанпут чује да неког од ахајских кнезова грди или хушка народ истући:

„...Ако те не зграбим тад и од'јело с тебе не свучем,

Струку и кошуљу с њом, што твоју голотињу крије

Па те к лађама брзим не отјерам, али ћеш плакат,

Јер ћу те ударцима измлатит из скупштине ружно.

Рекавши то по леђма, по плећима скептром Терсита

Удри, све се превину, те из ока бујна му суза

Испадне, а на леђма од жезла се златнога њему

Кrvава масница испне.” (Илијада, 2, 261—268)

Тко је Терсит нашег доба потанко износи сам Диздар у својем **ДНЕВНИКУ**, под 5. фебруар (1960).²⁰

Изванредно описаног итаког просјака Ира и Одисејев конфликт с њим сусрећемо у Одисеји, 18, 1—116.

Ахилеј славни и Одисеј мудри не убијају та празна и наизна људска створења од којих се срами човјек. Не убијају их дични хероји јер Терсит и Ир то не завређују, нису достојни мријести као људи и јунаци, јер нису ни живјели долично човјека. Они ЦРКАВАЈУ од глади

„од големе мuke

свог властитог

тура” (*Један други Ир*) — као и друге животиње.

Из циклуса митова о Аргонаутима одјек код Диздара налази се само у пјесми **ПЛОВИДБА ДУГА** и тада тек као успутно и периферно, те га је просјечном читаоцу теже замјестити:

„Ишли смо стокрако ишли лако

Према звијездама

Оним

За оним гласом за мирисом за цвркотом за бојом за руном

По цвијећу срцбе по праску сна по путу обасјаном

Под опремом тешком и пуном.”

(*Пловидба дуга*)

РУНО — није „златно”! Не спомиње се ниједно име од оне педесеторице неустрашивих јунака што су „стокрако” (педесет веслача по два весла) ишли „за оним гласом” што га је давао Орфеј својом пјесмом и бесмртном лиром. Не спомињу се стра-

шине, немирне Симплегаде него „цвркут” голубице која их је кроз њих провела. Не смућује се читалац спомињањем Кавказа (јер би то могло одвући његову пажњу на мит о Прометеју и црном орлу који му јетру непрестано кида) — ту је само боја модрикасти врхунци Кавказа који су служили као путоказ Аргонавтима, јер се под њима налазила Колхида у којој је било оно „златно руно”. Уочљива је демистификација и свођење на лирско. Демистификација води ка апсурду, а лирско ка отвореној слици — имажинизам (кatalogизирање слика догађаја).

У пјесмама *ХИДРА* и *КЕРКОПИ ИЗ ЕФЕСТА* Диздар се додирнуо оног богатог циклуса митова које је хеленски човјек сплео око свог највећег хероја *Херакла*. У пјесми *Керкопи из Ефеста* пјесник најотвореније износи своје поимање живота. Ријеч која је најчешће употребљена и која доминира цијелом пјесмом те преноси тако пјесникову поруку гласи — у залуд. Све што Керкопи подузимају све је то узалудно јер ће на краку краја „оставити своје лице на стијени оне црне задњице” = црна земља. Диздарева комбинација и лирскости, и епскости, и драмскости у првом стиху: „*O браћо своја убога*” као свеукупне књижевности која се бави човјеком води ка бесмислу по свом предмету којим се занима.

Пјесма *ХИДРА* настала је на самом кронолошком крају Диздаревог стварања. Мит о Херакловом убијању лернејске Хидре веома је препознатљив.

Херакло је Зејсов син којег му је родила Алкмена, Амфитрионова жена. На ту Зејсову љубавну авантuru била је љута Хера те се светила Зејсу преко Херакла. Онога дана, када је Алкмена требала породити Херакла, у вијећу богова Зејс прорече и обзнати свим боговима да ће тога дана на свијет доћи највећи јунак. Хера, пак, претварајући се да не вјерије Зејсову пророштву, наведе га да се закуне да ће онај који се тај дан роди заиста владати свим људима па били они и Зејсова рода. Чим се Зејс заклео, Хера се одмах побринула да Стенелова жена Никипа роди сина иако је била тек у седмом мјесецу трудноће, а Алкменин порођај је задржала. Тако је Зејсов син Херакло морао служити Стенеловом сину Еуристеју. Светећи се, Хера, пошто Хераклу није могла одузети снагу коју му је дао Зејс, посла на њега лудило те он у наступу бијеса убије сва три своја сина и два сина свога братића Ификла. Чим је урадио тај злочин, врати му Хера разум. Схвативши што је учинио, срван болом, пове у Делфе да затражи од Аполона савјет како би се могао очистити од тих недјела. Питија му рече да мора поћи микенском краљу Еуристеју и извршити 12 задатака које му постави и тек тада ће са себе скинути срамоту, а истодобно ће постати славан и бесмртан.

Други од дванаест задатака, које је Херакло морао извршити, био је убијање лернејске Хидре. Једно од чудовишта које

је породила Ехидна с Тифоном било је многоглаво змијолико чудовиште Хидра.²¹ Код античких митографа постоје веома различити описи тога чудовишта. Најчешће се наводи да је имала девет глава, од којих 8 смртних и једну, у средини, бесмртну.²² Еурипид каже, једанпут, да има сто глава,²³ а други пут чак десет тисућа.²⁴

Према предаји, Хидра се након порода настанила у некој пећини под огромним платаном на седмокраком извору ријеке Амимоне, која је равницу око града Лерне претварала у баре и смрдљиви баруштине обрасле непроходном шумом. Прича се да је Хидра имала огромно *псеће тијело* са змијоликим главама или рукама (односно краковима) које су завршавале главама. Чим би јој тко одсјекао једну главу, одмах би на том врату израсле нове двије.²⁵ Била је јако отровна. Дах из њених уста, чак и мирис, који се ширио из њеног легла, били су за пролазнике и околицу смртоносни. Митологија приповиједају да су људи умирали кад би их Хидра погледала или они њу.

Када је Херакло требао убити Хидру, Атена му је дала савјет како ће извести подвиг, а храбри и неустрашиви Јолај (син Ификов) му је помогао што је убио Хидриног помоћника рака и пламеном палио Хидрине вратове чим би јој Херакло одсјекао коју главу. Према Атенином савјету, Херакло је открио Хидрино легло и изазвао је ван пецкајући је запаљеним стријелама. Код Диздарева се и тај моменат одразио:

„Сваки убој мишиљу жуч јој сву раздражи
Многоглава неман свој залогај тражи
Једну главу сјекућ помаља се друга
Нарасти јој десет гдје је једна била...

Ждријело бивше једно рађа безброж уста
Од патрљка једног наста шума густа.” (Хидра)²⁶

И Диздарева Хидра посједује опасни и загонетни отров у тијелу, руху и оку:

„Капат неће морат сакrivени отров
скаменит те може поглед на сам покров
Што га то створење као гизду носи
сваким дијелом руха оно зна да коси
Ноћ ти се замрачи усред свјетла дана²⁷
коса ти побијели од тога гледања.” (Хидра)

И Диздарева, као и лернејска, змијолика неман живи не-
где на ивици шуме и баре,²⁸ има репове и канце, лавеж и сик-
тање²⁹, те је грозан, али неминован сусрет с њом.³⁰ (Диздарев
ход кроз густу шуму и пламени који лижу из средишта Хада
алудирају на Дантеов поход у средиште пакла кроз густу шу-
му.³¹) Према Диздару, човјек не може схватити нити спознати
Хидру,³² али од ње мора учити,³³ иначе ће га „похлепне и глад-
не уништити наде.”³⁴ Напокон, чак је и неминовно претварање

баш у ту „мрску хидру“ јер његова Хидра је de facto смрт и налази се у човјеку од порода до покрова без обзира он или не повјеровати то:

„Да је само тлапња често волиш рећи
Она ће ти ипак једног дана лећи

У звијезду твоју у вијугу јеке
љубав коју носиш и сад модре ријеке³⁵

И бићеш засјечен и кад нећеш сјећи...“ (Хидра)

У античким изворима фабула о Хидри редовито се доноси само као један од Хераклових херојских подвига, а готово никада самостално. Хидра је само једно од средстава којима је Херакло изградио своју божанску бесмртност и постао један од дванаест главних богова грчког пантеона. Парадоксално је да је Хидра (која је свуда око себе на све могуће начине сијала само смрт) постала једна од основних компонената које творе бесмртност. Код Диздара творац постаје дјело, тј. хидра постаје смрт. Он не спомиње Херакла нити пјева о њему, него се с њим поистовећује и проговора Херакловим устима: „Захвалан сам гуји на њезином труду...“ (Хидра)

Мит о тој немани послужио је Диздару као доказ *ансурда живота*: човјек што више бјежи то је све ближи хидри (= смрти) јер је правац његовог бјежања непромјенљив, а сам бијег неизbjежан. Иако је *људски живот* неминовно путовање, на којем се непрестано боре зло и добро, ипак човјек одабира живот:

„Живот тај у мени заправо прозбори
Њега сам ја хтио а не голу славу
До Итаке пронијет ову луду главу
Одупрт се смрти лик свој да не предам
У зrcалу краја док га не угледам.“ (Декларација смрти)

Те пјесме *инспириране фабулом античког мита* у збирци *Модра ријека* творе затворену цјелину неправилног облика које повезује основна идеја путовања и тражења истинске *модре ријеке*, која тече људским тијелом од зачећа до смрти или претварања у њу саму. Борба зла и добра (живот : смрт), па чак и са бесмртним и много моћнијим чудовиштима, код Диздара је наглашенија у пјесничкој фази која је претходила збирци *Камени спавач*, у којој поприма манихејско поимање. Тада су настале пјесме: *Слово о Калици, Полифем, Кирка, Сирене, Мијех* — које творе зачарани, у себи затворени, круг мучног Одисејевог лутања; круг борбе зла и добра у којем се кријата побједа, на смјешљивка, непрестано, из пјесме у пјесму, све више одлучује за добро, али у пресудном моменту стаје на страну зла, и тада почиње све изнова. Те пјесме су изграђене на *најпознатијим фабулама* из првог дијела Одисеје, што је Диздару омогутило лапидарност, синтетичност и недореченост или отвореност

пјесничког исказа. Оно чудно, надљудско, мистериозно — по чему су те приче памћене и ушли у свијет мита — код Диздара или је потпуно изостављено или је сведено на једну разумљиву мјеру. Ипак, лирска недореченост, она за Диздара карактеристична отвореност израза,³⁶ призива у помоћ читаву античку причу и тек када је читалац зна, постаје му пјесников исказ схватљив. Анализа античких извора и указивање на Диздареву синтезу и израстање његове пјесме из митске грађе то јасно показује. Понекад је Диздарев исказ веома близак исказу Одисеје, напр.:

„Дођи човјече славни
О велика ахејска дико.“ (*Сирене*)³⁷

Диздареве пјесме, израсле из Хомера и других античких митова, заправо су лирска синтеза епске дескрипције (усп. Нанусикаја, Полифем итд.). Тај циклус наглашене *борбе зла и добра* на путовању (од колијевке до гроба) пуном замки и патњи што вребају на људски живот „тај дар драгоцен“³⁸ који носи у мијеху (а то је људска кожа), симптоматично завршава стиховима који упућују на гркост краја модре ријеке:

„И горчем од горког
И од горчег
Горем.“ (*Мијех*)

У пјесми *Пенелопа* Мак Диздар изравно признаје антички предлогак:

„О теби су испјеване све пјесме . . .
О теби су речене све ријечи и не би могло
ништа више о теби да се каже
Твоје платно је остало тајновито као ноћ
и твоји просци прозирни као јутро.“ (*Пенелопа*)

Пенелопино „платно“ загонетка је *модре ријеке*, Хидрин отров, бесмисао просјака Ира, она црна стијена на којој Керкопи остављају своје лице; Пенелопино *платно тајновито је као ноћ* јер тамо преко *ријеке* не влада свјетлост живота; тајна је то коју Тирезије открива Одисеју велећ му да:

„. . . дубоку и модру
мора пронаћ ријеку
из неба што тече.“ (*Прича о посјету код Тиресија*)

Тек тада Одисеј (који код Диздара има значење човјека уопће) схвати бесмисао свих својих патњи и жртава које је претрио на свом путовању, те се, не тражећи одговора, пита:

„Што ли се побиједит морска сила мора
kad ли ће смрт у бијелу
управо
са
мора.“ (*Прича о посјету код Тиресија, 7*)

Диздар, нашавши се пред Сфинgom човјека свога доба који је проживљавао и преживио оне грозоте другог свјетског рата

— упитан за разлог и узрок свега тог зла — налази *бесмисао* као одговор и смрт као рјешење. Митска грађа, у себи способна за промјене, прилагођена поимању сувремена човјека, с једне стране, пружила је Диздару темпоралност и експеријенцију као чврста упоришта у доказивању апсурда живота, а, с друге стране, она му је омогућила ону концизност и отвореност или недоречену вишезначност исказа што је signum сувременог лирског пјесништва.

Биљешке

¹ Усп. Кнезовић, П.: ДИЗДАРЕВ КРУГ НЕЈАСНИХ БИБА У СВЈЕТЛУ ОДИСЕЈЕ, *Израз*, 7-8 (1986), стр. 59—69.

² Хесонд: ТЕОГОНИЈА, Сарајево 1975, стих 190—197, усп. и 154—210.

³ Данас се чува у Галерији Uffizi у Фиренци.

⁴ „Школка на пјешчаној обали поче

У сунцу да се сјаји...

У сребреној пјени пробуђена мора

изда се богиња“ (*Буђење*, I. и 6. строфа)

⁵ Хомер: ОДИСЕЈА, 5, 278—281 (Наводим према пријеводу Т. Марети-
ха, Загреб 1950; у даљњем тексту Од. = Одисеја).

⁶ Од., 5, 282—296.

⁷ „... Μεσανθρινὸς δ' εἴχ' ὄρος ἀσυγίᾳ. Ἀγρότερη λόγοντο, μεσανθρινὸς δέσπου ὄρος,
πολλὰ δ' ἀσυγίᾳ τῆν κατεῖχεν ὄρος.“ Callimache: ΕΙΣ ΛΟΥΤΡΑ ΤΗΣ ΠΑΛΛΑΔΟΣ
v. 72ss (Texte établie et traduit par Émile Cahen); 4. édition revue et corrigée, Paris
1953.

⁸ Ibidem, v. 131.

⁹ Усп. под МЕЛАМПОД код Zamarovsky, V.: ЈУНАЦИ АНТИЧКИХ
МИТОВА, Загреб 1973.

¹⁰ Еурипид: ФЕНИЧАНКЕ (према: Еурипидове ДРАМЕ, превео Коломан Рац), књига I, Загреб 1919, стр. 331.

¹¹ Ibidem, стр. 340.

¹² Есхил: СЕДМОРИЦА ПРОТИВ ТЕБЕ (превео Коломан Рац, Есхило-
ве *Трагедије*), Матица хрватска, Загреб, 1918, стр. 171.

¹³ Ibidem, 172.

¹⁴ Ibidem, 172.

¹⁵ Усп.: Preller, L.: GRIECHISCHE MYTHOLOGIE; Erster Band, 3. Auflage,
Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1872, p. 89, 2.

¹⁶ „Τὸν δέ τοι ἀριθμὸν οὐσεῖ θεό;...“ (Одисеја. 11, 101) = (а њега теби теш-
ким учинит ће бог).

¹⁷ Усп. пјесму *Дим са огњишта*.

¹⁸ Живот тај у мени заправо прозбори

4.

Њега сам ја хтио а не голу славу

До Итаке пронијет ову луду главу

Одуprt се смрти лиц свој да не предам

У зрицу краја док га не угледам.“ (*Декларација смрти*)

¹⁹ „Двије су то разне истине које обоје држе одвојено у рукама
испруженим према свијету

Праву истину смо знали тек кад бијасмо заједно

кад се није знало чија је која рука

Тамо у граду на двије луке.“ (*Наусикаја*, 3)

²⁰ Диздар, Мак: ИЗАБРАНА ДЈЕЛА, Сарајево, 1981, књига III, 230—235.

²¹ Усп. Хесиод; о. с., стих 303—313.

²² „... κεφαλὴ; ἔχον ἐννέά, τὰ; μὲν δὲτὸν θυγάτην τὸν δὲ μέσην ἀθάνατον.“ Apollodorus (Athenaios Grammatikos): BIBLIOTHEKE, Lipsiae (In aedibus B. G. Teubneri) 1894, II 78, 1.

²³ „На седмим вратима Адрасто бијаше

Са гуја сто на штиту има Хидре лик“ (Еурипид, о. с., р. 342)

²⁴ Еурипид: ХЕРАКЛЕС, 419.

²⁵ „Μῆδ; γὰρ κοπταμένη; κεφαλῆ; δύο ἀνεφίουντο.“ Apollodorus, о. с., II 79.

²⁶ „Патрљак“ = врат с којег је одсјечена глава.
²⁷ „Ноћ“ = смрт (тај начин изражавања веома је чест код античких аутора).

²⁸ „Ждијело бивше једно раба безброј уста

Од патрљка једног наста шума густа

А из шуме ове прокрчти се не да

Од мрзлине баре од гњилоће леда

Кад би змијска хитрост остала јој пуста“. (*Хидра*)

²⁹ „Репови и канце понор и чепови

Лавеж и сиктање јауци и крици

Из хладнога хада пламен који лиже

К њему у средиште долази се ближе.“ (*Хидра*)

(„Понор и чепови“ = вјеројатно је у питању Дантеова представа пакла, али може се помишљати и на седмокраки извор ријеке Амимоне јер је тако обично приказивана на атенском новцу.)

³⁰ Херакло је морао извршити задатак јер је то од њега тражио Еуристеј, а Диздар пјева:

„Да је само тlapња често волиш рећи

Она ће ти ипак једног дана лећи...“ (*Хидра*)

³¹ Усп. Dante, Alighieri: БОЖАНСКА КОМЕДИЈА (Пакао). Данте има Вергилија за водича, а Диздар саму Хидру: „А да не зна нико лијечим своје јаде учени једнако од злоторба хидре.“

³² „Сазнати се не да та у се што гледа.“ (*Хидра*)

³³ „А да не зна нико лијечим своје јаде

Учеши једнако од злоторба хидре

Једно је сад оно што нас двоје знамо

Захвалан сам гуји на њезином труду...“ (*Хидра*)

³⁴ Ibidem.

³⁵ То јест љубав према модрој ријеци, а то је заправо љубав према животу, живљењу.

³⁶ Усп. Прохій, Касим: ФИГУРЕ ОТВОРЕНИХ ЗНАЧЕЊА, Загреб, 1970.

³⁷ „Доби, Одисеју славни, о ахејска велика дико“ (Одисеја, 12, 184) — у Маретићевом пријеводу (о. с.).

³⁸ У пјесми *Mijek*.

Mr. Pavle Knezović
MAK DIZDAR AND ANTIC MYTH

Summary

In his mature period, Mak Dizdar was occupied by the theme of love and the theme of travelling which penetrate mutually. In his poetic life the human life is equal to the painful and dangerous but absurd in se travelling from the conception to death. In the majority of his poems of the collections *Okrutnost kruga* and *Modra rijeka* he has used the fantastic stories about various monsters that demigods, prophets and heroes of the antic myth met on their voyages. More often he has consulted the *Odyssey* as the source than the *Iliad* or the Greek tragedians (Aeschylus, Sophocles, Euripides), poets (Hesiod, Apollodorus) and other authors. From the Roman literature he has consulted only Ovid's *Metamorphosis*. Dizdar was not interested in the myths about the main Gods except the myth of the birth of Venus in one poem (only sporadically he mentions Zeus and Pallas Athene). On the contrary the main character of many Dizdar's poems is Odysseus, in two poems it is Hercules and in the other one the Argonauts. Dizdar demystifies the antic myth and adapts it to his poetic vision of the comprehension of the man and the world. The mythic material with its antiquity and experience served him as a firm support to prove the hypothesis of the absurdness of the human life. At the same time, the fact that the antic and mythic stories are mostly known to the readers, made possible for Dizdar to achieve the conciseness and openness or the incomplete polisignificance of the lyric expression.

Мр МИЛКО БРКОВИЋ

ВАЊСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ БОСАНСКИХ ЛАТИНСКИХ ПОВЕЉА КОЈЕ СЕ ДАНАС НАЛАЗЕ У ДУБРОВНИКУ И ВЕНЕЦИЈИ

У вањске карактеристике повеља спадају: *писмо, карактеристични графички знаци* (нпр. криж, иницијали, илуминирана слова и сл.), *тinta, материјал*, на којем су писане повеље (пергамент и папир), и *печат*.

У овом раду описане су вањске карактеристике шест босанских повеља писаних латинским језиком.

I Повеља босанског бана Кулина Дубровнику из године 1189 (29. VIII) којом склапа мир и пријатељство подијеливши дубровачким трговцима повластице у својој земљи.¹

У Дубровнику се у Хисторијском архиву налазе два сачувана примјерка Кулинове повеље из године 1189, који су познати под називима тзв. старији и тзв. млађи пријепис. Извјесно вријеме су се налазили у Бечу.

Пергамент тзв. старијег пријеписа је талијанске израде. Предњи дио је мутно бијеле боје, а извањски загаситожуте.

Пергамена је неправилно обрезана. Ширина при врху је 15,1 см, у средини 14,5 см, а при дну 14,1 см. На лијевој страни је висина 24,5 см, а на десној 25,1 см.

Простор је максимално искориштен за текст без остављања маргина. Горњи и мањи дио повеље је латински текст, доњи и већи дио је ћирилички текст. Латински дио повеље има девет редака. У деветом ретку је само дио једне ријечи (... gelia). *Писмо* латинског текста је каролино-готица.

II Повеља босанског бана Твртка, издана у Високом године 1355 (1. IX), којом скупа с братом Вуком и мајком Јеленом потврђује Дубровнику сва права и повластице, које је, пак, Дубровчанима прије подијелио његов стриц бана Стјепан II Котроманић.²

Оригинал те повеље данас се налази у Хисторијском архиву у Дубровнику. Прије се налазила у Бечу. Писана је на пергаменту њемачке производње који је подједнако бијел с обје стране, тако да се на први поглед чини да је папир.

Текст је писан на храпавијој страни пергамене, тако да је глатка страна постала извањска страна повеље. У горњем дијелу пергамена је широка 27,7 см, а у доњем 28 см. Висина је лијевог руба 14,5 см, десног 15 см. Горњи руб и оба са стране одрезани су прилично равно, док је доњи кривудав. Уз десни се руб виде рупице као трагови неког шилјатог предмета. Текст повеље не испуњава пергамену од краја до краја. Остављене су маргине па је текст повеље веома естетски уклопљен на пергамену. Горња маргина је 4,5 см широка, доња око 6 см, лијева 2,5 см и десна око 3,5 см.

Писмо је глатка готичка курсива са ситним словима. Украшено је само прво слово (H), које по висини одскаче од других.

Жућкастосмећи трагови печата налазе се на извањској страни повеље. За ту повељу је употребљен типар Тврткова претходника стрица му Стјепана. Печат је био утиснут (*impressum*), што је ријеткост на Твртковим повељама, јер се утиснути печат налази само на његовим писмима, и то испод текста.

A *tergo* пергамене налази се запис дубровачке канцеларије који гласи: 1355. Lettera de Tuarco Bano di Bossina per la confermazione della buona amicizia con i Ragusei.

III Повеља босанског бана Твртка, издана у Неретви године 1356 (14. III), којом такођер скупа с братом Вуком и мајком Јеленом потврђује Дубровнику сва права и повластице свога претходника стрица Стјепана II Котроманића.³

Оригинал те повеље данас се чува у Хисторијском архиву у Дубровнику. Неко вријеме се налазила у Бечу.

Писана је на пергаменту њемачке производње. Текст повеље се налази на глаткој страни пергамене. Изванајска је страна храпавија и мало друкчије боје, више жућкасте него што је унутарња.

Ширина пергамене је у горњем рубу 31 см, у доњем око 30 см. Висина је лијевог руба око 15 см, десног око 16 см. Са стране је повучена по једна окомита црта и на почетку једна водоравна. Текст повеље је смјештен унутар црта које му дају естетски склад. Горња маргина је 4 см, испод текста око 1 см, лијева и десна по 4 см.

Писмо је готичка курсива веома читко писана. Текст нема никаквих украса.

Печат је првотно висно на свиленој врпци црвеножуте боје која се прекинула па је онда причвршћен обичним канапом. Облик печата је здјеличаст и има на себи натпис састављен од скраћеница. Печатни восак је тамносмеђе боје. Твртко је и на тој повељи употребио типар свога претходника стрица му Стјепана.

A tergo повеље нема никаквих знакова осим нумерације архива у Бечу (№ 104 ап. 1356).

IV Повеља босанског краља Твртка I, издана у Сутјесци године 1385 (23. VIII), којом потврђује млетачким трговцима сва права која су имали прије у граду Котору.⁴

Писана је на *пергаменту* изванредног квалитета. Archivio di stato у Венецији има још пергамена које достижу квалитет те пергамене, али нема ни једне која би га надвисила.

Пергамена је широка око 46 см, а висока око 15 см. Горња маргина је око 5 см, лијева и десна такође око 5 см. Текст повеље је уоквирен цртама које су по висини пергамене повучене од краја до краја. Има двадесет девет водоравних црта. Једна је празна одмах изнад текста, деветнаест је испуњено текстом, а девет је остало празних. Седам се не може видјети на снимку јер их је покрила пресавијеност пергамене. Све су веома педантно уцртане.

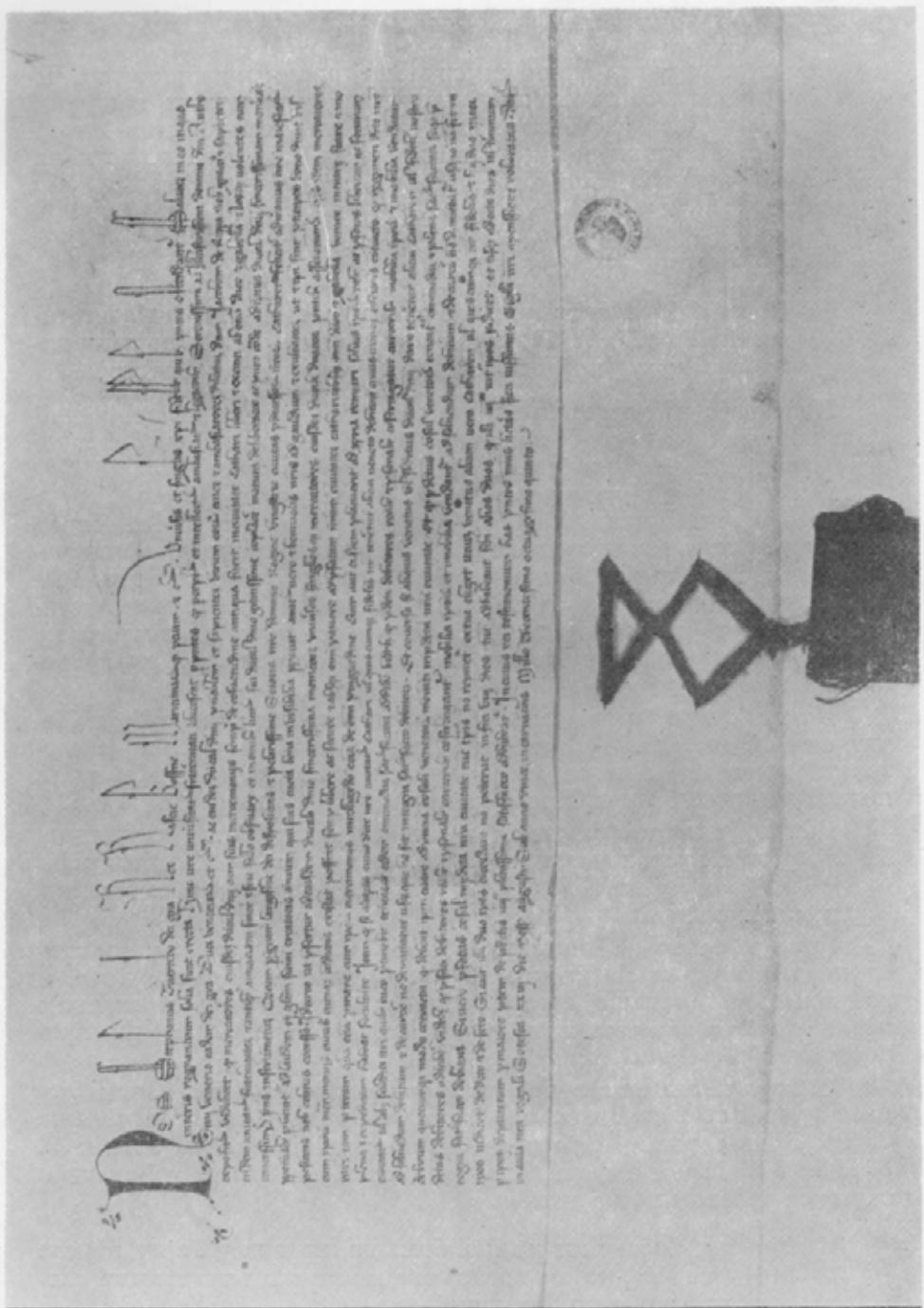
Печат је висећи, на свиленој врпци загаситоцрвене боје. Печат има облик лађице. Материјал од којег је направљен је жутосмеђи восак. Чини се да је лијеван калупом. На печату је натпис утиснут у круг. Промјер пречника печата је око 4 см.

Писмо је веома педантна и читљива полукурзивна готица. Уз веома квалитетан њемачки пергамент може се с правом рећи да је та повеља најпедантније писана међу свим сачуваним Твртковим повељама.

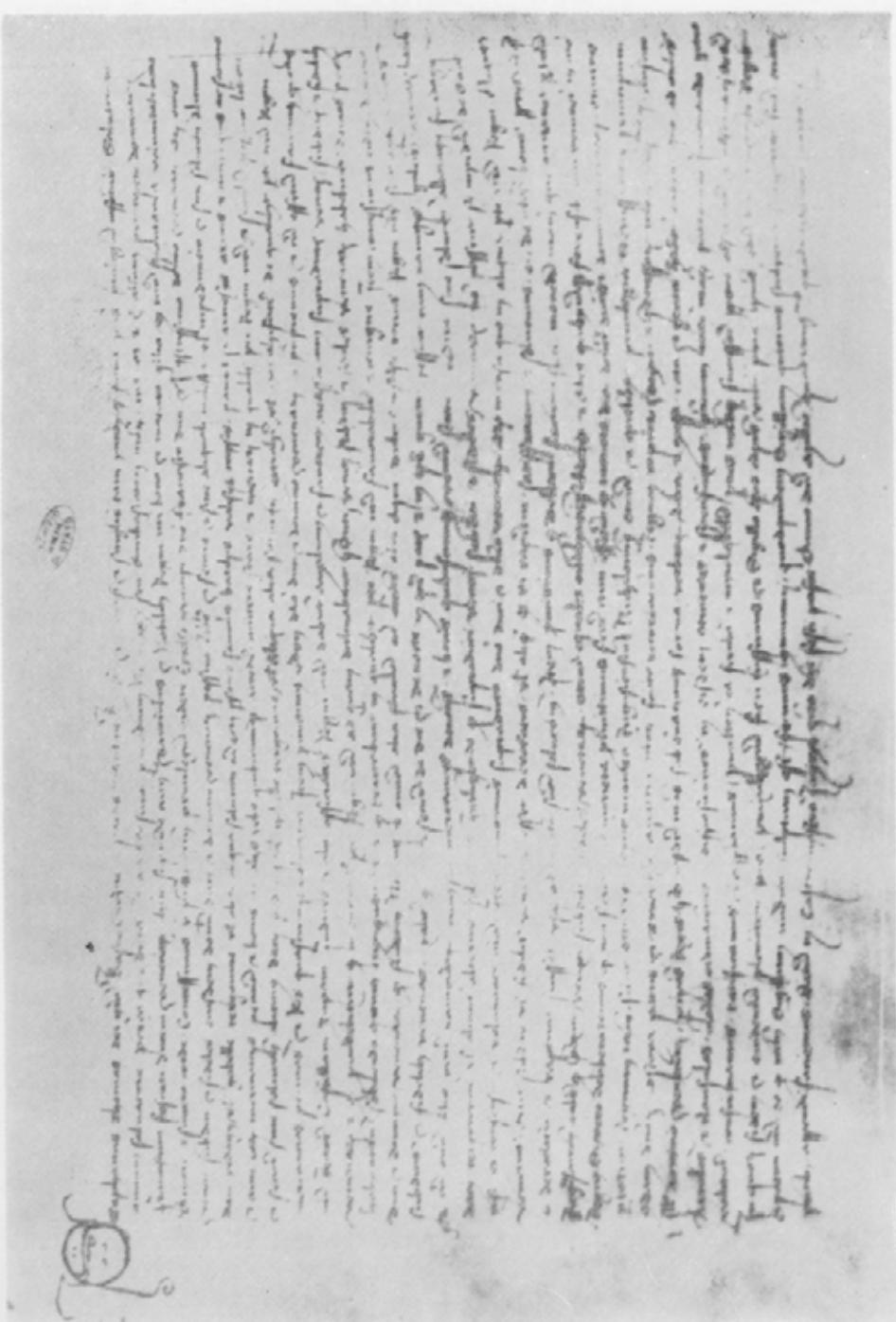
Прво је слово (Н) истакнуто, подебљано и писано у полуунцијалном облику. Уздигнуто је изнад прве водоравне црте, а подножје му достиже до треће црте текста. Лијевом страном прелази изван окомите црте у маргину, а десном ослобађа простор за нови редак. (слика 1)

A tergo пергамене сувременом руком је додано: Littera domini regis Rasie et Bosne pro immunitate Venetorum in civitate Catari. Испод тога: Registrata in commemorali novo. Затим: P. S. II B. 5 № (19) и ознака данашње сигнатуре архива у Венецији скупа са печатом истог архива.

V Повеља босанског краља Томаша, издана у Јајцу године 1444 (15. IV), којом дозвољава млетачким трговцима слободу трговања по босанској држави.⁵

Слика 1. Фотокопија повеље босанског краља Твртка I из године 1385 (23. VIII)

Слика 2. Фотокопија повеље босанског краља Томаша из године 1444 (15. IV)

Оригинал те повеље данас се налази у Archivio di stato у Венецији. *Пергамент* је осредњег квалитета. Унутарња страна је прилично добра, осим што је доста прљава. Вањска је јако пожутјела и веома лоша. На њој су јако изражене рупице из којих су расле животињске длаке. Те се рупице могу примијетити чак и на унутарњој страни.

Ширина повеље је 36 см при врху, а при дну 37,5 см. Висина лијеве стране је 28 см, а десне 27,5 см.

Полje за писање текста уоквирено је водоравном и окомитом цртом. Водоравна црта је повучена писаљком и тинтом, а окомита неким оштрим предметом тако јако да се с друге стране може видјети испупчење дуж цијеле окомице. Горња маргина је широка око 3 до 4 см, лијева око 3,5 см, десна око 4 см, испод текста око 4 см. Текст повеље почиње одмах на првој повученој црти. Даље се не види у тексту више ниједна црта иако текст тече у доста правим рецима.

Печат је висећи о свиленој врпци. Материјал печата је жутосмеђи, а у средини црвени восак. Краљ Томаш у тој повељи каже да то није његов печат. Његов још није био готов па се послужио печатом свога претходника краља Твртка, а свој ће накнадно додати ако Република буде захтијевала.

Писмо повеље је брзописни курсив готице. Слова су веома ситна. Има пуно кратица. Само је једно слово (почетно C) укraшено. Написано је скоро у облику круга. Високо је 1,8 см, а широко 1,5 см. Празни простор је у том слову искићен кружићима, а на лијевој страни су повучене према горе и долje украсневијугаве црте.

На пољу за адресу додана је биљешка, писана хуманистичком курсивом, која гласи:

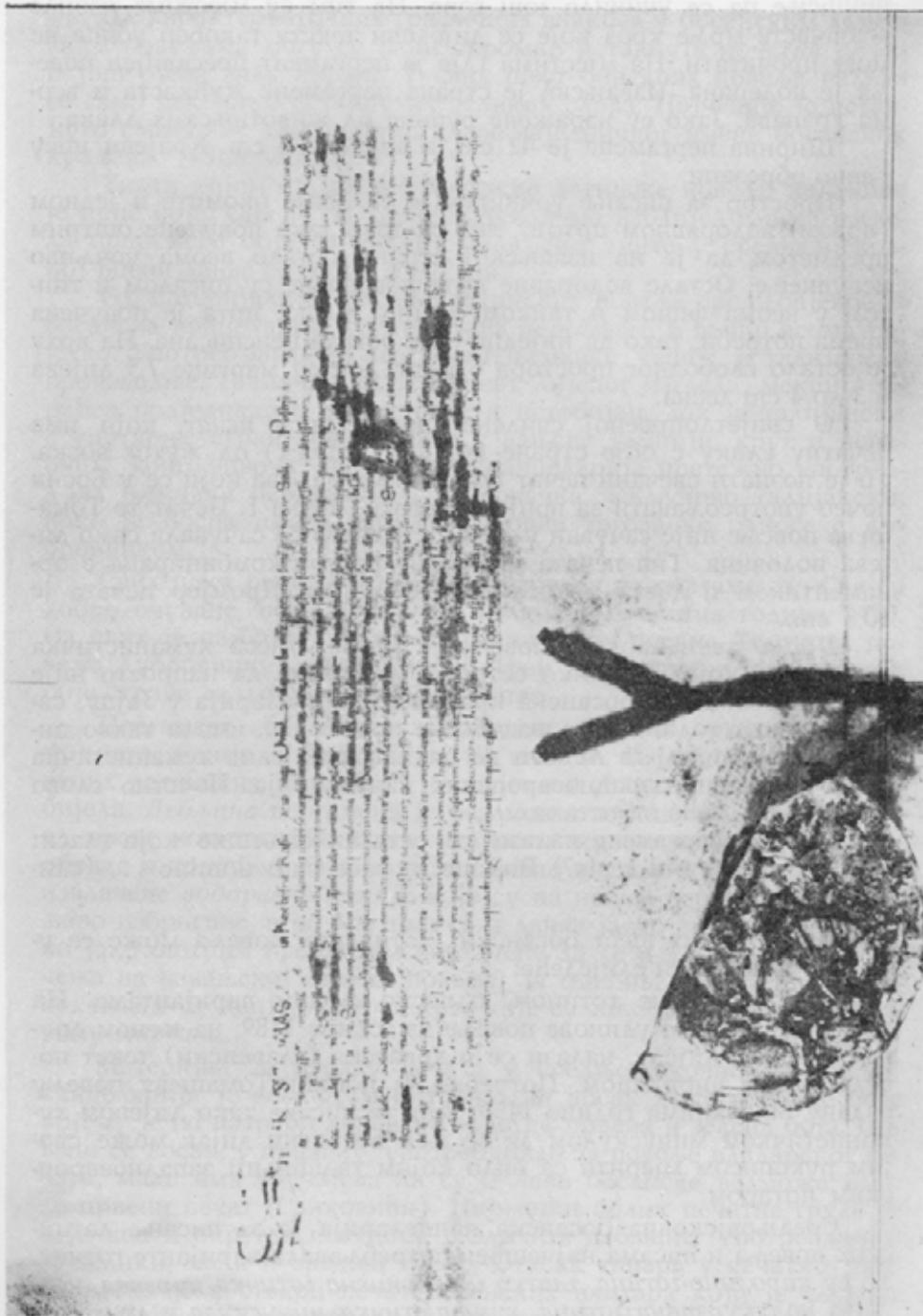
»Privilegium serenissimi domini regis Bossine, quod omnes Veneti sint tuti et securi in regno suo.«

Изnad тога је каснијом руком додано: 1444 In castro Zayza Bossina.

И на њој се налази печат данашњег архива у Венецији. (слика 2)

VI Повеља босанског краља Томаша, издана такођер у Јајцу године 1450 (24. X), којом као млетачки савезник потврђује скlopљени мир између Млечана и арагонског краља.⁶

Оригинал те повеље данас се налази у Archivio di stato у Венецији. Материјал је те повеље *пергамент* веома лошег квалитета. Грегор Чремошник је још године 1948. упозорио да слова отпадају и да пријети опасност да сва пропадне. Данас је у још слабијем стању тако да се многи дијелови не могу уопће прочитати јер су пропали. Унутрашња страна је замазана неком смеђом текућином коју се покушавало скинути средством за

Слика 3. Фотокопија повеље босанског краља Томаша из године 1450 (24. X)

чишћење па се учинило још горе. На тим су мјестима избиле љубичасте мрље кроз које се дијелови текста такође уопће не могу прочитати. На мјестима гдје је пергамент пресавијен повеља је подерана. Изванjsка је страна пергамене жућкаста и веома храпава. Јако су изражене рупице од животињских длака.

Ширина пергамене је 42 см, а висина 24 см. Крајеви нису равни обрезани.

Простор за писање уоквирен је са двије окомите и једном (првом) водоравном цртом. Оне су тако јако повучене оштром предметом да је на изванjsкој страни остало веома уочљиво испупчење. Остале водоравне црте повлачене су писалом и тинтом у веома фином и танком облику. Свака црта је повучена према потреби, тако да ниједна није остало неисписанана. На врху је остало слободног простора 6,5 см, док су маргине 7,5 лијева и 3 до 4 см десна.

О свијетлоцрвеној свиленој врпци виси *печат*, који има печатну слику с обје стране (*sigillum duplex*) од жутог воска. То је познати свечани печат босанских краљева који се у Босни почeo употребљавати за вријеме краља Твртка I. Печат те Томашеве повеље није сачуван у цијелисти, него се сачувала само лијева половица. Тип печата је цијела фигура комбинирана с орнаментиком и доста нечитљивим натписом. Промјер печата је 10,5 см.

Писмо те ненаочите повеље је веома лијепа хуманистичка минускула која је толико естетски дотјерана да напрсто није за вјеровати да је босанска краљевска канцеларија у Јајцу, само тринест година пред пад Босне под Турке, имала такво писмо. По естетској га љепоти не надилази ниједна хуманистичка рука тадашњих западноевропских канцеларија. Почетно слово (С) доста је веће од осталих.

A tergo пергамене налази се остатак биљешке која гласи: *Ratificatio (domini regis?) Bossine in pace cum domino ...* (слика 3)

Из описаних шест босанских латинских повеља може се укратко закључити слиједеће:

Све су писане готицом, односно њеним варијантама. На истој пергамени Кулинове повеље из године 1189, на њеном другом и већем дијелу, налази се и хрватски (славенски) текст повеље писан ћирилицом. Потребно је истаћи Томашеву повељу издану Млечанима године 1450. која је писана тако лијепом хуманистичком минускулом да се њен босански дијак може својим рукописом мјерити са било којим тадашњим западноевропским нотаром.

Средњовјековна босанска канцеларија је за писање латинских повеља и писама најчешће употребљавала варијанте готице. То су *каролино-готица*, *глатка* и *брзописна готичка курсива*, читљива *полукурсивна готица*, *хуманистичка минускула* и друге.

Од карактеристичних графичких знакова у босанским латинским повељама могу се наћи скромно истакнута *почетна слова* и још рјеђе знак *крижса*. У свих шест описаних повеља налази се само неколико истакнутих великих слова. Најчешће је истакнуто слово »S« као почетно слово заједничког имена босанских краљева (»Stephanus«).

Тinta којом су писане босанске латинске повеље најчешће је црне боје. Она је до данас поприлично изблиједјела па изгледа црносмеђе боје. О начину прављења тинте у средњовјековној Босни данас се веома мало зна.

Од материјала за писање латинских повеља средњовјековна босанска канцеларија употребљава *пергамент*, а папир веома ријетко. Употребљаван је пергамент њемачке, чешће, и талијанске производње. Њемачки је пергамент лијепог изгледа, мекши, обрађен подједнако с обје стране и истобојан, док је талијански с унутарње стране свјетлији а с ванjske тамнији, крут и ненаочит. Занимљиво је да босанска канцеларија претежно употребљава њемачки пергамент, а дубровачка искључиво талијански, иако је Босна имала веома развијене трговачке односе с Дубровником.

Свих шест описаних повеља писано је на пергаменту. Све су добро очуване, осим Тврткове, издане Млечанима године 1450. Од свих је најбољи пергамент на којем је писана Тврткова повеља Дубровнику из године 1355. Њен је пергамент тако лијеп с обје стране да изгледа као да је папир.

Пергамент босанских латинских повеља различитог је формата, а није се баш увијек ни штедио. *Боја* данашњих сачуваних латинских пергамена је свијетложућкаста, смеђа и мутно бијела. *Дебљина* пергамена је различита и углавном је зависила од врсте животињске коже, старости животиње, те од начина обраде и припреме за писање. За равно писање по пергаменту су извлачене *водоравне линије* које су на неким пергаменама пажљиво избрисане, а на другима се и данас јасно виде. Неке су тако јако оштрим предметом повлачење да се и данас виде испупчења на извањској страни повеља. За омеђивање текста повеља повлачене су двије *окомите црте* које су такођер означавале ширину *маргина*.

Материјал за израду печата у средњовјековној босанској канцеларији је *восак*. То је природни восак жуте и смеђе боје којему је по потреби додавана умјетна црвена и зелена боја. Црвени се восак, у правилу, употребљавао за повеље владарског печата, мада има случајева да су и неке босанске велможе имале црвени печат (Санковићи). Најчешћи *облик* печатне груде је зајелица и округла посудица различите дебљине. Употребљаван је велики, мали и средњи *типар*. Отисак типара у печатној груди воска је у ствари печат босанских владара који је служио као средство овјере повеља. На печату се налази лик владара, а

около је натпис. *Natpis* је најчешће на латинском језику, али може бити и двојезичан, тј. латински и хрватски (славенски) — ћирилица. Печат је висио о *свиленој врпци*, најчешће црвене боје, а рјеђе других боја. Називи за печат у босанским средњовјековним латинским повељама су: *pendens sigillum, sigillum banale, sigillo, sigillo apensione, sigillum maius, pendenti duplo facto sigillo, duplice sigillo pendenti, pendenti autentici sigilli duplicitis, regalis sigilli appensione* и *sigillo impendenti*.

Само Кулинова повеља није печаћена, јер је настала у вријеме кад се печат још није почeo употребљавати као средство овјере босанских средњовјековних исправа. Печати су висећи осим код Тврткове повеље издане Дубровнику године 1355, гдje је употребијебљен утиснути (*impressum*) печат. То је ријеткост у Твртковим повељама, јер се такав печат употребљавао само у његовим писмима. Печати су привезани за пергамене свиленим врпцама.

Биљешке

1. Хисторијски архив у Дубровнику, ASMM-С 38, тзв. старији пријепис. Податке о другом примјерку те повеље, тзв. млађем пријепису, који се таковер налази у Хисторијском архиву у Дубровнику, донио је Г. Чремошник: Босанске и хумске повеље средњег вијека, *Гласник Земаљског музеја* (даље ГЗМ), III, Сарајево 1948, стр. 103—104.
2. Хисторијски архив у Дубровнику, ASMM-194, Беч лат. Својевремено је пуно детаљније описао ту повељу Г. Чремошник, Босанске и хумске повеље средњег вијека, II, ГЗМ, IV-V, Сарајево 1950, стр. 105—107.
3. Хисторијски архив у Дубровнику, ASMM-С 104, Беч 1006. Својевремено је таковер и за ту повељу донио извјањске карактеристике Г. Чремошник, н. д., стр. 107—109.
4. *Archivio di stato Venezia, Miscellanea Atti Diplomatici e privati*, Busta S. 26, N. 802.
5. Исто, Busta 53, № 1099.
6. Исто, Busta 53 1/2, № 1135.

Mr. Milko Brković

DIE AUSSERLICHEN CHARAKTERISTIKA BOSNISCHER URKUNDEN
IN LATEINISCHER SPRACHEN, DIE SICH HEUTE IN DUBROVNIK
UND VENEDIG BEFINDEN

Zusammenfassung

In dieser Arbeit werden die äusserlichen Charakteristika von sechs bosnischen Urkunden in lateinischer Sprache beschrieben. Das sind: die Urkunde von Kulin aus dem Jahre 1189; die Urkunden von Tvrko aus den Jahren 1355, 1356 und 1385 sowie die Urkunden von Tomas aus den Jahren 1444 und 1450. Die ersten drei werden im Historischen Archiv in Dubrovnik aufbewahrt und die anderen drei im Archivio di stato in Venedig.

Die Schrift der angeführten Urkunden ist Gotisch bzw. eine gotische Variante. Die Urkunde von Kulin enthält neben dem lateinischen Text auch die kroatische Übersetzung, die etwa gleichzeitig mit dem lateinischen Text geschrieben und in kyrillischer Schrift verfasst ist. Die höchste notarische Qualität der bosnischen Urkunden in lateinischer Sprache weist die Urkunde von Tomas aus dem Jahre 1450 auf. In den beschriebenen Urkunden werden nur die Anfangsbuchstaben besonders hervorgehoben, am häufigsten der Buchstabe »S«.

Das Material ist Pergament, wobei die Qualität der Urkunde von Tvrko aus dem Jahre 1355 am besten und die der Urkunde von Tomas aus dem Jahre 1450 am schlechtesten ist. Nur die Urkunde von Kulin hat kein Siegel. Die anderen haben hängende Siegel, mit der Ausnahme der Urkunde von Tvrko aus dem Jahre 1355, die ein Prägesiegel hat. Die Siegel sind aus echtem Wachs.

САСТАВЛJЕНО У ЧЕРНУНУ НАЈСТАРИЈЕ БОСНИЈСКЕ УРКУДЕНЕ
МИСАЛЯ У ДРВЕНОМ ПОДСЛОДУ
СРВАЧИ СЛОВОВИ СУ ПОЧАЛО СА КУСЈАКОМ МАСИМУСОМ ПОД
ЛЕМ ЧЕРННОГ, ПРИПАДАЛИ КРЕЈУ КОЈИ је ПОСЛЕДЊИ АДЕМЈА
ХІV В. ГОСПОДАРНО ВЛАДАРОМ РАДОЈАК РАКОВИЋИ. У ЧЕРНУНУ се и
дакле најстарији касни стечки у облику писацог склопца на
којим је подесично поредео мотив линита са жицом и склесат
нагласак који излази да ту лежи Радојак Раковић. Првостава
нитица и жица на стечници симболизира чвршћу човјека, а и
окољност да се ради о властима и лијепим обновљеним плаатробнику,
и то са епиграфом, очига говори о човјеку који је можда био и
владар и господар крајевог земањског подручја. Ободи
нитица и жица и палеограђска својства слова стиглаја улазеју
у креј XIV или на почетак XV в.

Стечки у Каменитицама и Чернуну, и у матији непосредној
околини, најбољи су доказатвеност тога краја у доби бо-
санске самосталне државе. У Каменитицама сам стечак наведо-
ујују пољшић, односно пољшић склопака, па склопаку Каменити-
це и њему припадају доказателју. Број чука је било 9 читавих
стечника у облику склопца и 2 фрагмента. Овоје је то некада
била већа некропола која је до данашњих дана тако малоброј-
на да користи се симбол. На неким склопцима налазе се различите
првоставе позиционијасена, розете, археје, језгра и ладеске фигуре.²

На подручју Чернине стечки су установљени на три мјеста.
Прва скупина се налази у дворишту римокатоличке цркве, у

и конспиративна сила, која је уједињена под једним првим босанским краљем, који је био и кнез Србије. У тој сајамској земљи, која је била под контролом властелина Радована Раковића, који је био и кнез Србије, било је веома много хришћанаца, који су били подјављени на хришћанство. Ово је било веома важно за овоје појасне земље, које су били под контролом властелина Радована Раковића, који је био и кнез Србије.

Извесно је да је овоје појасне земље, које су били под контролом властелина Радована Раковића, који је био и кнез Србије, било веома важно за овоје појасне земље, које су били под контролом властелина Радована Раковића, који је био и кнез Србије.

ШЕФИК БЕШЛАГИЋ

КОРИТО ЧАТРЊЕ У ХАМЗИЋИМА

Село Хамзићи код Черина, на подручју општине Читлук, у западној Херцеговини, спадало је у средњовјековну жупу Броћно, у Хумској земљи, која је од првих деченија XIV в. била у саставу Босне. Данашње име села потјече из турског периода, а мисли се да је настало по неком Хамзи, господару насеља. У средњем вијеку Хамзићи су, заједно са сусједним већим насељем Черином, припадали крају којим је посљедњих деченија XIV в. господарио властелин Радован Раковић. У Черину се и данас налази лијепо клесан стећак у облику високог сандука на којему је пластично израђен мотив штита са мачем и уклесан натпис који каже да ту лежи Радован Раковић.¹ Представа штита и мача на стећцима симболизира угленог човјека, а и околност да се ради о већем и лијепо обрађеном надгробнику, и то са епитафом, очито говори о човјеку који је могао бити властелин и господар извјесног земљишног подручја. Облици штита и мача и палеографска својства слова епитафа упућују на крај XIV или на почетак XV в.

Стећци у Хамзићима и Черину, и у њиховој непосредној околини, најбољи су докази насељености тога краја у доба босанске самосталне државе. У Хамзићима сам стећке нашао укraj пољица, одмах испод сеоских кућа, на локалитету Криповића и њему оближњем локалитету Вакуф. Ту је било 9 читавих стећака у облику сандука и 2 фрагмента. Очито је то некада била већа некропола која је до данас спала на тако мали број, и то поремећених стећака. На неким од њих виде се рељефне представе полумјесеца, розете, аркада, јелена и људске фигуре.²

На подручју Черина стећци су установљени на три мјеста. Прва скupina се налази у дворишту римокатоличке цркве, у

средини насеља. Један велики сандук, са рељефним мотивима крста, повијене лозице са тролисним умечима и штита са мачем, те са већ поменутим натписом, лежи *in situ*, а 2 сандука су уграђена у зграду самостана и у оградни зид. Друга скупина је у непосредној близини претходне, а има 2 стећка у облику сандука, која су преклесана у корита за воду. Трећа некропола је на каменом брежуљку изнад Черинског поља, неколико стотина метара јужно од сеоских кућа. Распоређена у четири скupине, она броји укупно 36 стећака, међу којима 12 са украсима. На тој некрополи је био још један сљemeњак, на чијим су страницима рељефне представе жене са четири сокола, лова на јелена, уз учешће ловца пјешака са луком, сокола и пса, који је пренесен у врт Земаљског музеја у Сарајеву.³

Хамзићима најближе село с јужне стране је Драгичина, на чијем су подручју стећци набени на два мјеста. Прва некропола се налази у римокатоличком Стојића гробљу и у његовој непосредној близини, а броји укупно 18 стећака, од којих су 5 у огради. Украшено је 6 примјерака. Њихови рељефни мотиви су: новијена лозица са спиралицама, врпца од косих паралелица и цикцак-линија, спирални завоји, розете, јelen, сцена лова на јелена и сцена са 3 људске фигуре високо подигнутим рукама. У позадини сцене лова види се силуеста утврђеног града. Друга некропола је на главици Граб, око 800 m источно, покрај пута за Хамзиће. Она има 10 стећака, међу којима су 3 украшена.⁴

Читаво подручје старе жупе Броћно, које се углавном поклапа са данашњим подручјем општине Читлук, богато је стећцима. Најзначајнија скупина тих споменика налази се на локалитету Бакри (Височица), у околини села Велики Огравеник, недалеко од Читлука. Ту има 37 лијепо обрађених стећака, међу којима 11 примјерака са рељефима и 4 примјерка с натписима. Из главног натписа, који се односи на кнеза Павла Комлиновића, видимо да је та некропола припадала властелинској породици Комлиновића, чији су чланови у XIV и XV в. били господари у жупи Броћно.⁵

Корито, коме је посвећен овај рад, саставни је дио чатрње (цистерне) на локалитету Криповац у Хамзићима. Криповцем се завршава поље испод Хамзића. Најближе сеоске куће припадају Корићима и Андачићима. Чатрња је ситуирана покрај старог пута за Черин, који је удаљен око 2 km. Укопана је у земљу правцем запад — исток, а велика је око 10×5 m у тлоцрту. Одозгор је врло благо засвођена, скоро је равна, прекривена клесаним дебелим плочастим комадима камена. Вањске ивице су јој нешто уздигнуте и обиљежене са 6 кратких украсних стубова. Чатрњу је 1957. поправио и донекле адаптирао тадашњи Хигијенски завод у Мостару. Тада је у њеном источном дијелу направљена бетонска круна за узимање воде, затим бетонско корито за појење стоке и бетонске клупе за одмараште људи. Вјероватно су том приликом са некрополе стећака узета 2 фраг-

мента, са рељефима људских фигура, која су постављена као сто за остављање суба и рубља (платна) које се прало у западном крају чатрије.

Изнад средине чатрије својом дужином по линији запад—исток постављено је и углављено камено корито, чије ванљске димензије износе: дужина 210, ширина 160 и висина 46 см. Дубина је корита 20 см. До те дубине зидови корита су дебели око 25 см. Корито је на средини унутрашње западне стране пробушене за отјецање воде.

Највећа вриједност корита су његови рељефни украси који се налазе на ивиčној водоравној површини и на три његове вертикалне стране.

Ивиčном водоравном површином широком око 25 см, у облику правоугаоника, исклесана је 18 см широка пластична повијена лозица, са спиралним завојима у међупросторима.

На садашњој јужној вертикалној (бочној) страни представљено је коло са 6 пластичних фигура — 3 мушкарца и 3 жене — које се у висини рамена држе рукама у водоравном положају. Жене имају дугачке хаљине утегнуте у пасу, а мушкарци су у хаљама приљубљеним уз ноге и хаљецима који допиру до изнад колена. Код мушкараца су стопала окренута улијево. Према положају ногу мушкараца види се да коло креће улијево, гледајући од корита. Коловоба је мушкарац који је своју слободну руку подбоично, а зачелна фигура је жена која је своју слободну руку високо подигла (слика 1).

Слика 1. Представа кола на јужној бочној страни корита у Хамзићима (види се и повијена лозица на водоравној страни корита)

На источној ченој (ужој) страни корита исклесан је доста необичан призор. У једној половини површине видимо три размакнуте људске мушки фигуре у стојећем ставу, обучене у хаљетке сличне оним у колу. Прва од њих је једну руку уздигла, а другу подбочила. И друга фигура је у таквом положају, али с испруженим и раскинутим прстима уздигнуте руке. У близини њене лијеве руке налази се правоугаони штит. Трећа фигура је обадвије руке подигла увис. У близини њене лијеве руке налази се правоугаони штит са зарезом за протурање копља. У позадини тих фигура виде се зидине утврђеног града. У другој половини те стране представљена је овећа сједећа мушка фигура, која у нешто подигнутој десној руци држи буздан, а лијеву шаку, са изванредно великим прстима, повијала је на трбух. Испред те фигуре је неки правоугаони предмет, који подсећа на штит са зарезом за протурање копља. У каквом су односу те дјије представе тешко је нешто сигурно рећи. Стојеће фигуре су окренуте према сједећој, што се види по положају њихових ногу. Ако сједећа фигура представља господара (кнеза, жупана, војводу), онда читава сцена као да приказује уговорену посјету потчињених своме господару (слика 2).

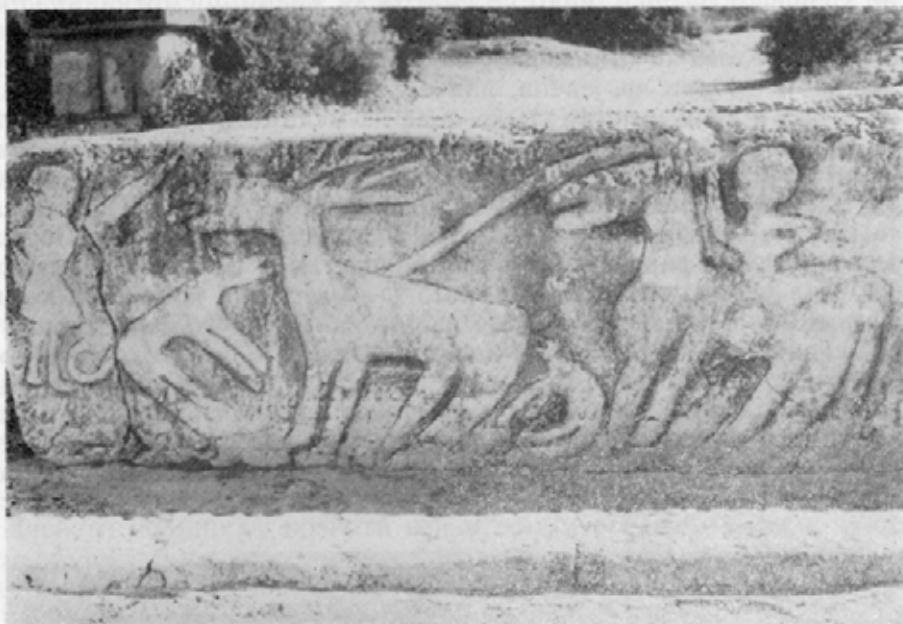

Слика 2. Сцена са људским фигурама на источној ченој страни корита у Хамзићима

На сјеверној бочној страни корита приказана је сцена лова на јелена. Ловац је на коњу, с копљем којим управо напада на јелена, који је заустављен у трку. Крупна глава јелена је подигнута, уста су му отворена и језик исплажен. На глави су разгранати рогови. С друге стране на јелена наваљује ловац пјешак, с мачем у руци. На јелена са обадвије стране напада поједан пас (слика 3).

Сви оваје установљени рељефи имају много везе са рељефима које налазимо на стећцима и у том погледу могу се навести бројне паралеле. Када се тиче повијене лозице, треба рећи да

је то класичан мотив стећака Херцеговине, додуше најчешће са умечима од тролистова, али доста често и са умечима од спиралних завоја. Редовно је то фриз на вертикалним страницама сандука и сљemeњака, али врло често и правоугаона бордура на водоравним страницама плача и сандука, или правоугаони оквир на вертикалним страницама сандука и сљemeњака. У Хамзићима је то правоугаона бордура на водоравној страни ко-

Слика 3. Приказ лова на јелена на сјеверној бочној страни корита у Хамзићима

рита. Може се рећи да, како у избору самог мотива тако и у клесарској обради, нема никакве разлике између тог мотива у Хамзићима и на бројним стећцима у Босни и Херцеговини и у другим подручјима Југославије.

У вези с појавом кола на кориту треба рећи да ни ту не видим неке разлике у односу на кола на стећцима. Познато је да се на стећцима појављује релативно велики број кола и да та кола дијелимо на три главне врсте — мушки, женска и мјешовита кола. Код свих тих кола уочене су разноврсне варијанте у броју и распореду фигура, па није ништа необично што је у Хамзићима заступљен једнак број мушких и женских фигура, јер таквих кола има и на стећцима. Неке истраживаче стећака занимао је правац којим се коло креће. Речено је да је то најчешће правац првидне Сунчеве путање, од истока ка западу. У више случајева правац кретања кола није могуће тачно уста-

новити, поготово када се ради о такозваним мирним колима у којима скоро да уопште нема динамике и покрета. У нашем случају, у Хамзићима, иако је коло доста мирно, постоји повољна околност што се види како су ноге мушкараца окренуте у једну страну (код женских фигура се од дугачких хаљина нога не виде). Ако гледамо од корита, како је клесар и замислио своје коло, онда видимо да коло креће улијево, „наопосун“, тј. по Сунчевој путањи, како се сматра да крећу посмртна, култна кола.

Сцена лова је омиљена тема рељефа стећака. Обично и најчешће је то лов на јелена, али се понекад јавља и сцена лова на вепра и врло ријетка сцена лова на медвједа. У највећем броју сцена лова на јелена ловац је на коњу, са копљем или мачем, изнином са луком, често уз учешће паса и соколова. У неким од тих сцена учествују по двојица коњаника, а има и сцена са једним коњаником и једним ловцем пјешаком са луком. Постоје и другачије варијанте лова на јелена. Наш случај из Хамзића је доста честа појава, када имамо у виду ловца коњаника који, уз учешће пса, копљем напада на јелена. Рјеђи је, међутим, случај када у лову учествује и ловац пјешак, с мачем, какав се појављује у Хамзићима. Као и на стећцима, и та сцена је доста динамична. Извјесне сличности с том има већ споменута сцена лова на слјемењаку у Черину (сада у Сарајеву), с тим што у чецинској нема коњаника, а има сокола, те што ловац пјешак не држи мач, него лук, а онда што у лову учествује само један пас.

Слика 4. Приказ лова на јелена на сандуку у Драгичини

У већ споменутој сцени лова на јелена на сандуку у оближњем селу Драгичини нема ловца коњаника, него у лову учествују двојица ловаца пјешака, један с мачем и штитом, а други с луком, и нема паса (слика 4).

На први поглед корито у Хамзићима изгледа као круна бунара, тим прије што је постављено на средини чатрње, управо

као да се ради о круни, како је то уобичајено у неким нашим крајевима, на примеру у приморју, гдје је нађено више примјерака круна. Осим тога, рељефни украси су много више својство круне него корита. Управо на крунама налазимо разноврсне рељефне мотиве, док на коритима скоро да уопште нема рељефа. Позната је, нпр., богато украшена круна готичко-ренесансног бунара из перивоја породице Чингрија на Бонинову у Дубровнику, са приказом акантусовог лишћа, животиња које се међусобно боре и анђела који држе грбове, која се већ дуже времена налази у дворишту некадашњег Самостана св. Кларе, данас у башти ресторана „Јадран“, у центру града.⁶ У нашим приморским крајевима нађено је доста круна бунара различитих облика из доба XIV до XIX в. Неке од њих посједују рељефе, а неке имају и натписе, из којих дознајемо коме су припадале, ко им је мајстор итд. Знатан је број једноставних круна, без рељефа и натписа. Уз Чингријину круну, из краја XIV или почетка XV в., која има релативно велику културноисторијску вриједност, својим ликовним особинама особито се истиче касноготичка круна бунара Дobre Добрићевића код Цркве св. Виценза у Ластову, из XV в.⁷ Од осталих ликовно вреднијих круна споменимо круну са коврачестим касноготичким лишћем у стилу школе Јурја Далматинца на тргу у Шибенику,⁸ затим круну са грбом у перивоју пјесника Луцића у Хвару,⁹ те круну са рељефном вазом у лапидарију Дубровачког музеја.¹⁰ Те и друге до сада нађене и описане круне бунара имају различите облике. Бачвasti облици су познати већ у раном средњем вијеку, честе су круне које су на поданку бачвасте, а у свом завршном дијелу су квадратног облика, а постоји и велики број круна које су и у дну и у горњем дијелу четвороугласте, посебно оне ренесансног стила из XVI в., а нису баш ријетки ни полигонални облици круна.

Корито из Хамзића нема облик уобичајених круна у приморју, па је то један од разлога што га и не уврштавам у круне. Да корито из Хамзића није круна, види се и по томе што није прошупљено, што нема рупу кроз коју се прши вода из ча trije. Корито има рупу у средини дна западне у же странице, кроз коју се испушта вода, како је то и уобичајено код предмета ове врсте.

Истраживачи стећака који су се у својим радовима освртали и на корито у Хамзићима, међу којима су M. Wenzel и M. Вего, сматрају да је корито настало од стећка, тј. да је то првобитно био стећак, који је накнадним клесањем преудешен за корито.¹¹ И ја сам на једном мјесту тако мислио.¹² Двије околности су, мислим, условиле такво наше становиште: једна што смо на неколико мјеста могли видјети стећке који су накнадно кориштени као корита, као „каменице“ или „воденице“, како их у народу најчешће зову, а друга што корито у Хамзићима по

својим димензијама подсећа на стећак. Приликом евидентирања стећака на терену заиста сам на неколико мјеста наишао на стећке који су претворени у „каменице“. Такав је, нпр., случај у сусједном Черину, што сам већ навео, затим у Хуму код Требиња и у Днopolju (Доњем Зајемљу) код Невесиња,¹³ онда у Фалетићима код Сарајева,¹⁴ те у Ђрњици код Пала.¹⁵ На тим „каменицама“ нема рељефних украса, али њихове димензије и околност да се налазе на самим некрополама стећака говоре о томе да се ради о некадашњим стећцима. Случај из Тутњевца код Кораја не оставља никакве сумње у том погледу. Ту је на извору воде Мишљенац, који припада засеоку Митровићи, покрај саме цесте, постављено корито направљено од стећака облика сандука уобичајених димензија: 180 x 80 x 40 см, на чијој је једној бочној страни у три реда уклесан епитаф (ајеломично оштећен) који каже да ту лежи неки ДРАГИ...ЛАЧАНИН, а да су му надгробни споменик поставили његови синови ДРАГОЈЕ И БОГДАН.¹⁶

Постоје и други случајеви који недвосмислено говоре да је клесар непосредно клесао баш корито, односно „каменицу“, а не стећак. Тако је у живој стијени у Грачу (заселак Добротник) код Хутова (сада подручје општине Неум) исклесана „каменица“ са натписом који гласи: ОВУ КАМЕНИЦУ УСИЕЧЕ БОШКО СЕМУНОВИЋ.¹⁷ Врло је инструктиван и случај у Пашић-Кули код Рогатице. Око 400 м испред села, покрај цесте којом се долази из Рогатице, постоји чесма Висока, са каменим коритом које је украшено рељефним мотивима двоструке спирале, са птицом на средњој стабљици.¹⁸ (Прије неколико година је у Рогатици постављен лапидариј римске скулптуре, нађене у околини тврдина, па је по нечијој нестручној иницијативи и то корито из Пашић-Куле пренесено у Рогатицу и уврштено у тај лапидариј.) Да се у том случају не ради о стећку, потврђују и димензије корита: 120 x 40 x 35 см. Проучавајући стећке у околини Рогатице, установио сам да рељефни мотив корита из Пашић-Куле има много везе са рељефним мотивима једног стећка некрополе у Laјевинама код Рогатице, те да има разлога претпоставци да су рељефи корита управо дјело мајстора који је клесао и украшавао стећке у Laјевинама. То истовремено свједочи о једнакој старости корита из Пашић-Куле и стећка у Laјевинама. А стећке Laјевина, највише према натписима који су ту нађени, датирају сам у XIV — XV в.¹⁹

Након уочавања тих неколико података произлази оправдано питање да ли је корито у Хамзићима првобитно било стећак или је специјалан клесарски мајсторски производ.

Иако неке околности упућују на закључак да је корито могло настати од некадашњег стећка, као што су глобалан изглед, рељефни украси као и на стећцима, постојање извјесног броја других корита у Босни и Херцеговини који су настали од сте-

ћака, а неке, опет, да је то специјалан клесарски производ са циљем да се направи баш корито („каменица“), какве случајеве имамо у Грацу, Пашин-Кули и на још неким мјестима, чини се оправданијим становиште да корито у Хамзићима није постало од стећка. Такву становишту иде у прилог важна околност која се односи на величину корита. Како је речено, корито је дужачко 210, широко 160, а високо 46 см. Уобичајене димензије стећака нису тако велике. Просјечне димензије стећака облика сандука износе око 180 x 80 x 40 см. Ријетко се појављује неки сандук који има дужину од око 200 см, а изузетни су примјерици са нешто већом дужином. Ширина корита од 160 см не само да није карактеристична за ширину стећка у облику сандука него и сасвим одудара од ње. Не сјећам се да постоји и један примјерак стећка у облику сандука који је толико широк. Висина стећака у облику сандука веома варира и може се рећи да знатан број достиже висину од 46 см, колику има и корито у Хамзићима. Према томе, димензије корита из Хамзића, поготово када узмемо у обзир дужину и ширину, упућују на закључак да се у том случају не ради о некадашњем стећку.

Осим тога, постоје и неки други разлози да је овакав став оправданији. Један од њих се односи на рељефни мотив повијене лозице са спиралним умешцима. Тај мотив је исклесан као правоугаона бордура на водоравној страни корита, и то тако да управо покрива слободне ивичне површине, баш као да је и планиран за те и такве површине. Други се односи на рељефни мотив кола. Досадашња тумачења појаве тог мотива на стећцима своде се на два становишта: или је то симболичан приказ жалобног посмртног кола, као реликта некадашњег паганског, превасходно старославенског, а касније и средњовјековног култа мртвих, или је, пак, реална представа игре, забаве и смисла за ритам и музiku наших предака. Ако узмемо у обзир могућност првог тумачења значења кола на стећцима, мислим да такво коло и може да пристаје уз стећак као надгробни споменик, али никако не пристаје уз једно корито, које нема везе са култом смрти. А ако узмемо у обзир могућност другог тумачења, онда то коло оваје на кориту још више пристаје него на стећку. Посредно, чини се да је појава кола на кориту један од елемената који иде у прилог тумачењу кола на стећцима као реалног израза ондашњег живота наших предака.

У Босни и Херцеговини до сада нису нађене круне бунара (зденца) или чатрића, чије би умјетничке вриједности привукле пажњу истраживача камених споменика. Извјестан број камених корита, без обзира да ли потјечу од некадашњих стећака или су рађена непосредно у ту сврху, не представљају никакве атракције. Другачија је ситуација када та корита имају рељефне украсе или натписе, који сами по себи могу да побуде интерес,

али такви случајеви су веома ријетка појава. У том погледу се особито истиче корито чатрње у Хамзићима, које је по својим ликовним особинама јединствен умјетнички израз у Босни и Херцеговини. Околност да је то корито везано за чатрњу говори о томе да је чатрња у том херцеговачком сушном крају играва важну улогу у животу становника Хамзића. Израда тако лијепог и ликовно вриједног корита, његово кориштење и чување до данас израз је пажње и културног односа наших људи према чатрњи као заједничком добру.

Највећу вриједност корита чине његови рељефи. Мотиве тих и таквих рељефа, рекли смо, видимо и на стећцима. Повијесна лозица са спиралним умјечима и мјешовито коло са 6 фигура директан су пренос са стећака, а приказ лова на јелена и сцена са људима испред утврђеног града су мотиви у којима је клесар, инспирисан стећцима, својом умјетничком маштом дио личну варијанту тих мотива са стећака. Због одсутности детаља, извјесне несразмјере у односима између фигура, фигура и њихових дијелова, те фигура и других приказаних предмета, због недостатка симетрије и перспективе, као и иначе рустичне клесарске обраде, рељефи корита у Хамзићима одају мајстора не баш високих занатских особина, али, свакако, мајстора који, иако једноставно, опоро а донекле и инфантилно, клеше искрено, непосредно и са много маште, како то ради и већина клесара стећака. Иако бисмо могли наћи бројне аналогије између тих рељефа и рељефа стећака, не можемо се, прије свега, отети утиску о великој сличности већ споменуте сцене лова на сандуку у оближњој Арагичини и сцене на кориту. И једна и друга сцена је доста наивна, асиметрична и рустична. На сцени у Арагичини је наивност клесара потенцирана околношћу да ловац пјешак држи и штит, што нема никакве логике, због тога што се ради о представи у којој је штит сувишан и непотребан реквизит. Није искључено да је клесар корита видио неке круне зденаца у оближњем приморју и да је с те стране могло бити утјецаја за настало дјело у Хамзићима. При томе најприје мислим на споменуту круну из Чингријиног перивоја у Дубровнику. Стећке са рељефним мотивима кола и лова углавном сам схватио као реалне представе из живота ондашњих људи, као забавне и јуначке игре, настале и његоване претежно по угледању на такве веома развијене обичаје у западноевропским земљама, због чега сам их приписао периоду готичке иконографске умјетности.²⁰ Мислим да због тога и корито у Хамзићима можемо сматрати појавом XIV или XV в.

Биљешке

¹ М. Вего, *Хисторија Броћна*, Сарајево 1961, 86; Исти, *Зборник средњовјековних натписа Босне и Херцеговине*, I, Сарајево 1962, бр. 5; Ш. Бешлагић, *Стенци, каталогско-топографски преглед*, Сарајево 1971, 314.

² Ш. Бешлагић, н. д., 314.

³ Исти, исто тамо.

⁴ Исти, н. д., 314—315.

⁵ М. Вего, *Хисторија Броћна*, Сарајево 1961, 86—90; Исти, *Зборник средњовјековних натписа Босне и Херцеговине*, I, Сарајево 1962, бр. 9—12; Ш. Бешлагић, н. д., 315—316.

⁶ Ц. Фисковић, *Романички бестијариј на ренесансном бунару у Дубровнику*, Старинар, нова серија, XX, Београд 1969, 97—108.

⁷ Исти, *Ластовски споменици, Прилози повијести умјетности у Далмацији*, 16, Сплит 1966, 117.

⁸ Исти, *Романички бестијариј...*, 97—98.

⁹ Исти *Љетњиковач Ханибала Луцића у Хвару*, Анали Хисторијског института у Дубровнику, VIII—IX, Дубровник 1962, 223, сл. 10—15.

¹⁰ Исти, *Романички бестијариј...*, исто тамо.

¹¹ М. Вего, *Хисторија Броћна...*, 98; M. Wenzel, Украсни мотиви на стенцима, Сарајево 1965, Т. XI, сл. 6.

¹² Ш. Бешлагић, *Стенци, каталогско-топографски преглед*, Сарајево 1971, 314.

¹³ Моје необјављене биљешке.

¹⁴ Исти, *Стенци, каталогско-топографски преглед...*, 174.

¹⁵ Исти, н. д., 264.

¹⁶ Исти, н. д., 196; М. Вего, *Зборник средњовјековних натписа*, IV, Сарајево 1970, бр. 293.

¹⁷ М. Вего, н. д., I, бр. 27.

¹⁸ Ш. Бешлагић, Културна баштина Рогатице, рукопис припремљен за штампу.

¹⁹ Исто тамо.

²⁰ Ш. Бешлагић, *Стенци — култура и умјетност*, Сарајево 1983, 325—329, и 338—341.

мојима, а да ли су то већински натписи, а који су они аутора мостарске тирбаре?²¹ Податак упућује на закључак да су те три мањине изграђене у првотурском периоду, као и оне четири у Чиму,²² од којих су у то vrijeme, само 7—9 година измеđu турске покупnje ових krajeva, алије биле започете, па је номиноvana турска управа њихove vlasnike oslobođila poreza.

Док су становници Чима (50 домаћina и 8 neожењених) bili upućeni na prostoale otvrtanje dne 16. maja 1526. godine, становници Mostara (19 domova sa 1 neženjenim), te становници sela Zaljka, sada dijelja grada Mostara (9 domova), i sela smještenih na brdovitom terenu, као што су Brčko ili Gornja Aržanija (303 doma), Kruško ili Raška Gora (27 domova) i drugi, bili su upućeni na korisnje manjina u Mostaru.

Сматрамо да су граđani Manjina, које се помињу у првом vojstvu, bile asocirane na koritnu Radobolje (1) јер је у тој vrijeme јасно да постоји.²³ Može se sa većkom vjerovalnosti pretpostaviti da su bile asocirane na mjestima označenim ka pridonjenoj sličici brojanja 5, 7 и 10. U prilog toj tvrdnji navedemo fotografije iz zbirke Biljolo (2. i 3.), na kojima se vide ostaci ranije izgrađenih manjina na koritnu Radobolje. Sve oštete

шића код хамама у Мостару, што је уз сајлоочење Сејуд Мехмеда бега, вијенчаног младоженца, око 1510. године, али и да је то у тој епохи веома често случај. У тој махали, која је била у турској властима до 1878. године, налази се и џамија Џамија Радубица, која је изграђена 1713. године, али и месец дана пре тога, у тој махали, налази се и џамија Џамија Годжадија, која је изграђена 1714. године. О датуму изградње џамије Годжадија се не зна, али је то у тој махали веома често случај, јер је то једна од највећих махали у којој су се за време турске владавине, изграђивале џамије, али и неколико касније, у тој махали, изграђен је и џамија Џамија Годжадија, која је изграђена 1714. године. У тој махали, која је била у турској властима до 1878. године, налази се и џамија Џамија Годжадија, која је изграђена 1714. године.

ДРАГО КАРЛО МИЛЕТИЋ

МЛИНИЦЕ НА УШБУ РАДОБОЉЕ У НЕРЕТВУ

Три недавно обновљене млинице, са остацима још неких готово потпуно разрушених, на ушћу Радобоље у Неретву не дају наслутити да је на том малом простору дужине око 500 и ширине око 150 метара, на Радобољи и њеним каналима, некада у погону било 13 млиница.

О првим млиницама на том простору сазнајемо из Поименичног пописа санџака Херцеговине, 1475—1477. године,¹ у којем је назначено да у нахији Мостар (пазар Мостар) постоје три млинице. Једна од њих је власништво имама, а двије диздара мостарске тврђаве.² Податак упућује на закључак да су те три млинице изграђене у предтурском периоду, као и оне четири у Циму,³ од којих су у то вријеме, само 7—9 година након турске окупације ових крајева, дешавале запуштене, па је новостворена турска управа њихове власнике ослободила пореза.

Док су становници Цима (50 дома и 8 неожењених) били упућени на преостале очуване дешавале млинице, становници Мостара (19 дома са 1 неожењеним), те становници села Залика, сада дијела града Мостара (9 дома), и села смјештених на брдовитом терену, као што су Врхполje или Горња Дрежница (203 дома), Храшко или Рашка Гора (27 дома) и други, били су упућени на кориштење млинова у Мостару.

Сматрамо да су три млинице, које се помињу у првом попису, биле лоциране на кориту Радобоље (I) јер је у оно вријеме једино оно постојало. Може се са великим вјероватности претпоставити да су биле лоциране на мјестима означеним на приложенју скици бројевима 5, 7 и 10. У прилог тој тврдњи наводимо фотографије из Збирке Зимоло (2. и 3), на којима се виде остатци раније изграђених млинице на кориту Радобоље. Све остale

млинице грађене су на касније изграђеним каналима или удаљеније од моста на Неретви, што је случај са млиницом 2 и млиницом изнад Дервиш-пашине цамије у Подхуму, која није обухваћена овим приказом.

Неке податке који се односе на те млинице сазнајемо из расположивих вакуфнама.

Тако је Несух-ага Вучијаковић 1564. године у својој вакуфнами, поред осталог, завјештао: „... све млинице од којих се неке налазе на ријеци Радобољи“.⁴ Тешко је закључити на које се млинице то завјештање односи, али, с обзиром на друге елементе, можемо тврдити да су могле бити изграђене једино у близини локација означених бројевима 1, 2, 5, 7, 10, или на Радобољи ван садашњег подручја града, у што је тешко повјеровати.

У запису обнове пословања Фатиме кадун, кћери Месих-ћехаје, I рамазана 1061 (1651) године, између осталог, пише: „На аугу код Зергерзаде (Златаревића) Фејзи Бехаје... закупнина од млинице 250. Споменуту млиницу од три витла која се налази на Радобољи он је вакуфу продао и исту држи и плаћа закупнину. За њу јамчи својим иметком син му Мустафа.“⁵

Нагли развој насеља, касније названог Мостар, након турске окупације, не само за повећани број војника него и становника, захтијевао је већи број млиница. Њихова градња је омогућена изградњом помоћних канала (II и III) и канала Радобоља (IV). Разлог изградње посљедњег треба тражити у настојању да се насеље застално снабдије питком водом из Радобоље, што је било могуће једино довођењем воде на ниво Старог моста.

Слиједећи писани траг о мостарским млиницама налазимо код путописца Евлије Челебије: „На супротној страни вароши, тамо гдје је табана, има деветнаест воденица, које заслужују да се виде. У тим крајевима нисам видио воденице израђене с та-квим уређајем и на точак.“⁶

О млиници на локацији 10 налазимо запис у вакуфнама Евладијет-вакуфа хачи-Салиха ћундије (војника)⁷, написане 15—24. маја 1677, у којој се, поред осталог, завјешта 14 дућана у Незир-агиној махали „...за оправак калдрме, која води од вакифових дућана до млинице на Радобољи, троши годишње по 200 акчи“.

Темесук којим Мисри Мухамед еф. мутевелија Синан-паши на вакуфа у Мостару потврђује да је дао Коски Алиаги једну млиницу на Радобољи за 1081 (1670/71) годину уз закуп од 25.000 акчи годишње, а уз свједочење хачи-Хусеин-аге Челебије и Хевије Мустафе Челебије,⁸ говори нам нешто о млиници која је на скици означена бројем 12 или 13. Синан-пашин вакуф је регистровао приходе од тог млина за период 1867 — 1871. године у износу од 2.000 гроша.⁹

У сицилима мостарског кадије налазимо на податак да је Селим-баша узео под закуп један млин вакуфа Ахмед-бега Лаки-

шића код хамама у Мостару, што је уз свједочење Сејуд Мехмед еф. Карабега и других, уписано 7. шумада II 1095 (1684) године.¹⁰

Запис о великој поплави, у којој су страдале четири млинице, даје нам неке податке и о њиховим власницима: „У сријedu 12. шевала 1125 (1. новембра 1713) године, ријека Неретва је тако набујала да је одијела двије млинице: Јујића (Yuŷizade) и више ње једну вакуфску млиницу. Од мрака па сутрадан до по-дне споменута ријека је, божијом одредбом, тако надошла да је продрла кроз врата у велику тапхану и до темеља порушила три дућана који су се налазили ниже ње. Вода је из тапхане одијела више хиљада кожа и сав алат табака. Затим је дигла Темимову и Авдибеговића млиницу. Вода се затим попела више хамама и одијела Коскину кућу...“¹¹

По опису се може закључити да је Јујића млиница у непосредној близини локације 10, вакуфска 6, а Темимова и Авдибеговића млиница одговарају локацијама 12 и 13, нарочито због описа: „... Вода се затим попела више хамама.“

Мехмед Ишерлић, син Мустаф-бега, у својој опоруци, писао је 21 — 30. јула 1772, поред осталог, завјешта:

- (1) Један цио и пола витла у млиници на Радобољи, која је покривена плаочом;
- (2) Попа пекарског дућана уз ту млиницу под истим кровом;
- (3) Башчу непосредно уз те објекте.

Наведене некретнине налазе се у Пријечкој чаршији, а гра-ниче, с једне стране, с путем који води према Церници (мисли на данашњу Улицу Раде Битантгे — Д. К. М.), а, с друге, с ку-хама становника Незир-агине махале...“¹² Сматрамо да се по да-тим подацима може тврдити да је ријеч о млиници 4.

У мурасели (службеном кадијском писму), изданој 1847. године, наређује се Абдулаху Голићу из Мостара да плаћа имаму Синан-пашиће цамије у Мостару по два товара жита годишње за млиницу коју је сагradio на земљишту вакуфа. Потписан је мостарски кадија Мехмед Един.¹³ Сматрамо да се тај подatak односи на млиницу 11.

Двадесет пет година касније, 8. рамазана 1287 (1870) године, Марко Милићевић потврђује да је узео под закуп од Алије, Сма-ила и Абди-бега Голића три витла млинова код тапхане у Мостару за 1870. годину. На име закупа дужан је Голићима дати 2.000 гроша, 200 ока пшеничног брашна, 500 ока јечменог бра-шна, 300 ока кукурузног брашна и 200 ока јечма у зрну. Марко Милићевић се потписао отиском прста, а његов јамац Илија Ма-тић је ставио свој печат.¹⁴

Прве млинице су биле лоциране на основном току Радобоље (Л), који је у народу називан Мостића, док је пробијени канал (IV) називан Мала Радобоља, рjeђе Канал Радобоља. Те су млинице биле на удару бујица и пораста нивоа Радобоље,

па и Неретве, која је у изузетним приликама нарастала до кропова млиница код позиције 10.

Концем 19. вијека, наглом урбанизацијом и изградњом Мостара нарочито на десној обали Неретве, када је изграђен пут Мостар—Љубушки (1882) који је пролазио кроз средину града, те након изградње спона праометница везаних за тај пут (Рондо, сада Трг 14. фебруара) и, нарочито, након изградње жељезничке прuge Метковић—Мостар (1885) чиме су пресјечени много-брожни канали који су одводили вишак воде у Неретву, Радобоља је морала да у екстремним случајевима прихвати све воде које су се раније разлијевале по цијелој десној обали и одливавале се у Неретву.

Стални извори „живе“ воде код Бискупове главице и два повремена јака потока у Вукодолу су у таквим случајевима повећавали ниво Радобоље за неколико пута претварајући мирни поток у хучну ријеку.

Већ раније уништена је потпуно млиница на Радобољи, коју смо означили бројем 10. О томе свједочи и новинска вијест: „Већ је више година да како је силни поводањ с громом срушио мост у нашем граду на мјесту званом код бивше Оручевића млинице.“ (подвукao Д. К. М.)¹⁵ Та се вијест односи на некадашњи камени мост, називан Оручевића ћуприја, који је 1887. замијењен садашњим челичним мостом.

О једној таквој поплави локални лист пише:

„Поплава... Циeli Мостар знаде, већ одавно, колико Захум и Стефанијино шеталиште трпи од Радобоље и око ње налазећих се дивљих потока... Радобоља имаде врло плитко корито. Она се на више мјеста раздваја, што љети служи за натапање њива и башча. Почам од лонце Јусуфа Бакамовића, почима се разлијевати, а прва трпи Зубанова млиница (Шерифа Аринаутића) и ниже ње стојеће куле. Силно страда Ага Дурановић и његове комшије, као и њихови вртови. Они морају из својих кућа излазити кад мало Радобоља надобе. Ниже тих кућа опет се раздвајају у два рукава и то у тако звану Мостицу и Малу Радобољу, а обадвије противу и имаду двије ћуприје код почетка Стефанијина шеталишта... Ови потоци налију Радобољу, те се још више разлије... циело Стефанијино шеталиште изгледа као каково језеро... Црквена улица (сада М. Гупца — Д. К. М.) особито пред католичком црквом, такођер је под водом... Овакви поводњи за једну годину су се већ четврти пута поновили.“¹⁶

Фотографија Виљема Винера, објављена у дјелу „Мостар“ Роберта Михела, 1909 (снимљена између 1885. и 1898), приказује издавање Шемовачког спојног канала (VI) између Мале Радобоље (IV) и Радобоље (I). Још су видљиви остаци камених зидова базена-теразија за воду, који је у то вријеме био ван употребе већ 10 - 15 година. За то, релативно кратко, вријеме вода је на том мјесту издубила пећинасто корито канала, иако не у размјерама садашњег стања. Каснија санација обухватила је само

јужни дио канала, што је било диктирано уређењем улица (Онешћука и Г. Вуковића) и изградњом Шемовачког моста (1896). Горњи дио канала, изнад Онешћукове улице, остављен је на милост и немилост стихији, што је и данас видљиво.

У ноћи 3/4. октобра 1940, услед надошлих бујица,¹⁷ вода из Мале Радобоље је потпуно скренула у Шемовачки канал, а затим у Радобољу (I). Млинице 4, 11, 12, 13 су остала без воде. У доњем току бујица из Шемовачког канала срушила је малу брану, која је омогућила развођење воде из Радобоље у канал (II), те је нестало воде у каналу, чиме је млиница 6 остала без воде. Извршена је већа интервенција. Поред бетонских препрека на Шемовачком каналу, који су од тада успоравали брзину бујица, изграђени су бетонски стубови на почетку канала, чиме је брана за регулацију протока воде кроз Шемовачки канал учвршћена. У Радобољи, на мјесту одвајања канала (II), бетонирана је мала брана, чиме је обезбиђен доток воде до млинице 6.

Поплаве су највеће штете наносиле млиницама изграђеним на основном току Радобоље, на Мостили, те су напосљетку оне на доњем току потпуно разорене.

Подручје од млинице 10, узводно од Криве Ћуприје, изнад које су биле млинице 5, 6, 7, кориштено је као повртњак све до великих бујица и пораста нивоа Радобоље. На фотографијама из 1897. до 1912. године¹⁸ видљиво је да се те површине обрађују и да су засађене поврћем. У катастарским књигама, које се воде од 1890. године, те површине су уведене у кжч. 49 као баште.

Све јаче и чешће поплаве, па тиме и све веће количине воде у основном кориту Радобоље (I), уништиле су млиницу 10, која је концем 19. вијека називана Оручевића млиница, уз напомену „бивша“, што значи да је већ у то вријеме била уништена. Камени мост, лоциран непосредно уз ту млиницу, називан као и млиница, Оручевића, срушен је у једној од таквих поплава 1893. да би општина на истом мјесту саградила данашњи челични, 1897. или са газиштем на знатно вишеј коти.¹⁹

На фотографији, снимљеној за велике поплаве 1905.²⁰ уочавају се остаци те млинице и једног витла. На супротној страни Радобоље, одмах уз ток, видљиви су незнатни остаци млиница, одавно срушених стихијом.

Октобра 1905. поплаве су биле изузетно велике. Новине су објавиле: „Неретва силно расте, око поноћи на врхунцу... Неретву је било страховито гледати — носила је стабла, греде, животиње, једну читаву сеоску кућу...“²¹

И затим: „У ноћи 6/7. новембра 1905. године настале су тзве штете, да се морала одржати ванредна сједница општинског вијећа.“²²

Млиница 10 није унесена у први катастарски попис 1890. године, што је још један доказ да је већ тада била разрушена.

Млиница са три витла (камена), смјештена на основном току Радобоље (I), одмах иза Криве ћуприје, на скици означена бројем 5, уништена је такођер прије 1886. године, што закључујемо из чињенице да није уцртана у Први нацрт Мостара, довршен те године, а нити је уписана у катастар 1890. године.

Прилаз тој млиници водио је из садашње Улице Г. Вуковића, косо, наспом. Пред млиницом је Радобоља била премоштена малим дрвеним мостом, којим се прелазило на лијеву обалу (I) и долазило пред млиницу. Испод моста је била мала брана, висока до три метра.

На фотографији, снимљеној вјероватно 1905, видљив је мост са остацима млинице, већ давно разрушене.²³

Касније поплаве су све више односиле остатке те млинице, а велика поплава 1940. однијела је читав комплекс земљишта изнад млинице. Након тога је бетониран потпорни зид у кориту Радобоље (I), чиме је спријечено потпуно уништење острвца-баште, смјештеног између Радобоље (I) и сјевернијег канала (II).

Још су видљиви само мали остаци темеља те млинице са јужне стране.

Млиница 7 са два витла (камена), смјештена на десној обали основног корита Радобоље (I), одмах изнад Криве ћуприје, имала је дужи вијек од двије претходне.

Прилаз млиници био је из Јусовине, тачније од пута који је водио од Јусовине на Криву ћуприју.

Уведена је 1890. у катастар, к. ч. 49/66, са површином од 184 m², под називом „Млиница и двориште Бошнића млин“. Владиници су у то вријеме били Мехмед Бошнић, син Алије, Салих Бошнић, син Махмута, Авдо Бошнић, син Махмута, и Алија Бошнић. Са по 1/14 сувласници у млину били су браћа Јово и Стјепан Перић.

Касније су, наслеђем или купопродајом, сувласници млинице били: Стака Перић, удата за Јову Параноса, Љубица Перић, кћерка Шћепе, Драгиња Перић, Јованка Перић, удата Инђић, Ахмет-ага Ефића, Лазо Голубовић, Шимун Панда и Хијамо Касумовић, син Салке.

И поред честих оштећења, проузрокованих бујицама и поплавама, млиница је стално поправљана све до 1910-их година. Иза тога постепено пропада, иако су носиви зидови остали неоштећени све до 1930-их година. Поплаве иза тог времена потпуно су уништиле и зbrisale све трагове млинице.

Од млиница у доњем току Радобоље, изграђених на основном току (I) односно Мостићи, најдуже се задржала млиница 2. Прилаз млиници био је из Онешћукове улице, а њој је, након регулације те и сусједних улица 1890-их година повишен газиште за око три метра па се у млиницу силазило стрмим путем.

Из фотографије²⁴ је видљиво да је у једној поплави прије 1905. године (није још била изграђена стамбено-пословна зграда Буле Крамера) млиница скоро потпуно уништена, али је обновљена и била у употреби све до 1950-их година, када су престале радити све млинице на том подручју.

Приликом катастарског уписа 1890. уврштена је у к.ч. 50/32 под називом „Млиниште и млинови у дворишту у Захумљу”, са површином од 143 m². Имала је три витла (камена). Власници су били: браћа Јово и Стјепан Перић, синови Лазара, Хасан-ага Хасанефендић, син Ибрахима, те Фатима и Зиба Хасанефендић, Булса Р. Бајаковић, удата за Авдагу Хасанефендића, да би се купопродајом појавили као сувласници и: Мате Милићевић, Марко и Мартин Чуле, синови Јуришини, те породице Вољевица и Салковића. Посљедњи власници куповином су постали Божо и Дане Зовко.

Млиница се као грађевина одржавала све до прије пар година, када је изградњом стамбеног блока потпуно уништена. (Види фотографију 1)

Одмах уз претходну изграђена је парно-водена млиница Мате Милићевића. Зграда је још увијек релативно очувана, а карактеристична је по свом равном, армиранобетонском крову, по чему је представљала изузетак међу мостарским млиницама. Иако не располажемо поузданим подацима, претпостављамо да је изграђена око 1910. године, јер је нема на фотографији снимљеној прије 1885. а Мате Милићевић је 1890. био сувласник млинице на Шемовцу.

Млиница је добро видљива на фотографији 1.

Испод млиница 1 и 2, од основног корита Радобоље (I) издајен је канал, који се након педесетак метара поново улијева у основно корито Радобоље код Шемовачког моста. Ту, на завршетку канала, његова је кота виша од основног корита Радобоље за око 4 метра, што је омогућавало покретање витлова млинице изграђене на завршетку тог канала.

Са сјевера зид канала чине темељи зграда, од којих је све донедавно најмасивнија била најзападнија, већ поменута зграда Буле Крамера. Зидови те и осталих зграда надвисили су корито канала за десетак метара. Прије двије године, на почетку и на крају канала, изграђене су двије велике стамбено-пословне зграде. Јужна, десна обала канала је испод његовог нивоа, па зид озидан читавом дужином канала спречава прелијевање воде у баште које су знатно нижег висинског нивоа од дна корита канала.

Та млиница, са три витла (камена), унесена је у катастар 1890. у к.ч. 50/1, са ознаком „Млиниште Шемовац у Захумљу” и са површином од 220 m². Тадашњи власници били су: Колудер, Смољан, Агић, Спужевић, Петар Милићевић, син Марка, Вилогорац, Граичић и Дудија Вилогорац р. Цампа. Године 1916. сувла-

сник постаје Pero Милићевић, син Ивана, а 1920. Иван Милићевић, син Блажа, а као сувласници појављују се Буро Спужевић, Бранко и Олага Спужевић.

Године 1932. куповином од Ивана Милићевића сувласници постају Мандићи, од којих Грго ради у млиници све до њеног престанка рада 1950-их година. У предњем дијелу млинице Грго је становао са породицом. Своје наслеђе Никола Милићевић, књижевник, поклања 1955. опшено народној имовини, а власништво Буре Спужевића, односно 2/35 млинице, 1956. је конфисковано. Остали дио је пренесен на наследнике Грge Мандића.

Млиница се грађевински одржавала, иако оштећена, све до прије неколико година, када је изградњом угаоне стамбено-пословне зграде на Шемовцу потпуно разрушена.

Источно од претходне млинице, у основни ток Радобоље (I) са сјевера се улијева Шемовачки канал (VI), који спаја канал Мала Радобоља (IV) са Радобољом (Мостином). На том мјесту се од основног тока Радобоље поново издава канал (II), који се након тридесетак метара улијева у основни ток Радобоље (I). Како на развођу Радобоље (I) и тог канала (II) Радобоља у слапу понире неколико метара и према Неретви се нагло спушта, то на крају канала (II) постоји висинска разлика у односу на Радобољу (I) од десетак метара. Вода се у зимском периоду и у вријеме бујица на том мјесту обрушава уз велику хуку, па је то мјесто од давнина названо Мала бука.

На крају тог канала изграђена је млиница са три витла (камена). Прилази јој се из садашње Онешћукове улице, односно поред лијеве стране Криве Ћуприје.

Млиница 6 унесена је у катастар 1890. у к.ч. 49/68, под називом „Млиница код Криве Ћуприје“ са површином 130 m² млина и 50 m² код млина врт под називом „Поток Радобоља у Захумју“. Као власници су уведени: хаци Мухамед Ефица рахметли хаци-Салиха са 1/2, Ајнија Гачаница удова Ашик са 1/32, а остатак се водио на породицама Вучијаковић и Ашик.

Наслеђем, 1956. године, сувласници су постали 1/2 Енез и Екрем Ефица, а друга половина је остала у власништву породице Вучијаковић, по којима је млиница посљедњих деценија и називана.

Млиница је више пута бујицама оштећивана, што се добро види и на фотографији из 1905. године.²⁵

Млинице 8 и 9 изграђене су послије прокопавања канала Мала Радобоља (IV) (од Пијеска — П. Арапшина улица — до утоке у основни ток Радобоље — Мостину). Млинице су изграђене на утоку канала, испод улице назване сада Онешћуковом, на мјесту које се називало Ђериз, а мјесто обрушавања канала у Радобољу Велика бука.

Узимајући у обзир више елемената, претпостављамо да је канал прокопан између 1556. и 1630. године.

Наиме, приликом тражења одобрења за градњу садашњег моста (Мост султана Сулејмана Хана, касније назван Стари мост), један од мостарских добротвора затражио је одобрење да преведе воду за пиће са десне на лијеву страну Неретве. Одобрење је дато условно, уз обавезу да, у случају штете по мост, исту надокнади онај ко је проузроковао.²⁶

Да ли је тај услов, или нешто друго, спријечио да се вода преведе одмах, приликом завршетка моста (1566), није познато, али је, према другим подацима,²⁷ вода цијевима преведена на лијеву обалу Неретве 1629/30. године.

Сматрамо да је канал Мала Радобоља (IV) послужио да се вода из Радобоља доведе до Старог моста, на коти вишеј од моста, са намјером превођења на лијеву обалу Неретве. То је било омогућено тиме што је на врху Шемовца, на каналу Мала Радобоља, изграђен базен (теразије),²⁸ од којег се вода затвореним цијевима доводила до и преко моста на Неретви, а затим до Синан-пашине цамије. Коте базена (59,40), врха Старог моста (57,60) и Синан-пашине цамије на Мејдану (54,80) то потпуно омогућавају, а и кота „запуштене старе чесме“ код касније изграђене Кошки Мехмед-пашине цамије (57,50)²⁹ потпуно се уклапа у ову претпоставку.

Остале, тада изграђене, три цамије на лијевој обали нису се због висинских кота могле снабдити висински водоводом: Карабој-бегова — 59,90; Бејван-ћехајина — 62,80; Вучијаковића — 83,50 метара.

Каснија изградња водовода, када је вода захватана код Бакшима, на знатно већој надморској висини (80 m), омогућила је да се водом снабдијевају чесме у близини свих цамија, посебно у комбинацији са водом из извора Ђевојачка вода код Сјеверног логора.

Млиница 8 са три витла (камена) води се од 1890. у к.ч. 49/53 под називом „Млиниште са млиницом 'Бука' у Захумју“, површине 92 m², а власник је Ристо Слому п. Анте. Године 1919. власници су били његови наследници: Стака Слому удова Ристе, Зорка Слому уodata Уртић, Босиљка Слому, кћи Ристе, Ристо Слому, син Ристе, Јованка Слому уodata Милушић, Јованка р. Дунђеровић удова Кујунџић, да би се 1970. као сувласници појавили Марковићи и Зерделићи.

Млиница је била смјештена испод садашње Онешћукове улице. Слап канала Мала Радобоља (IV) је, излазећи испод улице, тачније испод трговачке радње (пред II свјетски рат власништво једног од три брата трговца Благажца), покретао витла млинице, а вишак се обрушавао западније, у пространо корито Радобоље, које је на том мјесту јако проширено.

Прилаз млиници био је, с јужне стране, од Оручићевића моста, тачније са простора између Онешћукове улице и пута који води на Оручићевића мост.

Млиница је била изложена сталним бујицама, нарочито је 1901.³⁰ јако оштећена, да би је сlijedeће бујице, 1903. и, посебно, 1905, потпуно разрушиле.³¹ Поплава са бујицом, 1940. године, коју смо већ споменули, разнијела је и пећину на којој је млиница била изграђена.

Свега десетак метара ниже и јужније од претходне налазила се млиница 9. Користила је воду претходне млинице, односно воду из канала Мала Радобоља (IV), која је већ прошла кроз витла млинице 8.

Млиница 9 са три витла (камена) одржала се дуже од претходне. У поплавама пролазила је са већим и мањим оштећењима, али је поправљана и настављала с радом. Из расположивих фотографија Збирке Зимоља и других видљиво је да је знатно разрушена тек поплавом 1940. године.

Године 1890. заведена је у катастар, у к.ч. 49/52, са површином од 26 m² и 280 m² осталог простора — башча, а као власници наведени су: Мара удова Видака Сломе са дјецом и Мара удова Анте Сломе, рођена Поповић. Касније се као власници, наслеђем или куповином, појављују: Јованка удата Милушић, Јованка Дунђеровић удата Кујунџић, Ристо Марковић, син Ристе, сатим Црквена српско-православна општина која је 1970. продала дио Алији Зерделићу. Зерделић је становао у једноспратној уској згради уз Оручевића ћуприју. Дио Јованке Дунђеровић наслиједили су Гордана Хенгстер и Наталија Урошевић, а дио Алије Зерделића је наслиједио Халил Зерделић и Вера Зерделић удата Фрајтић.

Простор, на коме су биле изграђене те двије млинице, и прије њих млиница 10, потпуно је промијенио изглед посљедњих 5—6 десетица. Читав комплекс земљишта је „нестао“, а корито Радобоље ерозијом се изравнало скоро до Шемовачког моста, где је ерозија заустављена изграђеном бетонском браном.

До 1945. године тај је простор био без високог растиња, осим пар бреза и платана. Послије II свјетског рата, под руководством Фрање Гринера, једног од потомака познате мостарске породице модерних баштована, читаво подручје ушћа Радобоље засађено је канадским тополама, а затим садницама платана и другим растињем, тако да читаво уđубљење сада прекрива високо зеленило.

Млиница 4, изграђена на каналу Мала Радобоља (IV), како смо већ рекли, помиње се у вакуфнама Мехмеда Ишерлића 1772. године. Имала је два витла (камена), а 1890. уведена је у катастар, у к.ч. 48/111, под називом „Млиниште са млиновима и двориштем на Башћинама у Церници“, у површини од 110 m². Тадашњи власници били су Мухамед, Ибрахим и Мустафа Муслибеговић, сваки са по 1/3.

Године 1919. откупио је 1/3 од хафиз-Ахмеда Муслибеговића трговац Хусага Бајгорић, син Ибрахима, а идуће, 1920. године 1/3 од Дудије Муслибеговић Авдија Бајгорић, син Хусаге, тако-

ћер трговац. Та два Бајгорића дали су млиници у најам за 1921. годину хади-Ленди. У току сушног периода (аугуст, септембар и октобар), када млинице због суше и помањкања воде нису радиле, па ни ова, Бајгорићи су проширили зграду и додали још једно витло (камен), тако да је капацитет млинице повећан за половину дотадашњег, а до тада је млиница са два витла мљела 900 kg жита дневно. Ушур од 6%, колико је тада било уobičajено да се даје за мљаву, доносио је власницима млинице значну зараду.

Те исте године са Лендом су у тој млиници радили Мурат Цолота и Иван Панца, али су већ следеће године прешли на рад у друге млинице: Мурат „у млиници на Церизу“ (претпостављамо у млиницу 11), а Иван Панца „у вакуфску“ (претпостављамо у млиницу 6). У тој последњој су у то вријеме радили и млинари Перо Милићевић и Перо Зорић.³²

Бајгорићи су касније млиници снабдјели парним погоном па је словила као једна од најбоље опремљених у Мостару. Зграда је и сада у добром стању, а служи за другу намјену. Поред породице Бајгорић у посјед је ушла и породица Демировић.

Млинице 11, 12 и 13 су изграђене на Малом каналу, који се одваја из канала Мала Радобоља и улијева у Неретву, сјеверно од Старог моста. Тада канал започиње са два кратка, свега по неколико метара међусобно паралелна канала, удаљена за око 5 метара. Издавају се од Мале Радобоље под правим углом према сјеверу и након неколико метара, опет под правим углом, стопљени у један канал, скрећу према истоку.

Према опису Хусеина Бишића, бившег градоначелника Мостара, у необјављеном дјелу о старом Мостару, на том мјесту било је коло са чекићима за потребе табхане. Воду, која је довоđена тим кратким паралелним каналима до точка, требало је провести даље до табхане и хамама, што је учињено, а дио је најкраћим путем спроведен до Неретве.

Међутим, од југа према сјеверу пут је био препријечен кулом Халебинком, Табачицом (Куртовом) цамијом, те јаничарским оцаком (тада већ новом табханом). Излаз је нађен у понирњу канала испод нивоа пута и поткопавањем испод угла Табачнице цамије.

Вјерујемо да је то вршено приликом преноса табхане, око 1660,³³ након страховите поплаве која је уништила ранију табхану смјештену на ушћу Радобоље у Неретву.

Након изградње тог канала указала се прилика за изградњу нових млиница, а судећи према расположивим документима, земљиште на коме су изграђене млинице 11, 12 и 13 у то вријеме припадало је Синан-пашиној цамији.

Млиница 11 је, поред млинице 1, најмлађа млиница на том подручју. Споменули смо је раније цитирањем мураселе из 1874. године, када је Абдулах Голић задужен да плаћа имаму Синан-

-пашине цамије годишње 2 товара жита пошто је изградио млиницу на земљишту вакуфа те цамије.

Године 1890. та млиница са три витла (камена) је унесена у катастар, к.ч. 48/54, са површином од 60 m^2 , а власници су јој били: Авдага Голић 1/3, Јован Радић 1/3 и Хата рођена Голић, удова хаци-Алије Бемаловића, 1/3.

Од тада, наслеђем и купопродајом, у посјед су ушли породице Котло, Кајтаз, Радић-Гајић, Петковић и Аликалфић, да би купопродајом 1927. и 1930. до 1938. власници највећег дијела млинице постали Енвер Бемаловић и мајка му Хасиба, удова Хасана.

Млиницу је од 1919. до 1924. под закуп држао Хасо Бемаловић звани Кехо за 9.000 динара годишње, а од 1925. Мухамед Аликалфић и Сабит Хаџиселимовић.³⁴

Разлог знатно касније изградње млинице на том мјесту треба, вјероватно, тражити у конфигурацији терена. Наиме, млиница је лоцирана одмах испод Табачице (Куртове) цамије, што није омогућавало постизање јаког притиска воде на витлове, а што су, нешто ниже млинице, означене 12 и 13, због наглог пада терена према Неретви имале. Да би се добио потребан нагиб корита испред млинице, на том мјесту је комплетно корито канала издигнуто изнад околног терена како би се, са тако издигнутог нивоа, постигао потребан нагиб у жљебовима прије витлова.

Млиница 12 са 2 витла је за свог постојања била највише изложена воденој стихији набујале Неретве. Свака већа поплава захватала је млиницу. Оштећивана је, рушена, поправљана и поново зидана.

Млиница користи воду која је већ прошла кроз витлове млиница 11 и 13.

Године 1890. уведена је у катастар, у к. ч. 48/47, под називом „Млиниште са млином у Церници — испод табхане“ са површином од свега 24 m^2 , а у посједу Шаћира Кајтаза, сина Фазлибега, са 1/4, Дервиш-аге Кајтаза, сина Фазлибега, са 1/4, те Мухамеда, Ахмета, Дервиша, Алије, Омера и Дудије, малодобне дјеце хаци-Рагиба еф. Кајтаза.

Млиница је и сада у посједу породице Кајтаз. Грађевински је обновљена, а својој намјени не служи од 1950-их година.

Слична је судбина и сусједне млинице 13, са три витла (камена), која је смјештена ближе кули Халебинки.

Године 1890. уведена је у катастар, к.ч. 48/48, под називом „Млиниште са млином у Церници“ и површином од 48 m^2 . Тада су власници млинице били: хаци Мемиши-ага Чибер, син хаци-Мујаже, Фатима рођена Бемаловић и ћудата за хаци-Мемиши-агу Чибера, која је већ 1894. постала власница цијеле млинице.

Године 1934. власници су били: Дуда Аликалфић, жена Мухамед-аге, рођена Лакишић, са 1/2 и Емина Хаџиселимовић, жена Сабит-аге,³⁵ рођена Бемаловић, са 1/2. Из тога Еминину по-

ловину наслеђује њена кћерка Белкиса Хадиселимовић, а половину Дуде Аликалфић наслеђују Фатима Омерагић рођена Аликалфић, те Мустафа и Лемана Омерагић. Од 1982. године млиница је, у власништву Заједнице за управљање национализованим грађевинским земљиштем, реновирана, али не служи својој основној намјени.

Кроз неколико вијекова млинице на ушћу Радобоље у Неретву биле су изложене поплавама и бујицама, а у љетним мјесецима сушама, када су обустављале рад.

Урбанизација града им је доносила нове невоље, попут оне из 1931. године, када се пресвоећавало корито Радобоље код католичке цркве (сада Улица М. Гупца).

Да би могао извести планиране радове, предузимач Васо Пуцарић је на Пијеску (П. Арапшина улица), на мјесту где се одваја канал Мала Радобоља од Радобоље (Мостине), ову задњу преградио бетонском браном, што је 1. јуна 1931. проузроковало потпуно пресушење Радобоље (Мостине), а тиме и престанак рада млиница на тој ријеци.

Власник млинице на 4 витла (камена) код Дервиш-пашине чамије у Подхуму Осман Бемаловић тужио је суду извођача радова због причињене штете, али се одговорност „изгубила“ нејде између извођача радова и мостарске општине.

Таквим и сличним невољама биле су изложене млинице све до 1950-их година, када су због пресахлих корита, што је случај у највећем дијелу године, и због насталих промјена у производним односима престале с радом.

Стихија, зуб времена и људска немарност главни су кривци да најатрактивније млинице на основном кориту Радобоље нису сачуване као туристичка атракција и културноисторијско свједочанство прошлости.

Биљешке

¹ Ахмед С. Аличић, Поименични попис вилајета Херцеговина, Сарајево 1955, стр. 202.

² Исто.

³ Исто, стр. 204.

⁴ Архив Херцеговине, Вакуфнаме.

⁵ Сицилија мостарског кадије, фрагменти (1635—1783), стр. 53б, кратки превод Хивзије Хасандеџића, Архив Херцеговине.

⁶ Евлија Челебија, Путопис, превод Хазима Шабановића, 1973, стр. 475.

⁷ Архив Херцеговине, Вакуфнаме.

⁸ Сицилија мостарског кадије, фрагменти, стр. 11б.

⁹ Registra Acta turgagum, Архив Херцеговине, ОЗ—ДК 4/158.

¹⁰ Сицилија мостарског кадије, фрагменти, стр. 31а.

¹¹ Хивзија Хасандеџић, Неколико записа из оријенталних рукописа Архива Херцеговине у Мостару, Прилоги за оријенталну филологију, Оријентални институт у Сарајеву, XVI—XVII, 1966—67, Сарајево 1970, стр. 119.

- ¹² Архив Херцеговине, Вакуфнаме.
- ¹³ Архив Херцеговине, ОЗ—ДК 7/342.
- ¹⁴ Архив Херцеговине, ОЗ—ДК 4/200.
- ¹⁵ Фрањевачка књижница, Глас Херцеговца, 62, 11. маја 1895.
- ¹⁶ Фрањевачка књижница, Освит, 8, 10. новембра 1906.
- ¹⁷ Фрањевачка књижница, фра Андрија Никић, 1981, стр. 13.
- ¹⁸ Музеј Херцеговине, Фото-архив Зимоло.
- ¹⁹ Фрањевачка књижница, Освит, 85, 28. октобра 1905.
- ²⁰ Музеј Херцеговине, Фото-архив Зимоло.
- ²¹ Фрањевачка књижница, Освит, 85, 28. октобра 1905.
- ²² Фрањевачка књижница, Освит, 94, 29. новембра 1905.
- ²³ Музеј Херцеговине, Фото-архив Зимоло.
- ²⁴ Архив Херцеговине, Фото-архив Зимоло.
- ²⁵ Музеј Херцеговине, Фото-архив Зимоло.
- ²⁶ Ахкјам дефтер, копија у АНУБИХ, збирка 12, фото-копија 169.
- ²⁷ Мухамед А. Мујић, Стари мостарски водовод, 1956, стр. 191.
- ²⁸ Фрањевачка књижница, Освит, Пољепшавање града, 30. октобра 1886.
- ²⁹ Вакуфнама хаци-Мустафе, сина хаци-Турхана, ЈАЗУ, Загреб, рукопис 204.
- ³⁰ Фрањевачка књижница, Освит, 12, 9. фебруара 1901.
- ³¹ Музеј Херцеговине, Фото-архив Зимоло.
- ³² Архив Херцеговине, Окружни суд, П: 851/21.
- ³³ Хамдија Крешевљаковић, Еснафи и обрти у Босни и Херцеговини, II Мостар (1463—1878), Загреб 1951, стр. 95.
- ³⁴ Архив Херцеговине, Окружни суд, П: 7/39.
- ³⁵ Сабит-ага Хадиселимовић се 25. децембра 1939. помиње као власник млинице у Иличкој улици (Илићи); Архив Херцеговине, Окружни суд, Кзп: 139/40.

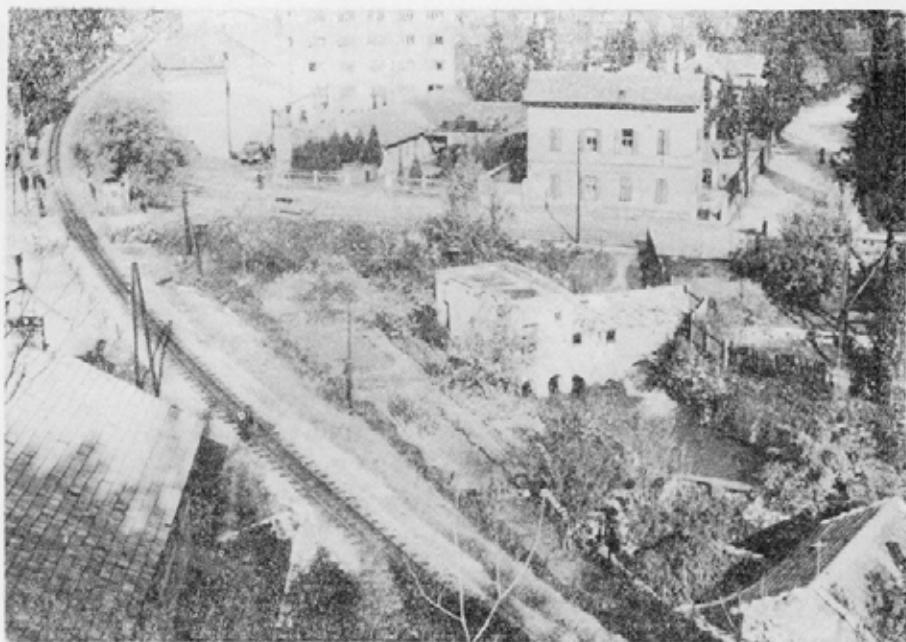
Drago Karlo Miletic

KLEINE MÜHLEN (MLINICE) AN DER MÜNDUNG DES FLUSSES RADOBOLJA IN DIE NERETVA

Zusammenfassung

Einst waren an der Mündung der Radobolja in die Neretva 13 Mühlen in Betrieb. Man nimmt an, daß drei noch vor der Türkenzzeit gebaut wurde.

Die Angaben über das Entstehen der Mühlen und ihre Arbeit sind relativ spärlich aber es ist immerhin auf Grund der bestehenden Quellen möglich, den Ort des Baues, das Eigentum und andere Angaben zu rekonstruieren. Die Mühlen selbst stellten eine bedeutende Einkunftsquelle und bedeutende Wirtschaftsobjekte dar. Das Zerstörungselement, der Zahn der Zeit und ein unverantwortliches Verhältnis der Menschen gegenüber diesen Objekten sind schuld, daß diese Mühlen nicht bis heute als touristische Attraktion und kulturhistorisches Zeugnis der Vergangenheit erhalten geblieben sind.

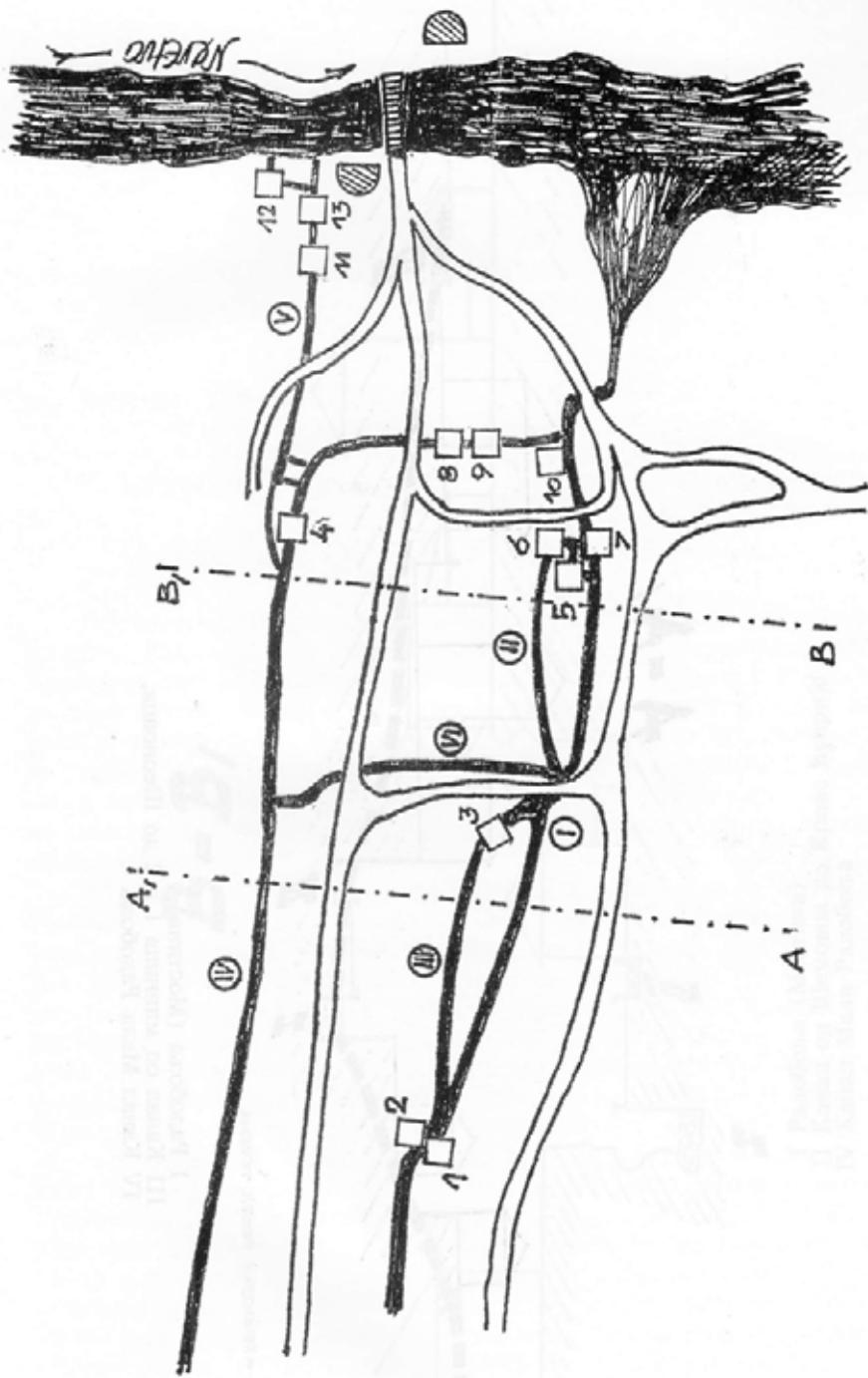
Слика 1. Поглед на млинице 1 и 2 (Снимио Драго Карло Милетић, 1965)

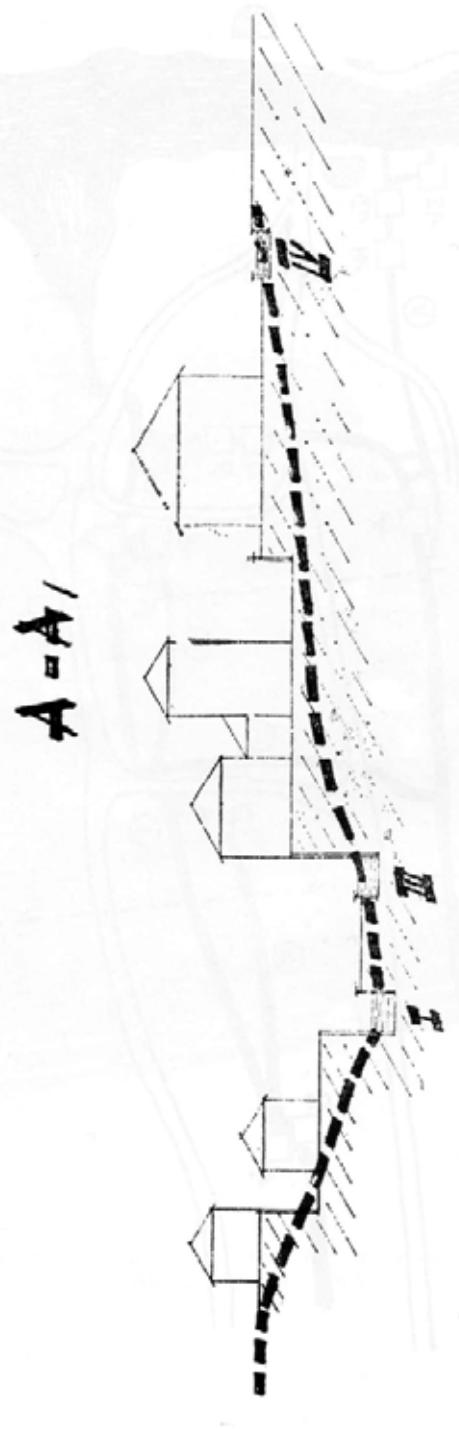
Слика 2. Поглед на кровове млиница 6 и 7 и остатке млиница 5 (Снимио Антон Зимало, 1905)

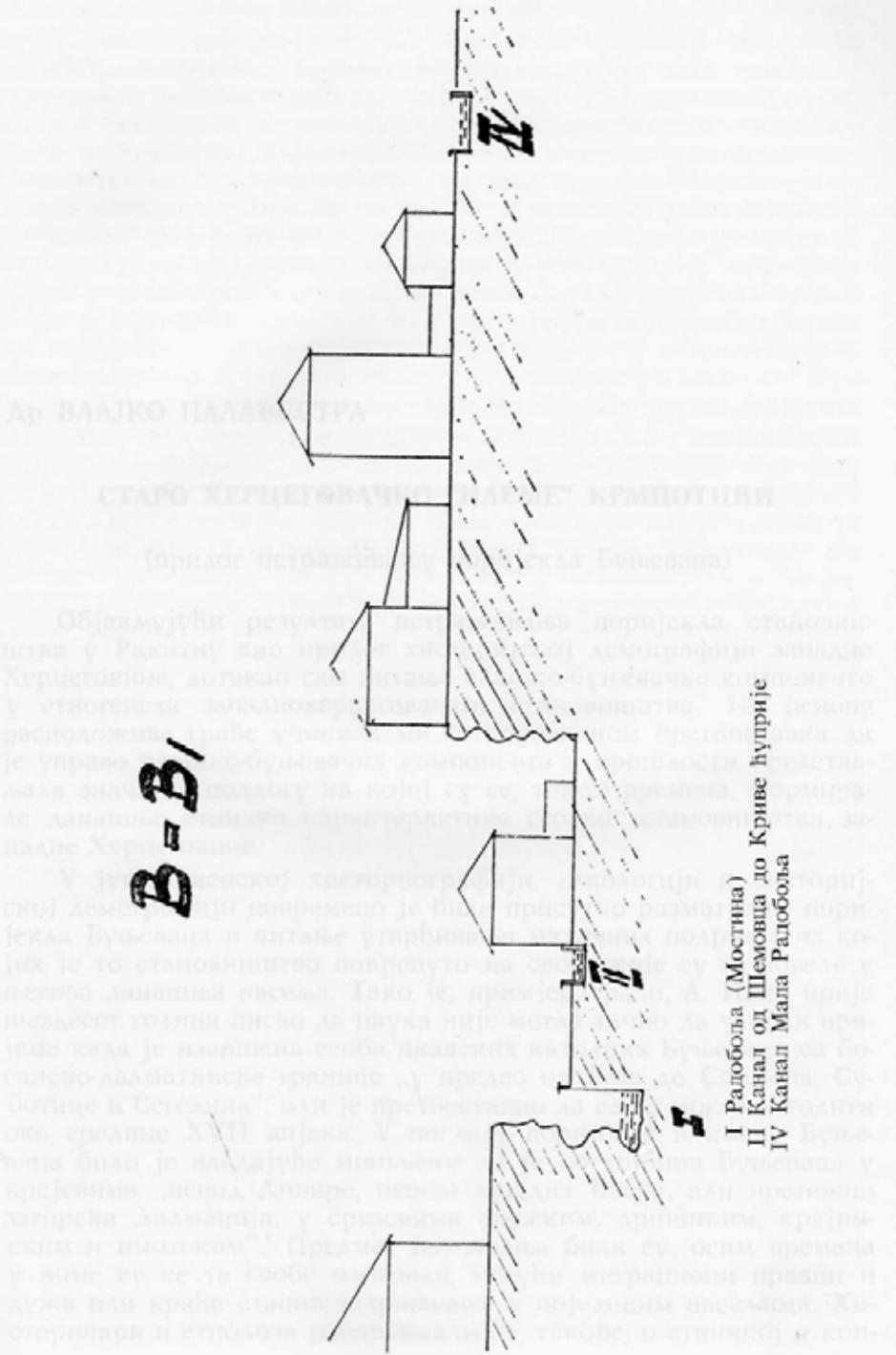
Слика 3. Поглед на млиницу 9 и иза ње остатаке млинице 8 (Снимио
Антон Зимало, 1905)

Мозг на уровне Радолье

I Радобола (Мостица),
 III Канал од млиница 1 и 2 до Шеоновица,
 IV Канал Мала Радобола

I Радобола (Мостића)
II Канал од Шемовца до Криве нурије
IV Канал Мала Радобола

ди највећим прометом, веда о којој је уговорен сајамом и да се онај
договор не користи за издавање патенте, првично је садр џајају-
серијски и материјално-технички стваријац који је имао власником
востојајући чланови који су имали своје сопствене компаније и
послове у црногорском граду Охриду. Следећи је сајам који је
објављен у донесеној првичној табели о фрајадијацкој привреди
која је започела најпре у варошици Охриду, а затим у селу Куманово
и касније у селу Јакимовце, али и у селу Грачаници и у месецу мају
1863. године у селу Јакимовце је објављен је један јединији
договор који је уговорен сајамом и материјално-технички стваријац
који је имао власником востојајући чланови који су имали власнике
и користили су све привредне активности које су имали у својим
именима. Иако је уговорен сајам у Грачаници и у Јакимовцу, јединији
је и јединији је уговорен сајам који је објављен у селу Јакимовцу.

Др ВЛАЈКО ПАЛАВЕСТРА

СТАРО ХЕРЦЕГОВАЧКО „ПЛЕМЕ“ КРМПОТИБИ

(прилог истраживању поријекла Буњеваца)

Објављујући резултате истраживања поријекла становништва у Ракитну као прилог хисторијској демографији западне Херцеговине, дотакао сам питање влашко-буњевачке компоненте у етногенези западнохерцеговачког становништва.¹ На основу расположиве грађе учинила ми се оправданом претпоставка да је управо влашко-буњевачка компонента у прошлости представљала значајну подлогу на којој су се, током времена, формирале данашње етничке карактеристике сеоског становништва западне Херцеговине.

У југословенској хисториографији, етнологији и хисторијској демографији повремено је било присутно разматрање поријекла Буњеваца и питање утврђивања матичних подручја из којих је то становништво покренуто на сеобе које су га довеле у његова данашња насеља. Тако је, примјера ради, А. Ивић прије шездесет година писао да наука није могла тачно да утврди вријеме када је извршена сеоба икавских католика Буњеваца са босанско-далматинске границе „у предео од Баје до Сомбора, Суботице и Сегедина“, али је претпоставио да се то могло догодити око средине XVII вијека. У погледу поријекла и имена Буњеваца било је владајуће мишљење да је постојбина Буњеваца у крајевима „испод Динаре, нешто западна Босна, али претежно загорска Далмација, у срезовима сиським, дрнишким, крајинским и имотским“. Предмет изучавања били су, осим времена у коме су се те сеобе одиграле, могући миграциони правци и дужа или краћа етапна задржавања у појединим насељима. Хисторичари и етнолози расправљали су, такође, о етничкој и кон-

фесионалној припадности Буњеваца, те су често изражавали нејасне, па и контрадикторне закључке.

Овај рад је, у ствари, компилација неких досадашњих истраживачких резултата остварених проучавањем и интерпретацијом хисторијских извора о прошлости сточарског становништва динарске области. Скупљени на једном мјесту, у тематски усмјереном раду, вјерујем да могу корисно послужити бољем разумијевању живота и културе овог дијела наших народа у минулом времену. На примјеру влашке групације Крмпотића покушају да допринесем истраживању поријекла Буњеваца и иницирам будућа проучавања тога значајног проблема у нашој хисторијској демографији.

Недавно објављени „Поименични попис санџака вилајета Хергеговина“, сачињен 1475—1477. године, у вријеме стабилизације османске власти на просторима западно од Неретве према Цетини и јадранском приморју, пружа нам обиље изворне хисторијске грађе за сагледавање процеса који су се одигравали на територији западне Херцеговине у другој половини XV столећа.³

Тако је у нахији Хумска земља (Хум) у попис уврштен цемат Вукића Крмпотића, у коме су живјели споменути Вукић, Петриј син Миомана, Вукас син Миливоја, Милун син Мукице, Радоје син Чучула, Милашин син Чучула, Владислав син Крмпотића, Пава син Милића, Вучихна син Странпутића, Петри син Добромана и Вукас син Данче, укупно 11 домаћина. У напомени уз попис цемата Вукића Крмпотића стоји:

„Мјеста по имену Лединиц, Веселивштак, Бухово и Борајна раније је Синан-бег дао невјерницима: Вукићу, Радосаву и Вучихини и цематима који њима припадају, као зимовиште. Од раније то су биле њихове баштине па су поново дошли под тим условом.“⁴

Ако се не ради о личностима из неких других пописаних влашчких цемата (на примјер, из цемата војводе Владимира, који је у попису испред Крмпотића), може се претпоставити да су Вукић и Вучихна из напомене идентични са пописаним Вукићем Крмпотићем и Вучихном сином Странпутића. Из напомене се може закључити да је Синан-бег, наследник Хамза-бега, првог херцеговачког санџак-бega (1470—1474), Вукићу Крмпотићу дао исте гаранције које је добио и војвода Владислав са својом значајној бројнијом влашком групацијом.⁵ Према Н. Филиповићу, „из прегледа оживљавања највише опустошених крајева Херцеговине види се да су старјешине Доњих влаха одиграли у томе најистакнутију улогу. На територији Доњих влаха (источно од доњег тока Неретве — В. П.) нисмо утврдили ниједан случај да пусту земљу држе и оживљавају влашке старјешине и власи ко-

ји не припадају формацији Доњих влаха. То указује да се подручја на којима живе поједине влашке групације као таква сматрају подручјима дате влашке групације не само у погледу зимишта и љетишта него као територијална цјелина. То, пак, да су Турци у односу на Доње влахе опсервирали ту чињеницу указује на чињеницу да су Доњи власи то заслуживали својим држављем према османској власти и својом улогом на подручју које је очигледно бивало изложено кризама и разарањима. О таквом положају Доњих влаха на посредан начин говори нахија Мостар (те нахија Хумска земља — В. П.) сусједна територија Доњих влаха видјели смо да у оживљавању уништених села и мезри у тој нахији (западно од Неретве — В. П.) учествују, по ред старјешина влашке групације те нахије, и влашке старјешине из других групација влаха. Та чињеница не може се објаснити тиме што групација влаха у нахији Мостар не би могла сама оживјети пусте земље и села".⁷ Закључујући да су Турци за оживљавање пустих села и земаља у нахији Мостар (и нахији Хумска земља — В. П.) ангажирали влахе и влашке старјешине с обје стране ријеке Неретве, Филиповић даље каже како је влашка групација под заповједништвом војводе Дадоја, на западној страни доњег тока Неретве такође била напустила османски териториј, али нема право — ако је вјеровати објављеном попису — када каже да је цемат (катун) Вукића Крмпотића био у саставу групације војводе Дадоја, која према Филиповићу, има „264 куће у 5 катуна (катун Вукића Крмпотића, катун војводе Дадоја, катун Радопоље, катун Стјепана Вуконеха и катун Ивана сина Качића). Влашке групације нахије Хумска земља (Хум) повукле су се пред турским навалама према мору, а вратиле су се, након добијених гаранција о сигурности, поново на своје старе баштине".⁸ На основу грађе у попису произлази коначан закључак да су насеља Лединац, Веселивштак, Бухово и Борајна најстарија до сада позната насеља влаха Крмпотића.

Ако дословно пратимо попис, како га је превео и приредио за штампу А. Аличић, произлази да цемат Вукића Крмпотића са 11 домаца није припадао цемату (катуну) војводе Дадоја, како пише Н. Филиповић. Из цемата Вукића Крмпотића уписан је цемат Радопоље са 63 дома, затим цемат Дадоја војводе који припада Приморју, са 116 дома, цемат Стјепана сина Вукановца (Вуконеха? — В. П.) са 26 дома и, на крају, цемат Ивана Качића, са 49 дома.⁹ Уз цемате, којима је заповиједао војвода Владимир, то су влашке групације које су се 1474—1477. године затекле на подручју западно од Неретве до Имотске крајине и Горњег (Макарског) приморја, обухватajuћи готово читаву територију данашње западне Херцеговине.

На овом мјесту било би корисно подсјетити се на Закон цемата влаха вилајета Херцеговина којим су регулисана њихова права и обавезе према османској власти. Закон гласи:

„На дан који је познат под именом Бурђевдан (Хизир Иљас) сваке године (власи — В. П.) дају с куће по једну филурију и по једну овцу с јањетом или њену вриједност од дванаест акчи, по једног овна или његову вриједност од петнаест акчи, даље дају на сваких педесет кућа два овна или њихову вриједност од шездесет акчи, те на сваких педесет кућа по једну чегру (шатор) или њену вриједност од стотину акчи, осим тоја, када је рат, издавају на сваких десет кућа по једног ешкиницију, који такођер иде у рат. Када испуни ово што је споменуто, опроштени су и ослобођени намета.“¹⁰

Ешкиниције су, у османском систему, представљале најнижи ранг спахија, али је тај назив од средине XV столећа употребљаван и као синоним за спахију (Х. Шабановић). Та чињеница уводи у свијет османских законских норми у вријеме освајања и провала у Далмацију те у статус помоћних турских трупа — мартолоса — и улогу коју су те јединице одиграле у освајачким походима турске војске на хришћанске земље Европе.¹⁰

Развој османског тимарског система и правни положај херцеговачких влашчких групација условили су, несумњиво, диференцијацију међу тим сточарским становништвом, тако да су се једни, у духу цитираног Закона, извршавајући своје законске обавезе, укључивали у османске војне формације, док су други пред турском навалом радије напуштали своја насеља и пресељавали се у подручја која су још увијек била под хришћанском (млетачком) влашћу у Далмацији. Међутим, карактеристично је, и за једне и за друге, чињеница да им је сточарство и узгој стоке ситног зуба од давнина био основ егзистенције; полуно-мадски начин живота и кретање између љетишта на планинама и зимовишта у жупним крајевима или у приморју били су им добро познати од памтивијека.

Тако су крајем XIV вијека Власи (Морлаци) из Босне про-дирали у приморске крајеве, на сплитски, трогирски и шибенски териториј. Ти номадски пастири спуштали су се са својим стадима, љети ради воде а зими због студени, те су по пољима око Сплита и Трогира чинили штете, што је, на примјер, и на-вело сплитског надбискупа А. Гуалда 1392. године, да ради заштите својих посједа у Суђурцу (Дилату) сагради камену утврђену кулу на мјесту званом Лучац. Тако је крајем XV вијека и трогирски племић А. Цега сагradio каштел у „велом пољу“, а у својој молби за дозволу градње изричito је споменуо провале и отимачине Влаха (Морлака) у трогирском катару, због којих су старосједиоци морали бежати и селити у друга мјеста.¹¹

Бројни становници из Босне и сточари из крајева Херцеговине уз далматинску границу пребјегли су пред Турцима под заштиту хришћанских држава, Млетачке и Аустрије, окупљају-

ћи се око утврђених градова, какав је, у њиховом непосредном сусједству, био тврди Клис. Хисторичари су забиљежили да су те избјеглице добиле име „пребјези“ или „ускоци“.

Своје обавезе, међу којима је била и обавеза учествовања у ратним операцијама, Власи су извршавали према томе, чији су били кметови и поданици; турски су служили у турској, а млетачки у млетачкој војсци. У освојеном Клису Турци су поставили капетана (алајбега), диздара као заповједника јаничарске посаде, а с њим је стално био и мартолошки војвода, заповједник мартолоса у тврђави.¹²

Установа мартолоса у османском систему, наслијеђена из предтурског доба, обухватала је дио хришћанског становништва освојених земаља југоисточне Европе и његово укључивање у важне службе у корист османске државе. „Мартолози се, при том, јављају као посебан војни ред, који је био веома распрострањен у турским пограничним областима у Европи, као полиција у служби појединих административно-територијалних јединица (нахија, кадилука и санџака), док су припадници једне групе унутар мартолошке организације вршили извјесне функције органа сеоске власти, попут кнезова и примићура.“¹³

Према објављеним хисторијским подацима, мартолоси су већ почетком 1501. године пљачкали околину Трогира. Провале и пљачке настављале су се и наредне, 1502. године. Вршene су с обје противничке стране. У новембру је подбан из Книна, који још није био пао у турске руке, на повратку с пљачкашког упада у Босну, сусрео мањи одред турских мартолоса пјешака у горњој Цетини, потукао их и отео им плијен. Наредне, 1503. године забиљежено је више упада са турског на млетачко земљиште. Већ првих дана јануара јављено је из Трогира о силеној биједи која је захватила цијели крај због сталних штета које наносе мартолоси и Морлаци, као и о неспособности стратијата, који су слабо плаћени, да им се супротставе. „У мартау 1506. године је Бернандин Контарини јављао из Трогира да су Турци и мартолоси пљачкали околину и одвели доста стоке, а ускоро, затим, да су њихове провале и робљење народа узели толико маха да народ има више штете него кад је био отворени рат.“¹⁴

Према извјештајима, Турци су у Цетини само у току 1513. године уврстили у своју војску двије сједилачког становништва способног за оружје. Већи дио је уклопљен у мартолошке јединице, одређене за чување границе и четовање у сусједним противничким областима. Те јединице су сачињавали углавном сточари и сељаци из Цетине, Радобоље, Броданића и земљишта с једне и друге стране Свилаје, Моцећа и Промине. Њихов војвода је Мурат-бег Тардић, Шибенчанин, који је с мартолосима из тих крајева освајао подручја око Крке и Зрмање.¹⁵

На основу оскудних, до сада објављених, турских извора из XVI столећа не може се са довољно детаља реконструисати понашање западнохерцеговачких влашчких групација из објављеног пописа године 1474—1477. Непотпуност, мањкавост и недостатак изворне грађе биће ријешени тек када се објаве релевантни хисторијски извори с краја XV и из XVI вијека; до тада можемо само претпостављати шта се догађало са влашким цематима војводе Владимира и Дадоја и са цематом Вукића Крмитића, који нас овом приликом посебно занима.

Године 1579. сачињен је попис Морлака који су изразили жељу да буду поданици надвојводе Карла Штајерског. Изворне пописе саставио је папски комесар Бартол Ротунда, а објавио их је Р. Лопашин.¹⁶ Пописано је 14 села сјеверно и сјеверозападно од Трогира, са именима и презименима домаћина, становника тих насеља, који се обавезују да ће плаћати данак (*il tributo*), углавном у висини од 2 фијорина по кући. Нека су села нудила да ће додатно плаћати по кући и један цекин годишње »*reg pop esser molestate da gli Uscochi*«. Тај попис је значајан хисторијски документ који показује да је у то вријеме, међу насељеним Морлачима у трогирском залеђу [у селима Литник (кућа 15), Котрања (кућа 3), Сраток (кућа 5), Загоричане или Дивојевићи (кућа 11), Бораја (кућа 5), Близна (кућа 3), Кладњице (кућа 14), Трилоке (кућа 10), Уторе (кућа 12), Љубитовци (кућа 8), Прапратница (кућа 18), Раствоац (кућа 8), Бриствица (кућа 9) и Митло (кућа 6)] могло бити херцеговачког досељеног становништва. Ако прихватимо претпоставку да су презимена пописаних домаћина, иако углавном патронимичка, једнака презименима која налазимо у западној Херцеговини и Имотској крајини, преостаје нам да закључимо да је то становништво у доброј мјери поријеклом управо из наведених крајева источно од ријеке Цетине. Та презимена су: Raycevich (Раич?), Radoshevich (Радош), Paulovich (Павловић), Mustapich (Мустапић), Jurich (Јурић), Nikolich (Николић), Grubisich (Грубишић), Galich (Галић), Petrovich (Петровић), Marchovich (Марковић), Sabgliche (Сабљић), Miculich (Микулић), Marchich (Маркић), Paukovich (Павковић), а вјероватно и нека друга. Међу њима нису споменути Крмитићи, што може значити да су они доживљавали друкчију судбину.

Ускраћени за могућност кориштења хисторијских извора (турски пописи — дефтери босанског санџака за 1528—1530, дефтер писан за вријеме султана Сулејмана, и дефтери чији се оригинал чувају у Рукописној збирци Националне библиотеке у Бечу још нису познати нашој научној јавности), остаје нам да претпоставимо и да Крмитиће наслутимо у бројним турским акцијама и борбама за освајање средње Далмације, тачније у мартолошким акцијама које су, током XVI вијека, вођене против Млечана и њихових посједа у Котарима, у залеђу Задра, и даље на западу према аустријским и хрватским територијама.

Већ прва година владавине султана Сулејмана Законодавца (1520) протекла је у знаку ужурбаних припрема за рат. На гра- ницама у Европи, којој су били намијењени први ударци, дошло је до појачане војне активности, нарочито акинција и мартолоса. „Циљ те активности био је извиђање, пљачкање, робљење и уношење панике у становништво пограничних противничких крајева и тиме слабљење његове одбране.“¹⁷ Почетком маја 1520. је одред од 200 мартолоса опљачкао околину Сења и тамо уништио једно јаче одјељење угарско-хрватске коњице, а забиљежен је и упад од 3.000 мартолоса и Турака у Истру. У ље- то 1522. сеобе становништва захватиле су Лику, Крбаву, Бужане Гацку, Бриње и Брежник, о чему су писали аустријски извјештаји. Већ 1526. године забиљежене су акције мартолоса у око- лини Задра, Новограда, Сплита и Обровца.¹⁸

Чини се да су се Крмпотићи, као уосталом и неки други цемати западнохерцеговачких влаха, већ у последњим деценија-ма XV стόљећа укључили у турску организацију мартолоса и да су, током прве половине XVI стόљећа, са породицама и има- њима од Турака покренути из својих насеља и насељени у опу- стошеним крајевима између Крке и Зрмање.

„Према извјештају сењског капетана Данијела Франкола о се- љењу Крмпоћана, зна се да је њихово старо село (прије досељења у Лич, о кому ће ниже бити више говора — В. П.) било у близи- ни Земуника. Талијански писци који то село спомињу, описују га као велико и главно насеље у долини између Обровца и Зе- ленграда. Оно је у XVII стόљећу расељавано неколико пута: 1605. године у Лич, тих година у Бачку, где међу Буњевцима има Крмпотића, и око 1683. године на млетачко земљиште, ка- мо је у то вријеме вршено велико сељење са земљишта од Зему- нике, Книна, Арниша и Скрадина. Том приликом расељено је то велико село потпуно, а није касније више ни насељавано. Остао му је једино спомен и траг у имену земљишта и бунара на њему, који се и данас зове Крмпот. На положају тог расељеног села од почетка XVIII стόљећа наводи се село Медвиће.“¹⁹

Истраживање М. Васића о етничкој и вјерској припадности мартолоса и њиховог старјешинског кадра помоћи ће нам да боље и потпуније разумијемо организацију и међусобне односе Крмпата и других влашких група исељених у Лич 1605. године.

Тако М. Васић констатује да је „у крајевима чије је ста- новништво у етничком и вјерском погледу било хетерогеног са- става и мартолоси су били хетерогеног састава. Карактеристичан примјер за то представљао је стање у Босни и Херцеговини. На овом дијелу српскохрватског језичког подручја Турци су за- текли јужнословенски елеменат разнородне етничке и вјерске припадности. Иако су у појединим крајевима живјеле компактне

и доминантне српске или хрватске масе, већи дио територија је имао измијешано становништво или су се налазиле мање или веће оазе једних у мору других, тако да је ту немогуће повући одређеније границе између етничких група и вјерских заједница... Процес исламизације која је интензивно трајала више од једног вијека учинио је још сложенијом слику вјерског састава становништва Босне и Херцеговине".²⁰ Све је то утицало на етнички и конфесионални карактер мартолошке организације која је углавном била хетерогена. „Изгледа да је већ у другој половини XV вијека међу мартолозима било и Хрвата, католика”, претпоставио је М. Васић.²¹ На такав закључак навела га је чињеница да су једном одредбом Пољичког статута заведене строге мјере против поданика пољичке општине који би се пријеали мартолосима. По мом схваташњу, завођење такве одредбе у Пољички статут говори управо о чињеници да је укључивање домаћег становништва у Пољицима у мартолошку организацију било масовна међу Пољичанима коју је требало спријечити законском мјером.

Одговор на питање да ли су Крмпотићи и други влашки цемати западне Херцеговине приступили организацији мартолоса могао би се индиректно потражити у истраживањима етничке и вјерске припадности старјешинског кадра мартолоса. Према М. Васићу, „има доста података који показују да је етнички и вјерски састав старјешинског кадра разних хришћанских војничких и полувојничких редова био углавном исти као и борачке масе. Непосредне старјешине мартолошких јединица су у почетку били искључиво хришћани исте етничке припадности као и остали мартолоси”.²²

Из садржаја заклетве коју досељени Крмпотићи, Војнићи и Гвозденови људи полажу 16. VI 1605. у Хрєлину (о чему ће ниже бити више говора), на документ се први потписује Дамјан Крмпоћанин кнез „над власи садашњими у Личу”, а слиједе га Тома Скоруповић, Тома Марковић, Марко Балиновић, Миле Бутурчић „са всими Крмпоћане”, може се закључити да су Крмпотићи и у Лич доселили вођени својим старјешинама, што даље може значити да су већ у првој фази развоја мартолошке организације, у XV вијеку, приступили тој организацији са старјешинама из своје средине. У саставу мартолошких јединица Крмпоте и сродне херцеговачке влашке сточарске групације, свака са својим старјешинама, учествовали су у турским ратним операцијама. Они су известан период, крајем XV и током XVI вијека, са породицама и стадима били насељени у селу Крмпоћани недалеко од Обровца, одакле су на самом почетку XVI столећа, вјероватно добровољно и након прецизно уговорених услова, избјегли у Лич, на земљиште једног хришћанског владара, односно његових подложника грофова Зринских у залеђу Хрватског приморја.

Прве вијести о насељавању влаха у Лич потјечу из 1603. године, када је генерал Хрватске крајине Вид Кисел предложио надвојводи Фердинанду Лич као најпогодније мјесто у којем би се могли насељити власи који су недавно дошли под војством двојице кнезова и браће.²³ Кисел уопште не спомиње да Лич припада Зрињским и да према томе он, као генерал Хрватске крајине, нема никакво право да без знања и сагласности Зрињских предлаже цару њихово феудално подручје за насељавање.

Поновне вијести о тој великој скupини досељених влаха потјечу из 1605. године, кад сенjsки капетан Данијел Франкол јавља надвојводи Фердинанду да је, враћајући се из Турске, довоје више од 700 душа, међу којима је 200 избављених, наоружаних и опробаних ратника (»ausserlösne wehrhafte und versuechte khruegs-männer«).²⁴

Хисторичар Н. Клаић, која је детаљно проучила друштвене прилике у околини Винодола у то доба, закључује да су се „без сумње Крмпоћани придржали оним Власима који су из Лике и Равних Котара под водством Франкола пребјегли у Хрватску“.

Према истраживањима Н. Клаић, једна се група влаха насељава у Личу, о чему пише Франкол 5. V 1605, а већ 16. VI 1605. Дамјан Крмпоћанин, кнез (у њемачком пријеводу »weyda«, вјеров. војвода — В. П.) „над власи садашњими у Личу“ и четири његове војводе полажу „роту или присегу... в Хрелину в циркви столној у светом Јурју“.²⁵

Према тексту заклетве кнез (војвода) Дамјан Крмпоћанин, те Тома Скоруповић, Тома Марковић, Марко Балиновић и Миле Буторчић, у име свих Крмпоћана, полажу Зрињским, преко њиховог капетана и губернатора Винодола Јулија Чикулина, заклетву да ће бити покорни и да ће вјерно служити господи Зрињским „докли су нам главе наше на нас“, да мимо Зрињских неће никада признавати другог господара, итд. За себе додају како су се „двигли из турске земље, да меју крстјани верно живети и умрти будемо могли у кершћанству, неимајући насташњења... како смо ми из патаринске земље изашли на кершћанство“. „Упада у очи чињеница да сами власи моле Зринске да их прими на свој посјед у Личу, а да ће им они покорно служити. Они, надаље, обећавају да неће примати к себи нове пребјеге, да неће ратовати без допуштења Зринских и да ће им давати онај дио плијена и „дара“ који им припада. Не буду ли се држали заклетве, Зрински их може казнити, или, штовише, погубити.“²⁶

За насељавање личких влаха био је најзаслужнији управитељ винодолских посједа капетан Јулије Чикулин и зато му се Никола Зрињски одмах и одујио издавши му већ 15. VII 1605. даровницу за Лич. Никола Зрињски признаје да је Чикулин, имајући на уму корист и заштиту »artium nostrarum in confinibus Croatiae et maritimis existentibus«, позвао Турке и насељио

у Личу 50 обитељи названих Крмпоћани (nuncupatas Carampotti), међу којима су »ducenti optimi, selecti, in finibus illis experti milites, christiana fidei professores«. Они су се смјестили у Личу, који је преко 200 година био пуст и пружао је могућност непријатељу да продре све до Фурланије. Чикулин им је подијелио земљу и почeo им градити кулу како би имали што сигурнију заштиту од непријатеља. Из тих разлога и због свих тих заслуга Никола Зрински му даје Лич с припадностима.²⁷ Чикулин је досељеним и неопскрблjenim власнима у Личу одмах почео да помаже, дајући им „на рачун“ пшеницу и сукно, пошто је Крмпоћанима „позебло жито“. У Чикулиновом регистру садржана су имена Крмпоћана и још двију група влаха (Војнићи и Гвозденови људи) којима је 1609. дата помоћ.

Ово су њихова имена, наведена абецедним редом:

КРМПОТИ

Балиновић (Јакоб, Јурај, Марко, Тадија, Вид); Билосалић (Божић); Боторчић (?; Ђујам, Мартин, Милош, Вук); Божић (Микула); Буруловић (Мартин, Миховил, Вугин); Цвитић (Радије); Џагованић (Иван); Хромец (Милош); Керњац (Иван); Ковач (Иван); Криљавица (Јакоб); Кривалица (Јакоб?); Леришић (Вук); Маловридњак (Мартин); Марковић (Тома, Вук); Матијевић (Милош); Миховилчић (Павао); Миховилић (Микула, Павао, Тадија); Микулић (Јеролин, Мартин, Вук); Милетић (Иван, Микула); Опорковић (Иван, Матија); Печијанић (Радоје); Петровић (Дамјан, кнез Тадија синовац Дамјанов); Шимуновић (Иван, Марко, Вид); Скоруповић (Милашин, Томица, Иван); Вукославић (Јакоб, Микула);

ВОЈНИБИ

Божић (Марко); Галешинић (Вук, Антун); Гуделић (Антун); Јурјевић (Микула); Матијевић (Иван); Павличић (Павао); Петковић (Михо); Стојчевић (Шимун); Војнић (Микула, Милинко, Милош, Петар синовац Милинков, Шимун, Тома); Војновић (Вукдраг);

ГВОЗДЕНОВИ ЉУДИ

Балиновић (Тадија); Броковић (Михаљ); Буролић (Миховил); Гвозден; Хорчевић (Новал, Петар); Илинцић (Андија); Карановић (Јаро, Јурај); Ловрић (Матија); Мартиновић (Илија); Миховиловић (Лука); Микулић (Милко, Павао, Радан, Живко); Вељанић (Павао); Виленица (Микула); Воловац (Мартин).

Чикулинов регистар из 1609. године, који садржи наведена 83 лица, подијелио је досељене влахе у три групације: Крмпоти, Војнићи и Гвозденови људи. Врло је вјероватно да се под првим називом крију потомци оног Вукића Крмпотића, који је године 1477. забиљежен у западнохерцеговачком влашком цемату. Потомци Вукића Крмпотића примили су, током времена, у своје редове и неке друге сродне или сродничке родове, који су, према свом статусу у турској држави, имали исте обавезе као и њихови прваци и предводници Крмпотићи. Кнез Дамјан Петровић Крмпоћанин могао је, dakле, на основу обичајног права, као први међу једнаким, носити титулу кнеза, попут Вукића Крмпотића, кога су Турци записали као главара влашког цемата у прошлости.²⁸ Сроднички или придружени родови су, судећи према Чикулинову регистру, били у то вријеме Скоруповићи, Балиновићи (Балени), Бурјоловићи, Шимуновићи и остали, забиљежени 1609. у групи Крмпota.

Вјероватно је и групација Војнића, територијално, а можда и сроднички, била некада веома сродна Крмпотићима. Има чврстих индиција да су и Војнићи, попут Крмпотића, кренули у себу са територије данашње западне Херцеговине: власи Војновићи (или Војнићи) живјели су у околини Љубушког, а старосједилачког влашког становништва било је и у Крајини, старој Паганији, уз морску обалу западно од ушћа Неретве. О тим власима говори и босански краљ Остоја у својој повељи од 28. децембра 1408. године.²⁹ Од 15 регистрованих особа међу Војнићима 1609. године управо они који носе родовско презиме Војнићи су најбројнији (6 особа), док су остали — Божићи, Галешићи, Гуделићи (сјетимо се да и данас у западној Херцеговини има немали број Гудеља, некад Гудељић!), Матијевићи и остали — такође могли бити сродници или придружени родови које је са Крмпотићима повезивао исти статус, исто занимање те, коначно, иста завичајна територија. Вриједи напоменути да у данашњој Цетинској крајини, недалеко од Сиња, постоји низ сеоских насеља под скучним називом Војнићи, тако да је дозвољено барем претпоставка да су сињска насеља Војнића некада представљала једно од повремених, етапних насеља Војнића у њиховој себи према сјеверозападу.

Групацију Гвозденових људи сачињавали су 1609. године појединачне, вјероватно инокосне породице које су се, чини се, окупиле око најбројнијих Микулића. Остаје и даље нејасно ком је роду припадао сам Гвозден, пошто му у регистру није регистровано презиме. Што се тиче састава те групације, занимљиво је да су четворица Микулића забиљежени у групи која је названа по појединцу, Гвоздену, ако и сам Гвозден није припадао Микулићима, али је по свом угледу и утицају био довољно познат да га је пописивач нотирао само личним именом. Чини се, dakле, да се и на Гвозденове људе може односити претпостав-

ка која је изречена за Крмпоте и Војниће, наиме да их све заједно повезују исте или сличне нити: заједничко занимање, начин живота, заједничка завичајна територија и исти статус у оквирима турске мартолошке, полувојничке организације.³⁰ Претпостављам да им је и миграциони пут, којим су се кретали ка сјеверозападним крајевима, био исти или веома сличан, те да су се задржавали у сусједним или истим етапним насељима. Додуше, те претпоставке се за сада не могу доказати изворним хисторијским потврдама, поготово када је очигледан недостатак турских изворних докумената.

Свијест о праву на истакнут положај међу себи равним блашким становништвом, досељеницима у Лич, чини се да је и даље живјела међу неким досељеницима, посебно оним који су се наметнули или су били изабрани за главаре или кнезове међу досељеницима. Вјероватно на основу традиције о стеченом повлаштеном положају и предводничкој улози, Дамјан Крмпотић се на једном документу потписује као »Vicecapitaneus in Lice«, док се војводским титулама потписују Тадија Крмпотић, Милашин Скоруповић, Иван Крчевић и Радоје Печијанић.³¹ Бранећи се од оптужби, којима их је Чикулин тужио цару, Крмпотићани су, убрзо након досељења у Лич, упутили молбу аустријском цару Рудолфу молећи га да им „према обичају краљевства“ изда „привилегиј за слободу (upum privilegium libertatis)“, да их прими као своје поданике (а не Зринских! — В. П.) и најзад да им изда грбовнице!³²

На крају, заслужује да буде наведена једна негативна оцјена карактера и нарави тих блашких досељеника у Лич како бисмо што потпуније сагледали однос и мишљење нове средине и нових властодржаца о њима. Убрзо након досељења Крмпотићи су дошли у сукоб са Јулијем Чикулином; „унаточ коректном односу и Зринских и његовог управитеља према личким властима“, како пише Н. Клаић, „они се обраћају на цара Рудолфа и надвојводу Фердинанда не само да их приме у заштиту, него и оптужбом против Чикулина. Бранећи се против њихових оптужба, Чикулин се сам обраћа надвојводи и признаје како је тешко наговорио Зринског да уопће прими личке влахе“. Очигледно озлојењен због њихове интервенције, Чикулин је дао кратку карактеризацију њихових етичких назора, обичаја и људског темперамента, оцјену која очигледно не познаје ни њихову прошлост нити норме у средини коју су тек напустили. За њега су, а вјероватно и за бројне савременике, дошљаци у Лич дио оних Морлака који су »per natura ladri, non temono Iddio, ne vogliano aver superiore«, те који су навикли да живе »senza Legge et senza obbedienza, farano peggio che li Turchi istessi et sarebe molto meglio che non fossero mai venuti in questi paesi«.³³

Насупрот тој, у основи веома оштрој и негативној, оцјени влашким нарави и обичаја стоји мишљење Николе Зрињског, забиљежено у даровници коју је 15. јула 1609. додијелио свом управитељу винодолских имања, управо том истом Чикулину, у којој се каже да су позвани и у Лич досељени власи врсни војници и освједочени кршћани (»*quinquaginta integras familias, nuncupatas Carampoti, in quibus ducenti optimi, selecti, in finibus illis experti atque belicosi extant milites, christiana fidei professores . . .*«).³⁴ Чини се да су управо те војничке врлине и склоност ка четовању, уз остале разлоге, убрзо довели до зближавања и пријатељења личких влаха и сењских становника (уско-ка), тако да се већ године 1609. у документима спомиње као капетан Крмпата Иван Влатковић, Иво Сењанин наше епске поезије, с којима заједно креће у један пљачкашки поход.³⁵ Међутим расправа о узроцима и позадини пријатељства и близкости уско-ка у Сењу и досељених влаха у Личу за сада прелази оквире овог рада.³⁶

Биљешке

¹ Палавестра, В.: Поријекло становништва Ракитна, прилог хисторијској демографији западне Херцеговине, Гласник Земаљског музеја, Етнологија, н. с., св. 39/1984, Сарајево 1984, стр. 31—35.

² Ивић, А.: Из прошлости Буњеваца, Књижевни Север, III, Суботица 1927, стр. 102—107; Милић, И.: О бачким Буњевцима, Књижевни Север, III, Суботица 1927, стр. 95—98; Ердељановић, Ј.: О пореклу Буњеваца, СКА, Посебна издања, књ. LXXIX, Философски и филолошки списи, књ. 19, Београд 1930; Павелић, К.: Буњевци, Загреб 1973.

³ Mon. turcica II, 3, Оријентални институт, Сарајево 1985.

⁴ Н. д., стр. 89—90. Убикација насеља коју наводи приређивач А. Аличић може се прецизирати: Лединац и Подлединац данас су два насеља југоисточно од Груда, а источно од руба Бекијског поља, Веселивљак је можда стари извор Влаштак у селу Бухову у околини Лиштице, а Борајна је група сеоских насеља око 10 km југоисточно од Груда. За бунар Влаштак народно предање каже да је врло стар и да је у Бухову постојао још прије доласка Турака.

⁵ Mon. turcica II, 3, стр. 82.

⁶ Филиповић, Н.: Власи и успостава тимарског система у Херцеговини, Годишњак XII, Центар за балканолошка испитивања, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Сарајево 1974, стр. 164.

⁷ Н. д., стр. 165.

⁸ Mon. turcica II, 3.

⁹ Исто, стр. 26.

¹⁰ Према расположивој грави и досадашњим истраживањима, Турци су, у приморском заleју, освојили Имотски најкасније 1493. године. Польница су поробљена 1500. године, а први пут пописана 1516. године. У јануару 1513. Турци су прордли у Далмацију до Сиња, који је убрзо дефинитивно заузет. Одранице Турци су већ држали Унац на истоименој ријеци, а 1514. су заузели Карин и Корлат у Далмацији и нападали Скрадин. Међутим, праву прекретницу у освајању Далмације означио је пад Београда и Шапца, на фронту против Угарске (1521). Тада су турски осва-

јачи били у могућности да се, са знатно јачим снагама, усмјере и сруче на Далмацију. Године 1522, Турци су освојили Книн, а убрзо затим и Скрадин. Крајем 1523. заузели су тврђаву Острвицу на Уни, па су до 1526. поступно освојили хрватска подручја јужно од Велебита, осим Клиса и Обровца, који су пали у турске руке 1527. године. Послије чувене битке на Мохачу (1526) лако су савладали остатке угарске власти у Босни и Далмацији. Упор. Шабановић, Х.: Босански пашалук, Научно друштво БиХ, Ђела, књ. XIV, Одјељење историјско-филолошких наука, књ. 10, Сарајево 1959, стр. 55—57.

¹¹ Перејевић, М.: Постанак Каштела, Сарајево 1934, стр. 19—25.

¹² Исти, Клис у турској власти, Сарајево 1936, стр. 9—10.

¹³ Васић, М.: Мартолоси у југословенским земљама под турском владавином, Академија наука и умјетности БиХ, Ђела, књ. XXIX, Одјељење историјско-филолошких наука, књ. 17, Сарајево 1967, стр. 25.

¹⁴ Исти, и. д., стр. 81—82.

¹⁵ Исто, стр. 82—83.

¹⁶ Лопашин, Р.: Споменици хрватске крајине I (1479—1610), *Monumenta spect. hist. Slav. merid.*, vol. XV, Загреб 1884, стр. 82—84.

¹⁷ Васић, М.: и. д., стр. 83—84.

¹⁸ Павичић, С.: Сеобе и насеља у Лици, Зборник за народни живот и обичаје Јужних Славена, књ. 41, ЈАЗУ, Загреб 1962, стр. 99—119.

¹⁹ Исто, стр. 162.

²⁰ Васић, М.: и. д., стр. 150—151.

²¹ Исто, стр. 147.

²² Исто, стр. 159—161.

²³ Лопашин, Р.: и. д., стр. 106—107.

²⁴ Исто, стр. 340. Упор. и Клаић, Н.: Винодолско друштво у XVII столећу, Вјесник хисторијског архива Ријеке и Пазина, књ. XVII, Ријека 1972, стр. 189—254.

²⁵ Клаић, Н.: и. д., стр. 214.

²⁶ Исто, стр. 214—216.

²⁷ Исто, стр. 216.

²⁸ Тешко је претпоставити да је (данашњи) род западнохерцеговачких Петровића, у околини Клобука, дао оне истакнуте поједињце међу личким Крмпотама, који се попут кнеза Дамјана појављују под тим родовским називом. Прије не бити да је Дамјаново презиме патронимичког поријекла и знатно млађег настанка.

²⁹ Упор. Вего, М.: Насеља босанске средњовјековне државе, Сарајево 1957; О приликама у западној Херцеговини пред турску инвазију и у првим деценијама османске власти, види Атанасовски, В.: Пад Херцеговине, Београд 1979.

³⁰ Не заборавимо да род („племе“ у локалном говору) Микулића и данас живи у западној Херцеговини, и то у насељима Дужице, Иванковића Долац, Кочерин, Поткрај и Смокиње, све у околини Лиштице.

³¹ Клаић, Н.: и. д., стр. 218—220.

³² Исто, стр. 218—219.

³³ Исто, стр. 218.

³⁴ Исто, стр. 216.

³⁵ Исто, стр. 219—220.

³⁶ Након што сам, крајем јануара 1987, довршио овај прилог, дошао ми је до руку 12. свезак Јадранског зборника за године 1982—1985, у коме је Богумил Храбак објавио вриједан прилог о Крмпоћанима под насловом „Неуспјело насељавање Крмпоћана на Кварнеру, у Истри и Далмацији 1614—1615. године“ (стр. 365—392). Период који је Храбак обраћао односи се на нешто млађе раздобље боравка Крмпоћана у Хрватском приморју, те ми је дужност да читаоце упути на тај рад, у коме су објављени бројни нови корисни хисторијски подаци о даљој судбини и сеобама личких Крмпотића.

Др МУХАМЕД ЖДРАЛОВИЋ

**ДЈЕЛА АЛИ-ДЕДЕ МОСТАРЦА У РУКОПИСИМА
ОРИЈЕНТАЛНЕ ЗБИРКЕ АРХИВА ЈУГОСЛАВЕНСКЕ
АКАДЕМИЈЕ ЗНАНОСТИ И УМЈЕТНОСТИ**

У Оријенталној збирци Архива Југославенске академије у Загребу налази се низ рукописа Мостараца који су писали на арапском, перзијском и турском језику. У прва два броја *Херцеговине* презентирана су дјела Шејха Јује¹ и Ибрахима Опијача.² У овом ће раду бити ријечи о два рукописа Збирке, о дјелима Али-деде Мостараца који је славу стекао изван роднога мјеста. За разлику од Шејха Јује и Ибрахима Опијача Али-деде није дјеловао у Мостару, где је стекао почетну на образбу, већ је по зајршетку студија у Истанбулу, приклонивши се дервишком реду халветија, ради стицања знања обилазио веће дервишке центре. Учитељ у мистици му је био Ужичанин Мұслихұдин ибн Нурудин, шејх халветијског реда. Али-деде је извјесно вријеме провео у Меки, по налогу султана Мурата III, где је надгледао поправак Ибрахимовог Макама, зграде поред Кабе у којој се чува камен с отисцима Ибрахимових (Абрахам) стопала. Послије смрти султана Сулејмана 1566. године Али-деде је постављен за шејха ханикаха — школе за дервише — и чувара Сулејмановога гурбета. По томе је добио почасни назив *Sayh at-turba (türbe şeyhi)*. Умро је на пољу Гјула у јесен 1598. при повратку с неуспјelog војног похода Сатурци-паше на Варад. Сахрањен је у Сигету.

Најпотпуније био-библиографске податке о Али-деди дао је Хазим Шабановић.³ Према Шабановићу, Али-деде је написао десет дјела, и то:

1. *Muhâdarat al-awa'il wa musâmarat al-awahir* (Предавања о првим догађајима и казивања о посљедњим збивањима),⁴

2. Hawâtim al-hikam (Печати мудрости), названо и Hall ar-rumûz wa kašf al-kunûz (Разрјешавање симбола и отварање ризница) или As'lat al-hikam (Филозофски проблеми),⁵
3. Anwâr al-mâšârik (Свјетла истока),⁶
4. Subâ'iyyat fi'l-furu' (Седмерци о појединим правним питањима),⁷
5. Ar-Risâla 'l-intisâriyya (Побједоносна расправа),⁸
6. Mawâkif al-ahîra wa 'l-lata'if al-fahîra (Призори загробног свијета и поносне љепоте),⁹
7. Risâla fi bayân rigâl al-gayb ... расправа о невидљивим људима,¹⁰
8. Tarbi' al-marâtib wa 'l-usûl li arbâb al-mawsûl,¹¹
9. Targma-i kasîda-i rûhâniyya, турски превод пјесме о души коју је на арапском језику написао Ибн Сина (Авицене),¹²
10. Tamkîn al-makâm fi masgid al-harâm (Постављање текам-и Ибрахима у Каби).¹³

Од споменутих, у Оријенталној збирци је похрањен један примјерак дјела Hawâtim al-hikam, рукопис No. 1168/1 и два примјерка дјела Muhadara al-awâ'il, рукописи No. 1168/4 и 1550.

Рукопис No. 1168 је заправо зборник. Има укупно 183 листа величине 14,3 x 20,1 см, са по 29 редака на страници. Писан је ситним насталик писмом руком непознатог преписивача 1082. X/1671. године (в. лист 110б), на бијелом глатком папиру који је по рубовима потамнио. Текст листова је повезан кустодама. Листови при крају рукописа су расути. Увез је кожни. Корице имају пријеклопац. На средини корица и пријеклорцу је аплициран кружни украс с биљним орнаментима. На заштитном листу корица, као и на првом а листу, има неколико биљежака без особитог значаја.

Зборник садржи четири дјела:

- I Листови 2б—110б; Текст дјела Hawâtim al-hikam wa hall ar-rumûz wa kašf al-kunûz. Испред текста је графитном оловком исписан скраћени наслов: Hawâtim al-hikam.
- II Листови 110б—117б; Расправа од неутврђеног аутора који је, судећи према тексту, живио у 7. X/13. столећу. Некомплетни текст садржи двије стотине питања и одговора из докматике и мистике.
- III Листови 117б—119а; Текст краће Сујутијеве расправе Al-lam'a fi aqwiba al-as'ila as-sab'a fi ahwâl al-mawtâ, која садржи седам питања и одговора о стању умрлих. Иза те расправе, на листу 119б, налази се у облику билешке краћи извод из књиге Kitâb aš-šifa од 'Iyad ibn Musa al-Yahsubija, а говори о појавности анђела.
- IV Листови 120б—183а; Текст дјела Muhadara al-awâ'il wa muhâdara al-awâhir, којему недостаје задњи лист.

Дакле, главнину зборника чине два Али-дедина дјела:

1. HAWĀTIM AL-HIKAM WA HALL AR-RUMŪZ WA KAŠF AL-KUNŪZ (Печати мудрости, разјашњење знакова и откровење ризница)

Дјело послије бесмеле почиње ријечима: Al-hamd lillah al-'aliyy al-a'lam al-fayyâd, alladi 'allam al-insân mâ lam ya'lâm, alladi ġa'al qulûb al-hukamâ aw'iya al-hikam ... wa ba'd: Lamma atmamt bi-hamdillah wa hawlih kitâbî »AL-AWA'IL WA'L-AWAHIR« min anwâ' at-tawârîh ad-dîniyya wa'l-uhrawiyya istahart Allah an ağma' risâla farida wa mağmû'a ġâmi'a ka'r-râwda al-muzâhhara an-nayyira bi anwâr al-hagâ'iq wa azhâr al-hikam wa'd-daqâ'iq fi'l-usûla al-hikamiyya wa'l-aghwiba al-'ilmîyya min fawa'id al-ladaniyya wa'n-nikat al-'îrfâniyya wa sammaytuhâ bi-»HAWĀTIM AL-HIKAM WA HALL AL-RUMŪZ WA KAŠF AL-KUNŪZ ...«; а завршава: ...Inna 'alaynâ wa 'alâ ihwânnina man dakarah wa mahabbatuh dâniyyâ wa ahira wa barzahâ yutabbit qulub dikrah wa hâtam lana bi'-husn wa hašarnâ taht liwâ' habibih Muhammad sl'm. Amin Allahu mma amin. Tamma sana 1082. (1672)

Дјело **Hawâtim al-hikam** је Али-деде почeo писati по окончању полихисторијског дјела **Muhâdara al-awâ'il wa musâmara al-awâhir** којe он сам у тексту скраћено назива **Al-awâ'il wa'l-awâhir**. Одлучио је, како вели у уводу, „прикупити зборник у форми питања и одговора о низу проблема поткријепљених чињеницама“. Дјело је назвао **Печати мудрости, рјешење знакова (симбола) и откровење ризница**. При писању те књиге користио је дјела Ибн Арабија *Fath al-makkî* (Меканско освојење), Сујутија *Al-itqân fi 'ulûm al-Qur'ân* (Савршенство у знаностима Kur'ana), Сакакија *Kanz al-asrâr* (Ризница тајни), Нисабурија *Kitâb al-munasabât* (Књига о односима) и друга. У предговору Али-деде се осврћe на феномен времена. Дјело је настало крајем првога хицретскога миленијума, хиљадите године, која је на неки начин могла бити и поводом његову писању, јер према наводној Мухамедовој изреци коју преноси Ibn 'Abbas: Свијет ћe трајати седам хиљада година, а Мухамед је послан у задњој хиљади. Осjeћa се становит страх Али-деде да је управо вријеме, у којем пише то дјело, близу најављиваном смаку свијета. Но, као да се сам желио утјешити, а и читаоце, осврћe се и на друга пророчанства и претпоставке о трајању свијета, која су нешто оптимистичнија јер му проричу дуже трајање. У том смислу наводи претпоставку Сујутија да мусиманска ера нећe дуже трајати од 1500 година, јер је жиđовска до појаве хришћанства трајала нешто мањe од хиљаду, а хришћанска до појаве ислама шест стотина или нешто краћe. У тексту писац тумачи појам времена и истиче његово филозофско и мистично поимање. Осврћe се на кудси, свети хадис који гласи: „Не псујте вријеме јер је оно Allah“ и цитат из Kur'ana: „Сваки дан Он (Allah) је у

току.“ (LV, 29) Аутор упућује читаоце на литературу у којој се описује феномен времена и препоручује дјела: **Kitâb aš-šâ'n**, **Kitâb al-azal**, **Kitab durra al-baydâ**, те расправу на перзијском језику **Risâla Gâya al-imkân fi ma'rifa az-zamân wa'l-makân**. Често спомиње Ибн Арабијево дјело **Меканско освојење**, из чега се види да је Али-деде био под утјецајем учења Ибн Арабија.

Hawâtim al-hikam има два поглавља. Прво садржи триста шездесет питања, према приближном броју дана у години. На та питања су дати и одговори. Питања су означена редним бројевима, до триста шездесетог. Прво се односи на паролу **La ilah illa Allâh, Muhammâd rasûl Allâh** (Нема бога осим Allâha, Мухамед је Allâhov посланик). Тада израз у арапском језику има седам ријечи, а у писму двадесет четири слова. У анализи броја седам Али-деде истиче да је то „велика Allâhova мудрост“ која је изражена кроз седам дана (тједан), седам континената (iqlim), седам мора, седам врата у паклу, седам реченица у првом поглављу Kîr'âna, седам небеса, а број двадесет четири се, у ствари, односи на дан и ноћ од двадесет четири сата. На крају тумачења првога питања Али-деде вели да је написао посебну расправу о седморкама. Дјело назива **Usûl as-sab'îyyât** (лист бб). Посљедње триста шездесето питање се односи на хадисе које преноси Мухамедова жена Ајиша: „Сваки човјек је састављен од триста шездесет дијелова“ и Абу Хурајра: „Сав мој (Мухамедов) благослов људима је у милостињи.“ Али-деде даје коментар тих Мухамедових изрека алудирајући да муслиман треба на сваки дио свога тijела давати милостињу. Тим питањем је завршен главни дио првог дијела, којему је према тексту тог рукописа наслов **Mahâl ar-rumûz**. Тада се наслов разликује од већ споменутог **Hall ar-rumûz**, што је вјеројатно преписивачева грешка. Као поговор првог поглавља је расправа (лист 101б—102б), која описује човјеков битак, његово постојање и конституцију, поједностављено, описује човјека као миникосмос. Истиче разлике између мистичног и филозофског тумачења човјекове анатомије. Друго поглавље Али-деде назива **Ar-Risâla at-tâṣrihiyya** (Анатомска расправа). Односи се на мистично тумачење дијелова људског организма (листови 102б—105б). Као поговор цијелом дјелу је расправа која тумачи седам етапа или епоха од којих је задња смак свијета (листови 106а—110б).

2. MUHÂDARA AL-AWÂIL WA MUSÂMARA AL-AWÂHIR (Predavaње о првим догађајима и казивање о посљедњим збивањима).

Дјело послије бесмеле почиње ријечима: *Bism al-awwal al-âhir, al-bâjîn, az-zâhir, nahmaduh bi lisan al-hamd... Amma ba'd. lamma atla'tu 'alâ kitâb latif fi ma'rifa al-awâ'il li'l-imâm al-hâbir al-humâm wa'l-âlim al-mutqin al-fâhhâm ustâd al-mutaâhirîn hâtim al-muqtahidîn galâl al-milla wa'd-dîn 'Abdurrahmân as-Suyutî... wa sammaytuh bi MUHÂDARA AL-AWÂIL WA MUSÂMARA AL-*

-AWĀHIR wa lah nushatān...; а завршава: ... Āhir man yadhul al-ğanna gazzāt ussāt li abā'ihim harağū ilâ al-gazwabi gayr idn abā'ihim wa hum min ahl al-i'taf wa huwa (кустода) al-qawl at-talīl... Недостаје отприлике једна страница текста.

Дјело има два поглавља. Прво се односи на предавање о првим догађајима, а друго на казивање о посљедњим збивањима. Прво поглавље има тридесет седам потпоглавља, а друго четири. У предговору аутор описује како се одлучио на писање тог дјела и истиче да је, када је прочитao Сујутијеву књигу „Први догађаји“, саставио дјело као извод из споменуте књиге, али је одстранио сувишна понављања и наслове књига из којих је узета грађа, ослањајући се претежно на извор с циљем да се материја може лакше биљекити и предавати. Сујутијевом је дјелу додао многе предаје које се односе на „прве догађаје и посљедње згоде“. Зато се при изради свога дјела Али-деде користио уваженим књигама и повијестима: **Kanz al-asrār** (Ризница тајни), **Tuhfa al-abrār** (Поклон доброчинства), **Tārīh al-mulūk** (Повијест владара), **Siyar al-mulūk** (Животописи владара), **Bahğā at-tawārīḥ** (Сјај повијести), **Tārīh al-hukamā' wa'l-ulamā'** (Повијест мудраца и учењака), **Tārīh ġawhar at-tamīn** (Повијест скупијеног драгуља), **Uṣūl at-tawarīḥ** (Основе повијести), **Husn muhādara fi tārīh Miṣr wa'l-Qāhira-li' s-Suŷūtī** (Лепота предавања о повијести Египта и Каира од Сујутија), **Kitab muzhīr al-lugā** (Књига Сјај језика) и друге.

Колико је то Али-дедино дјело привукло пажњу читалаца најјасније објашњава аутор у предговору, гдје каже да је дјело писао у двије верзије. Прва је верзија извод из дјела која је прије ревидирања, тј. коначне верзије, била много преписивана, а он је није могао због заузетости завршити. Дјело је довршено 998. хиџретске (1589) године. Упоређујући текст задњих листова према тисканом примјерку, види се да недостаје само један лист, и то завршни дио посљедњег потпоглавља.

Рукопис № 1550. има 138 листова величине 14 x 21 см са по 19 редака на страници. Академија га је откупила од Хасана Шарића 1932. године. Дјело је писано разговијетним насталник писмом руком Мунирија, Београђанина. Пријепис је довршен првог четвртка мјесеца реџепа 1024. хиџретске (липња 1615) године. Папир је мало патинирао. Уvez је кожни. Корице имају пријеклопац. На доњем дијелу хрпта и дуж пријеклопца налијепљена је кожа. На унутрашњу страну корица налијепљен је ебро папир, а на дијелу прелома између корица и пријеклопца танко платно. На првом а листу избрисан је текст испод којег стоји округли жиг с именом *Abdullah*. На средини те странице је и други жиг с истим именом, а изнад њега запис из којег се види да је власник рукописа био Шари-заде (Шарић). На првом б листу има неколико забиљешки на турском и арапском језику. Биљешка на турском језику односи се на то тко све не може

бити имам, предводник у молитви. Биљешке на арапском језику односе се на Мухамедово поријекло везано за Ибрахимовог сина, Исмаила, потом хадис који преноси Мухамедов судруг Селман Фариси, те молитва коју је изговарао шејх Мухјудин Араби. На дну листа је савјет проповједника Wa'iz-zade на турском језику. На 2a листу исписана су имена седморице спавача у пећини крај Ефеса и Љиховог пса, те попис мъциза, наднаравних Мухамедових чуда и на дну странице запис за што све користи писање споменутих имена спавача из пећине. Од листа 2б до 137б је ајело **MUHĀDARA AL-AWĀ'IL WA MUSĀMARA AL-AWĀHIR**. На листу 138a—б донесен је попис поворке која је прошла испред султана (Ахмета III) у Скопљу 3. шевала 1120. хицретске, 5. просинца 1708. године. Тада је попис уврштен у рукопис касније, приликом преувезивања, када књиговежа није обратио пажњу на редослијед текста. Зато је сада у рукопису текст поглавља и потпоглавља испретуран, а нека су потпоглавља потпуно изостављена. Да би се добио потпунији увид у садржају тог ајела у оба наведена рукописа, доносимо преглед садржаја ајела с назнаком листова на којима почиње текст потпоглавља.

Редни број потпо- главља	Садржај текста дјела	Странице у рукопису № 1168.	Странице у рукопису № 1550.
I	Предговор	120б—121б	2б—6а
1.	Хадиси који почињу ријечју „почетак“	121б—122а	6а—7б
2.	Хадиси који се односе на загробни живот	122а—122б	7б—8а
3.	Почеци стварања свијета	122б—127б	8б—21б*
4.	Почеци који се односе на језике	127б—129б	
5.	Почеци који се односе на небеске књиге	129б—130а	
6.	Почеци који се односе на писмо, писање и перо	130а—130б	*22а—23б*
7.	Почеци који се односе на поезију и пјеснике	130б—131б	
8.	Почеци који се односе на ислам	131б—132б	
9.	Почеци који се односе на објаву, ајете и суре	132б—133б	
10.	Почеци који се односе на Ибрахима	133б—135а	*24а—26б
11.	Почеци који се односе на хаџ, Кабу	135а—136б	26б—27а*
12.	Почеци који се односе на цихад и оружје	136б—139а	*27а—29а*
13.	Почеци који се односе на хилафет и султанат	139а—143б	*29а—38б
14.	Почеци који се односе на судство	144а—145а	38б—40б*
15.	Почеци који се односе на књиге и знаност	145а—149б	41а—46а*

Редни број потпо- главља	Садржај текста дјела	Странице у рукопису № 1168.	Странице у рукопису № 1550.
16.	Почеци који се односе на имена, надимке и титуле	149б—152а	46а—52б и 83а—84б
17.	Почеци који се односе на одјећу	152а—154а	84б—88б
18.	Почеци који се односе на женидбу, брак	154а—154б	88б—90б и 53а
19.	Почеци који се односе на јело и пиће	154б—155а	53а—54а
20.	Почеци који се односе на хигијену	155а—155б	54а—55а
21.	Почеци који се односе на клањање и шамију	155б—157а	55а—59а
22.	Почеци који се односе на езан	157а—157б	59а—60б
23.	Почеци који се односе на милостињу и зекат	157б—158а	60б—61б
24.	Почеци који се односе на пост	158а	61б—62а
25.	Почеци који се односе на пословање и куповину	158а—б	62а—64а
26.	Почеци који се односе на наслједно право	158б—159а	64а—б
27.	Почеци који се односе на сахране и болести	159а—161а	64б—71а
28.	Почеци који се односе на казне пословице	161а—164а 164а—165б	71а—82б и 91а—92б
29.	Почеци који се односе на пословице	164а—165а	
30.	Почеци који се односе на архитектуру и становање	165а—167а	93а—98б*
31.	Почеци који се односе на лов	167а—168б	98б—101б
32.	Почеци који се односе на музiku и пјесму	168б—169б	101б—105б
33.	Почеци који се односе на занате и обрт	169б—171б	105б—112б
34.	Почеци који се односе на разне умјестности	171б—174а	112б—115б*
35.	Почеци који се односе на знакове за смак свијета	174а—175б	122б, 116а—б* и 123а—126а
36.	Почеци који се односе на улазак у рај и пакao	175б—176б	126а—128а
37.	Почеци који се односе на мухамедарство	176б—177б	128а—132а
II	Задња збивања	177б	132а
1.	Задњи ајети и суре	177б—178б	132а—134б
2.	Задњи халифе и владари	178б—182а	*135а—136а*
3.	Задње умјестности	182а—183а	
4.	Будући свијет, смрт	183а—б*	*137а—б

* испред броја значи да недостаје почетак текста потпоглавља, а иза броја да недостаје крај текста потпоглавља.

Унаточ означеним недостацима рукописа №. 1550. је занимљив јер је дјело преписао ауторов сувременик из ауторовог примјерка. Дјело је настало 998. хицретске, 1589. године, у турбету султана Сулејмана крај Сигета. Пуно ауторово име према рукопису је 'Али ибн Мустафа. Преписивач је тај примјерак доvrшио у мјесецу реџепу 1024. хицретске, коловоз/рујан 1615. године, на имању крај Београда, када је имао неколико мјесеци више од шездесет пет година. Премда се у колофону не спомиње, име преписивача није остало непознато, јер је на листу 79а текст који у пријеводу с арапског гласи: „Тако је подробно изложио писац, г. h. (кратица за фразу Allah му се смиловао), објашњавање заблуда (сплетки), а сиромах преписивач ове књиге Muniri, Allah запечатио његов живот добром, каже да је аутор, Allah му се смиловао, преселио у кућу милости (умро) крајем ребиулахара 1007. хицретске (1598) године изненада када је обављао поподневну молитву у вријеме када је био на походу Сатурци паше.“ Занимљиво је да је ова тврђња опречна наводима неких биографа да је Али-деде умро у мјесецу ребиулевелу споменуте године. Цитат није писан на маргини већ уз текст дјела, што значи да се Мунири није придржавао уобичајених узуса преписивања, већ је своју опаску дао уз ауторов текст. Преписивач се у неколико случајева на исти начин „надовезивао“ на текст дјела. Тако је, на примјер, на листу 66а—б из ауторовог текста о космичким појавама, заправо звијезди репатиши, доводећи је у везу с неким неугодним догађајима, описао стање у Царству крајем XVI и почетком XVII столећа. У том тексту говори укратко о атентату на Мустафа-пашу у Будиму, о проневјери Татар-хана, о паду вриједности новца, о Синан-паши, о Ферхат-паши, о доласку Синан-паши у Београд 1. зулхице 1001. хицретске, 19. коловоза 1593. године, о поразима османске војске и губитку утврда, о освојењу Егра за вријеме владе султана Мехмеда III, о Хасан-паши, сину Мехмед-паши (Соколовића), о Сатурци-паши, о Хусреву, о Ибрахим-паши и освојењу Кањиже, о Ибрахим-пашиној смрти у Београду, о Јемиши Хасан-паши, о губљењу Столног Београда, о побуни у Истанбулу, о Мехмед-паши, о Али-паши који је умро у Београду, о освојењу Острогога, о буни у Босни, о сердар Мурат-паши који је постао велики везир након убојства Дервиш-паše (Бајазидагића).

У истом стилу Мунири „се надовезао“ на Али-дедин опис размирица и смутњи у Царству, листови 79—80, па између осталог истиче да је због ривалства Синан-паши и Ферхат-паши настрадао Сатурци-паша који је таковер био умијешан у сплеткареља, да су у то вријеме Османлије изгубиле многе области, да је раја много трпјела, да су Татари чинили насиље, да су се појавиле буне у Анадолији и Караману, све до Багдада, да су Кара Јазици и његов брат Кара Хасан Јазици чинили велике неприлике раји, да је Кара Хасан дошао у Босну с Иблисовом (сотонијном) војском па га је становништво Бањалуке на челу са Сефер-

-агом протјерало, да је из Босне дошао у Београд и да му је до-дијељен темишварски ћајет.

Из тих Муниријевих биљешки види се да је добро познавао прилике у Царству. У текст основног дјела уносио је своје допуне. Илустрације ради, наводимо у пријеводу текст Али-дедин и Мунирија о виновој лози.

Али-дедин текст, лист 81а—б:

„Први је у сирјанским (асирским) земљама произвео вино послије опћег потопа сирјански владар. Он је владао скупа са својим братом. Видио је једнога дана птицу коју је уграбила змија. Владар је убио змију стријелом, птица је одлетјела и на-кон извјесног времена вратила се с три зрна у кљуну и канџа-ма. Бацила их је пред владара као награду и захвалност (за спа-шен живот). Владар је наредио да се та зрна засаде. Никла је винова лоза и дала плод. Наређено је да се плод исциједи и био је исцијећен. Бојали су се да га попију. Довели су човјека осу-ђеног на смрт и напојили га више пута. Човјек је постао весео, раздраган и безбрижан. Сок је потом попио и владар. Развеселио се, па је наређено у Римском Царству да се сади лоза, и то је прва појава винове лозе. Чуло се од онога на чије се казивање ослања да је пронађен ковчег у гробу обложеном мрамором а код главе је била плоча на којој је било написано сирјанским писмом 'Ја сам владар у чије је вријеме засађена прва винова лоза у овоме брду', иначе то је брдо познато као Фрушка, близу градића познатог по имениу Митровица у области Сријем. Ску-пина хришћана је, полазећи за Беч, посебно штовала ковчег као да је на разини њиховог вјеровјесника. Узели су од суца време-на ту плочу и ковчег с остацима и нашли у њему благо. Овај је величани владар споменут у повијестима хришћана.“

Муниријев текст, лист 81б—82а:

„Ја о томе ковчегу имам испитану вијест, а то је да је било неким становницима Дмитровице (!) наложено да ваде камен и ћерпич и из старих зидина, па је можда нетко нашао ковчег у исклесаном гробу. Тај је ковчег нађен пуно прије освојења Си-гета. Из тога ковчега нађен је ковчег са заштитном облогом, код главе чаша од стакла и у њој бијело вино које је током времена промијенило боју. Близу тога уређенога ковчега била је клупа. На њој је био лик винове лозе с гроздом и лик власни-ка ковчега. У уклесу је винова лоза у руци власника, а са стра-не су повучене линије. Извадио је (чашу) један и с њом пошао на трг жељећи да га (вино) продаје придошлима, али они су то сматрали прљавим. Ковчег је остао напуштен на тргу. За ври-јеме доласка султана Селима на пријестол (владао 1574—1595) потопио га је у ријеку Дунав један невјерник који је био одре-ђен за изасланство у пријестоницу. Потом, када се вратио у Дмитровицу са својим слугом на порушену утврду, дошао је до ковчега, преписао линије и прочитао уклес(ани текст), потом је

рекао присутним, међу којима је било и муслмана, да је власник тога ковчега први који је стигао с виновом лозом из римских крајева у Фрушку гору и да је од његове смрти до сада прошло седам стотина година. Ковчег с лешом покопан је по његовој опоруци у средње земље, а та тврђава била је владарска пријестоница. Долази вријеме да сваки камен износи по динар, а Османије не знају вриједност тврђава. Потом је из ње нестао, а иза тога је тај ковчег купио један од житеља Будима и пренио га тамо лађом да би служио пиће. Мјесто ковчега, када је био пронађен, било је удаљено од споменуте касабе три дometa стријеле. Мјесто је одавно штовано. Које су знаменитости тога градића? У томе да ако се на било којем мјесту закопа, појављују се трагови (остаци) зграда на његовом највећем дијелу. Једна од знаменитости је копање бунара за воду на тргу. Том приликом се показала плоча лађе у његовој шупљини. Када се исјекла према димензијама бунара, покуљала је вода из његове дубине. Такођер је његова знаменитост и то да се за вријеме копања другог бунара на остацима утврде појавила човјечја лобања у дубини код извора воде. Чуло се од оних који су читали повијести да је за живота (те лубање) била владарица у вријеме племена Ад и да је покорен владар те земље, а узрок имена Срем у основи је Арам, као Адов камен, потом је преокренут елиф у син, Allah најбоље зна. Након ње (владарице) у тој је земљи био владар који је рођен између човјека и цина. Он се није појављивао дању, већ је владарску дужност обављао ноћу. Он је познат као Görmec (Невидљиви)."

Закључак

Оријентална збирка Архива Југославенске академије посједује два рукописа с дјелима Mostarca Aли-деде, сина Mустафијог. Рукопис № 1168. садржи два Али-дедине дјела *Hawâtim al-hikam wa hall ar-rûmûz wa kašf al-kunûz*, листови 2б—110б, и *Muhâdara al'-awa'il wa mušâmara al-awâhir*, листови 120б—183б. Рукопис № 1550. садржи некомплетно дјело *Muhâdara al'-awa'îl*..., које је с аутографа преписао у љето 1615. године **Мунири** **Београђанин**, када је имао неколико мјесеци више од шездесет пет година. У Али-дедин текст Мунири је уносио своје опаске и тиме учинио тај, иако крњи примјерак, веома занимљивим за хисторичаре књижевности босанскохерцеговачких писаца на арапском језику.

Биљешке

¹ Мухамед Ждраловић: ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ДЈЕЛА ШЕЈХА ЈУЈЕ, *Херцеговина*, 1, Mostar 1981, стр. 119—137.

² Исти: ДЈЕЛА ИБРАХИМА ОПИЈАЧА У РУКОПИСИМА ОРИЈЕНТАЛНЕ ЗБИРКЕ ЈУГОСЛАВЕНСКЕ АКАДЕМИЈЕ, *Херцеговина*, 2, Mostar 1982, стр. 149—164.

³ Хазим Шабановић: КЊИЖЕВНОСТ МУСЛИМАНА БИХ НА ОРИЈЕНТАЛНИМ ЈЕЗИЦИМА, Сарајево 1973, стр. 96—101.

⁴ То је дјело тискано у Каиру два пута, први пут 1300. хицретске (1882), а други пут 1311. хицретске (1893) године. Много је преписивано. Само у библиотеци Сулејманији у Истанбулу налази се преко двадесет пријеписа. Види: Омер Накичевић: РУКОПИСНА ДЈЕЛА БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКИХ ПИСАЦА И МИСЛИЛАЦА НА ОРИЈЕНТАЛНИМ ЈЕЗИЦИМА КОЈА СЕ ЧУВАЈУ У БИБЛИОТЕЦИ СУЛЕЈМАНИЈИ У ИНСТАНБУЛУ. *Анали Гази Хусрев-бегове библиотеке*, књ. VII-VIII, Сарајево 1982, стр. 228—229.

⁵ Дјело је тискано у Каиру 1314. хицретске (1896) године. И оно је много преписивано. Carl Brockelmann у повијести арапске литературе *GESCHICHTE DER ARABISCHEN LITTERATUR*, књ. II, стр. 562, наводи више библиотека у којима се налази то Али-дединово дјело.

⁶ Није познато да ли се иједан примјерак тога дјела сачувао.

⁷ Али-деде у дјелу »Hawâtim al-hikam« (види рукопис 1168, лист 6^a) вели да је написао расправу »Usûl as-sab'iyyât«. Према његовом опису, расправа се односи на питања из догматике, а не из права. Рукопис расправе није познат.

⁸ У тој расправи Али-деде се похвално изражава о Османском Царству.

⁹ Хазим Шабановић наводи да је рукопис тог дјела непознат. Међутим, Brockelmann у споменутој књизи, стр. 562, пише да се дјело налази у »Pet. AM Buch 1066«. Ваља истаћи да Али-деде у дјелу »Muḥādara al-awa'il« (тискани примјерак из 1893. године на страни 259) спомиње своје дјело Al-Barāzīh. Судећи према значењу те ријечи, Али-деде је највјеројатније мислио на то дјело.

¹⁰ Ту је расправу превео Исмет Касумовић у *Прилогима за оријенталну филологију*, 31, Сарајево 1981, стр. 99—110, под насловом ТРАКТАТ О ТРАНСЦЕНДЕНТНОМ ЉУДСТВУ.

¹¹ Шабановић наводи да се рукопис налази у Ayasofiji, али није написана сигнатурा.

¹² То је једини познати Али-дединин састав на турском језику.

¹³ У Египатској националној библиотеци (Dâr al-kutub) у Каиру под бројем X 8304 налази се пријепис Али-дединог дјела »Fadâ'il al-magâm wa' l'bayt al-harâm«. Према тексту тога рукописа, Али-деде је написао то дјело када је обављао пету исламску дужност, хаџ 1002. хицретске (1594) године. Рукопис је преписао калиграфским nashi-sulus писмом Muhammad Naṣ'at ibn Husayn Hilmî 27. речепа 1273. хицретске, 23. окујка 1857. године.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله رب العالمين وصلواته وسلامه على نبيه وآله وآل نبئه وسلواته علی أئمه وآلهم
وحكمة الله حمد لله رب العالمين وصلواته وسلامه على نبيه وآله وآل نبئه وسلواته علی أئمه وآلهم
فأنت على الحق فما كان لك إلا حكم ما ينزل به من رحمة وعنه من سلطان
أفضل العقولات وحكم أصل العقول صاحب الحكم الشخص بخلاف العقول
المحضون بحسب الفصائل وشيوخها وآباءها صاحب العقل وسلطة وحكم وسلطان
وتنظيمي كبرى وأ يصلها وعلى الله ورحمة خير المخلوقين من انتداب سود الحكم وحكمها
صاحب الحكمة الخلائق هو نبأ بهم ورواية لهم وعلى كل من اشتهى عليهم شاشة حكمها وحكمها
لما أكملت لهم العادة ونحوها وكانت في آثارها وآثارها وآثارها وآثارها وآثارها
الرسوخة والأخروية كانت في رسالتها فربة وبحرومها حكمها وحكمها
المخرجة السهرة هانور العلائق وزخار حكم والرقابي في الأسوة بحكمة بحول الإله
العليق حصر العواید الفردية بحكم الوفانية وحسنها بخاتمة الحكم وحمل الرغور و
كشف الكثرة مما فيها من طائف الحدود وحكم مرتبة على كلها وبيانها وبيانها وبيانها
من طرافات الأسوة بحكمة بحول الإله العلائق من الآيات الرقابية والأضمار السورة
كل سؤال منها ينزل بباب حكمها وفضيلتها بباب حكمها وبشتت الثناء خروجها
الحكمة العلائقية ويسارة الفتوى عن أعيان الرقابين اللذين أخرضها عز وجل المحظوظين
من أصحاب الفطاحل والبواعظ من كثرة الحكم لباس العرش هو الافتراض في علم العقائد التي يطلق
ونكرة الحكم على الفقهاء وكونها المناسبة للناس التي يدورها وغيره فحكم الحكم وهو
الرأيين فعندهما القوى بعلوهم ومددهم وعذرها من الأسوة بعدهم كلها ترجحها
إرثها وضميرها بغير حلقة من سلطاطانها وحولها الزمان بحكمها فإذا دفعها وارد
الحال وفاني ضميراً شاهدة حكمها وحكمها على رأس الأقواء الحائليين
افتلام النساء المباركة خير الملة من العبرة في الألسن الجلور والدرر وحيث انها وحكمها
ابعدوا آخره إلى سبع وسبعين وسبعين وسبعين وسبعين وسبعين وسبعين وسبعين
وانجزها افتلام المائية الأولى بعد الافت الثانية الأولى من الميزان وأيضاً افتلام الافت
الافت الثالث منهن وهو الافت الرابع من العبرة في العبرة في العبرة في العبرة في العبرة
يهذه بحمد الله الملك افتلام كلامها والمستباح في آخر الافت الافت الأول والافت الثاني
افتلام العبرة لا يذكر عند العارفين بالطبع في الافت الرابع من الميزان أن من العبرة في العبرة
نقطع فيه أنسداد الحكم باصدق مثال واحد من حضرت واعترف بذلك في العبرة في العبرة في العبرة

العام لافتتاح سيد الوجود وستمر الشهود وحيث العدد وصلوات الشهداء
على الرد بحسب حيث ذكر صفت العمالقا وروى الفقيه عن انس رضي الله تعالى عنه قال رسول الله
أنه يوم عيده وسلم لانفوم اثنتين من نابناني فوالله انت الله وربكم انت ربنا
لقد وحده اولا وآخر افالخلاف والاشمام على خاتمة الانبياء والادلة وظاهرها وبيان الا
بسمل العظيم والسلام الحكيم وبرورة الکفر وسلطانة القديم ان نابناني ابا اخوه شاهزاد
ذکر وختنه دنيا واحنة قبر زمان بشت تلوب ذکر وذفانت نابناني الحكيم وحضرها
تحت لواء حبيب محمد صللم

ابن الهم

ابن

سنة

١٠٨٢

بسم الله الرحمن الرحيم

محمد الله الذي كف عنه حبيب الله الكفر والادعاء عز وجله فهو فريلانساني لا ولد انا نام ووجهه ينور
سرابا وحاجبا والا انشر سبلها ونبهها وسريرها او ابرئي فاني المفسر في المفسر ايشري وذكر
فضلا انه يربى في بشاء ولا يغير من ملك الانماط والذئب على سوابع مدار السهر به
التواء الحكيمية البيضاء وعلى الرد بحسب ابررة الانبياء اليوم كثيرو اجهزة وعدد ثانية
رسالة مشتملة على امور مع احوالها مع المعنول فرا الکتب المعتبرة المخلولة في اذن من سبورة
الاحاديث والروايات واصولها جمعت هذه المعتبرة من فضائلها واعمالها التي يعتنى بها الملك
الخلائق وفضله امن بخطابها الطلاق وفسرها بالظاهر والظاهر وفخر على كل اجزء من كل من تضليله و
يتسلل على كلامه الا في الف لراد بين لاران باسم طلاق بالمعنى، وستمائة خلق ارجاعا اهلها
حياة الماء ونهاية المسئل وحصلت مدحه على اصحابها سؤال مستعينا في الماء
مستعينا فضلا عن الکتاب المقدس وانه مني ان ابابل وفقط دريد والرابي « فان ينبع نهر
النبي مبرأ على محمد صللم منة فاستخرج اذن اذنهم الضوابط اجيب عن اقول بعد الهم منته
لابد وصيغ ذكرة العدد ان اسبابه صبر اهل زلزال طيبة او مدة وفسرها ان رقابكم زلزال على جبلي اهل
عشرين رقة لكم زلزال على اوتسبم قبل عشر رقة لكم زلزال على ارسى وفقا لرواية مرمرة كرم زلزال على جبلي
وام زلزال اربعين رقة لكم زلزال على زوجة ادم قبل زلزال ببرهانكم زلزال على
ادريس اهل اربعمائة رقة لكم زلزال على اوتسبم قبل اربعين رقة لكم زلزال على زوجة ادم قبل زلزال على
عشرين رقة تبرهنكم زلزال العدد وارفعوا هزازم وشكوا ايتها صاحب شعر الکلام « فان قبيل ابا اجهزة
اذن لفترة اجوبة قبل جعل عنوان وفيفها اجهزة مبرأ على اهل زلزال او زلزال اهل زلزال اهل زلزال

CPL 4468
Al-Busnā
Muftiyyat al-Ummah
Al-Awāḥid

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ الْأَوَّلِ الْآخِرِ الْبَاطِنِ النَّاطِمِ رَحْمَةُ نَبِيِّنَ الْمُحَمَّدِ وَكُلِّ الْمُسْلِمِ
 حَابِبِي فِي الْوِجُودِ مِنْ خَلْقِكَ شَاهِدِي إِلَهٌ لَا يَعْوِزُ فِي الْأَكَوَانِ حَفْظٌ عَلَيْهِ
 الْجَيْطُ ذَرَّةٌ رَحْمَانٌ يَسْعِ كُلَّ الْوِجُودِ مِنْ بَحْرِ حِجَتٍ فَطْرَةٌ صَانِعُ صَلَّتْ
 عِلُومُ الْعَلَمَاءِ فِي حُسْنِ تَرْتِيبِ صِنْفَتِهِ قَادِرٌ بِمَا هُنْ فِي أَعْلَمِ الْعُقُولِ وَفِي
 اِنْقَانِ حَكْمَتِهِ فَأَفَّاقَ كُلُّ عَارِفٍ حَكِيمٍ بِسَجَانِكَ عَزْفَنِكَ حَقُّ مَعْرِفَتِكَ
 وَنَادَيَ كُلُّ وَاقِفٍ عَلَيْكَ بِسَجَانِكَ مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا يَا أَوَّلَ بَلَادِيَّةٍ
 وَيَا آخِرَ بَلَادِيَّةٍ لَكَ الْمَحْمَدُ أَوَّلًا وَآخِرًا يَعْلَمُ مَا نَعْتَ عَلَيْكَ مِنْ آثَارِكَ بَاطِنًا
 وَظَاهِرًا أَللَّهُمَّ افْتَحْ أَوْيَلَ امْرَأَنَا بِخِيَرِ الْعَافِيَةِ يَا أَوَّلَ الْأَوَّلِينَ وَأَنْتَمْ
 أَوَّلَآخِرَانِ بِالْجِنَاحِ الْخَاتِمَةِ يَا آخِرَ الْآخِرِينِ اللَّهُمَّ صَلِّ وَسِّلْ وَبَارِكْ عَلَى الْأَنْفَلِ
 الْأَكْلِ الْأَوَّلِ حَمْدًا لِمَصْطَفِيِّهِ وَالْجَيْشِ الْمُجْتَمِعِيِّ الْمُسْفُوتِ فِي التَّورَةِ فَمَدْحُوذِيَّ
 وَجَعَلْتَ أَوَّلَ النَّبِيَّينَ خَلْقَهُ وَآخِرَهُمْ نَعْثَمَ وَجَعَلْتَكَ فَائِحًا وَخَائِفًا
 وَارْسَلْتَ لِلنَّاسِ كَافَةً وَجَعَلْتَ أَنْتَكَ هُمُ الْأَوَّلُونَ وَأَنَّهُمُ الْآخِرُونَ
 وَجَعَلْتَ أَنْتَكَ لَا يَجُوزُ لَهُ خطْبَةٌ حَتَّى يَشْهَدَ إِنْكَ عَبْدِي وَرَسُولِي وَعَلَى إِلَاهِيَّةِ
 وَصَحِيفَيِّهِ خَصْبُو صَانِعِهِمْ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ عَلَى الصَّدِيقِ الْأَكْبَرِ وَأَوْلَى النَّبِيِّينَ

متلا بفتح الاله لهم ولهم انسنا رجس الا لاتجيئ الشيء اليهم فما دلهم على متوكلا جلاله
الله لا واحد تحيها لکذا لکتا علوم الاصحه ولذلت بولن **ا** خristus المشرفة موتا بعد مرءة الالمام
وائل رام اسمهم غربيلان زنکان مرتخيا لزهفون بيد عاد الجنة ایس ملك اخر القبي عوترا رقمهم ابو اسراء کماید
د عمال رسول الله صلعم حاجت نهنی عزفه خبر حاد اهدع عنده و خوشها با پیش خوشیه این بجهة اخر القبة
موتا هم زنی رسول الله صلعم ابو الطفیل عاری ساده مات بعد الماجمی ایس بجهه ایاری بجهة مسنه طری کیا صحة
احبیان فی های افجی امنه ذکر اهل العصی اخر ایسریان هوتا ابو اسری خضر اخر نهاده سهره راهند
رضیه سنه بعدن دشنهای **ا** خواصیاب لیت صلعم مویان الدینیه جام رضیه خاطر صور اخر زمات بلکه فوجه اینه
بن ایا اوی ارضیه سنه لست و فایانیه **ا** خرزما پایا بصره ایش بدهکر رمهه سنه اهدس و سبده اخر در هات
یکاس زن اسفیه بایه بر زیره در پیه قاله ایس بجهه **ا** خرزمات یاث بیش اینه زمانه دنگیانه
ایس بجهه فایح اسخایه بر زینه **ا** خرموم زر ایسان اویوم زن الاحمره بیوم سخنه رکوم ملماهه عوقه للهاده اللہ ایلک موصی
این بجهه عزمه شلم روضه **ا** خرمور شمل عجیه ایفت سدا نهار داوز بجهه ایلک ایله ایله داود
دم بجهه زریمه هرچیز چیزه و رو غزه ایتر ایسری **ا** خرماع ایکل رسول ایش صلعم طعام کارا بجهه بجهه طاری شرفا
لامهه ان زنیه صلعم لیت نزیه زن ایش زن خرم شرده معايی **ا** خرموم زن ایام ایش بآیه تو کیه دلنت آن یاث ایلک ایله
یور زن ایام الاحمره ذکره السبوطی الایس **ا** فرزمه فی فجهه و اخر زرم من ایهار عنوان زمرة ایهار زمرة ذکر
یانشک کیا کم بند خوش بیان دشخوار بیوم ایهار ایجهه هبیت سلوان ادم و عیته بعین ایش خاطه تحکیم بعنه زخم
یانوا بجهه ایش صلعم میشیع لخه ذکر اینه ما بجهه دنگیانه بجهه کیه دا دخل ایهار ایان زد ایهار ایجهه ایجهه
ییسنه ایز زمرة لاجهه ذکر ایجید ایهار ایز شفاه عیله **ا** ایز زرم مخدود بسید ایش طلبین سیی ایس ایز مر صد
جیادت بی ایانت **ا** خواهیل ایجهه دخولا و جل بیان لم حبا و ملائکیه خیر ایکن بجهه کیه دکل ایله
ذکر ایام ایش ایلی ایاصحا و دلهم ایش ایله بیفت علی سلسی عقیمه که ایذکه خر زفسه ها ایلک دل ایله زمزه ایله
سنه ده جهاد طوفون بکیه بیان ایهار اییه دخت ایهار اییمه خرم زخم ایجهه کیه دکل شهرا و هنیم بیانه و هنیم ایانه
و هنیم سایه و ایهار ایهه جمعه و دنی زن ایام الاحمره سیمه ایله ایز سنه قاتل ایام ایش ایله کیه دکل ایله کیه ایله ده جهاده و هم
یعنیه بایشیه کیه ذکر ایله ایله ایله ایله ایله دخولا و جل بیان لم حبا و ملائکیه سالیم بایهار ایله ایله داوه ایله
زرا بجاها ایله **ا** خرموله دیولز خدرا ایش ایله ایله دخولا و جل بیان لم حبا و ملائکیه سالیم بایهار ایله داوه ایله
زرا بجاها ایله **ا** خرموله دیولز خدرا ایش ایله ایله دخولا و جل بیان لم حبا و ملائکیه سالیم بایهار ایله داوه ایله
ولنهه لغه بلده و میسی ایعقم ایله ایله داوه ایله دنکیه ایله ایله دنکیه ایله ایله دنکیه ایله ایله دنکیه
ایله ایله دنکیه
من ایله لغه دنکیه
من ایله لغه دنکیه
عنده جمیت همین ایلک ایله دنکیه
یا کات بعلوم الاحمره **ا** خرمور بجهه ایله غزه خصیه لایام خرمور ایله غزه دنکیه دنکیه دنکیه دنکیه دنکیه دنکیه دنکیه دنکیه دنکیه

خلورا فهلما تكون طليق وجواري أن يقوم خاتم المحمدى الواتى احمدى ختم
 الدهوكه الـ سلامية خلا في عاصمه و لا يهم بطاقة أول اطلع يا شخص يا جم
 اخفق فهم يانار المخوى لانطلقا كذا افضل المصريح في بيان الفتن و يقول
 انقرناسخ هذا الكتاب المفترى فهم للة لم ياخذ بخطبى اش المقص رحمة الله ادخل
 الى دار الرحمة في اطخر ربوع الآخرة سبع والف خيارة وهو يصلح صلوة
 العصر في غرفة ولد افتح حناء ترجي باشاد و الذين صدر من الفتن ايضاني زمان
 في حال حبطة رحمة الله منيارة عنة شنان باشاد و فعاد باشاد اتحا سدينها كا
 و نحاسه هزاريني باشان ثم خلت العقوبة على اصحابها باشاد و تعاليمها السهل لضال
 على بسنا باشاد بسبب ذلك تزداد انتشار القلاع من ايدى اهل الاستئام و عمل
 يزاد صحة الغواب وفيه نقض مكتعا حدو العهد و اخلت و راسم العقوبة و
 نقض الرعایا باهله المجادلة و المحادية لغوية لا فعل حرب ولا اعداؤ فابادوا اكثيرا
 من العبدان والقصدية و هذا ايضا يشروع صحة الغواب تم سل الشيف على
 مقاضاتهم و حبسوا اكتر على نصائحهم و فرارهم و قامت الفارة على مواعيدهم الاعجم
 الشرو و حمر القلاع درات وزرل انواع البداء كرات و الذين صدر من الفتن
 بعده منها اقبل صاحبها باشانى ثانية خضر من ذكر الحجه في التاريخ المذكور لسوء
 نسبته في ترقى داچهان في احوال الرعایا و حفظ القلاع و قدر نظره في ظلم النصار
 و زنمارهان فهارى كراي لشنى في سنبور مع مقدار الف مائة من القاتمان
 و سبعة الملايين و البحار على بقية الرعایا من جور النصار - فجلا الرعایا بالآلام
 تفوقت خيرى سباع من اسكندر الجبارين و فلتان نفع الابالات و ارجمنا

تكثت لواحد في يوم العيدين أيام اللهم ابدها لك ثم بالرمح في الحجرة البيضاء
 كما يهود او يهود من ابيه او نصينه في الالتفاف في خزانة الفضة والاخر قد يكتسب
 الاوائل الاشرار حرم حجب المزجج بالفروق اولى جملة منه الفرق في يومها اول شهر
 هذه سنة ثمانية وسبعين وعشرين . فلابد من حفظ الفقير احقر الورق فراب
 اقدم الفقراء وغبار خليل الحبيبي حدين عابرين مصطيف في الشهد الشيمان
 ولله ولله الوجه كان الله لهم بغير ضياء وعظامهموا على الجميع لجهة من بهم بغض
 فضلهم وسعة وجوده ورحمته بوجه سيد كل الارض اولى وقال اضعيف اضرف شمع
 احقر في نسخة المصنف الخضراء لكتابه على الاماكن بعونه الباركم في الايام والصلوات
 رسوله سيد الانام وخلال الالکرام واصحاب العظام دهراً واجن حسن وشيمان و
 نصف من الاشهر في الاعوام يوم اول مجنون من شهر حزيران للمرحب
 عشية بليلة الارباب في ضياعة لم عند بلدق بلذر وشكراها
 عن الاماكن واصل المفساد سنة اربع وعشرين والنصف
 اضرف لكتاب نسخة المصنف الاول الذي
 ولا سناه بحسب الوقت الشريف
 وانه متى على الايام

Мр ЈАСМИНКО МУЛАОМЕРОВИЋ

ЛИВАЊСКИ ГНОМОН

Гномон је најједноставнија справа за одређивање поднега. У основи представља окомито постављен клин тако да му сјена током дана пада на хоризонталну подлогу (и обрнуто: хоризонтални клин на вертикалној подлози). У рано јутро та је сјена издужена и како се Сунце пење према меридијану, тако се и сјена гномона скраћује. Са кретањем Сунца према хоризонту у послијеподневним сатима сјена се поново издужује. Сјена је најкраћа када је Сунце тачно у меридијану и тада показује подне локалног сезонског времена.

Због своје једноставности гномон представља сваки окомито постављен предмет — штап, дрво или мұнара цамије. Мұнаре су посебно интересантне. Оне и својим изгледом подсећају на гномон. Чини се, такође, да је и оријентација неких цамија усlovљена дневним кретањем Сунца. Та оријентација може бити реминисценција на средњовјековне црквице — гномоне, какве су се до данас сачувале уз источну јадранску обалу.¹ Као гномон могу послужити и прозорчићи на мұнари.

О доста масовној употреби гномона у практичне сврхе, за одређивање времена подневне молитве код мусиманских становника Босне и Херцеговине, говори и једна биљешка Фехима Спахе у дебати која се водила о календару четрдесетих година овог столећа међу мусиманским интелектуалцима. Залажући се за научну астрономску методологију у изради календара и одређивању тачног времена, он наводи и пример како се то некада радио „да не садимо копље да по његовој сјени установимо ићиндију . . .“²

Гномон ће на зидовима зграда, толико карактеристичних за неке градове Западне Европе, није се сачувало у Босни и Херце-

говини. Да их је било, не треба сумњати јер су због своје једноствности били доступни и сиромашнијим слојевима становништва и културно заосталијим срединама.

У документацији Републичког завода за заштиту споменика културе налазимо податке о остацима гномона у Ливну на мунари Лала-пашине цамије (Мустафа-пашине или Беглук цамије). Остаци се наводно сastoјe од урезане линије на мунари, која представља ливањски меридијан.

Слика 1. Остаци гномона на мунари Лала-пашине цамије

У стварности, остатке представљају један жељезни клин и једна пукотина на зиду (слика 1). Клин је забијен у зид на дну пукотине. Глава му је стучена ударцима тако да о његовом изгледу не знамо ништа. Засигурно је служио за причвршћење гномона на зид мунара. Пукотина је смјештена између два камена блока, али не њиховом цијелом дужином. Дуга је 16 см, ширина јој је између 1 см на врху до неколико mm на дну. Дубина се креће од 1,5 до 13 см. Изглед пукотине наводи на помисао да је и у њеном горњем дијелу постојао клин.

Урезана линија ливањског меридијана није се могла примијетити јер се данас остаци гномона налазе десетак центиметара изнад осипине настале од материјала са цамије. У првобитном стању гномон је био на око пола метра од површине.

У непосредној близини гномона (на сусједним блоковима од којих је грађена мунара) налази се арапским словима доста

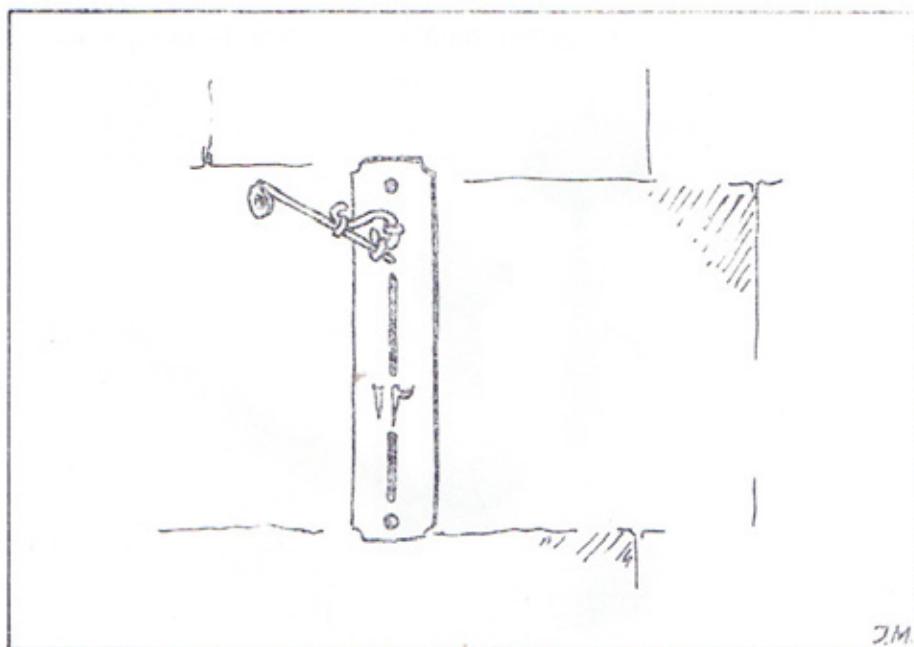
добро уклесан запис (*billahi*) у значењу „збогом“ (у смислу благослова). Може се такође примијетити и неколико сличних графита.

Раван гномона не лежи тачно у правцу исток—запад, него је од њега отклоњена за 15 степени.

Ко је и када поставио гномон на мунару Лала-пашине цамије не зна се са сигурношћу. Претпоставка је да је то ајело хаци-Јусуфа Аивњака.

О хаци-Јусуфу се зна само толико колико је он о себи оставио у свом путопису о путовању на хаџ у Меку.³ Рођен је у Аивну посљедњих десетина XVI столећа. Након школовања био је мујезин Лала-пашине цамије. Када је неки Цуца Џафер-ага саградио цамију у Дувну, хаци Јусуф прелази онамо, где такође ради као мујезин. Поред вјерске службе бавио се и трговином, што му је омогућило да сакупи довољно новаца да се упути на хаџ у Меку 1615. године. Не зна се кад је умро. Из једне путописне забиљешке зна се да је још био жив 1647. године.

За хаци-Јусуфа се поуздано зна да је познавао астрономију. Мухамед Хацијахић доноси податак да је уз препис путописа (оригинал се није сачувао), који је био у власништву библиофила Аце Пољанића, постојао и календар који је хаци-Јусуф саставио.⁴ То се, такође, може закључити на основу неколико мје-

Слика 2. Покушај реконструкције ливањског гномона

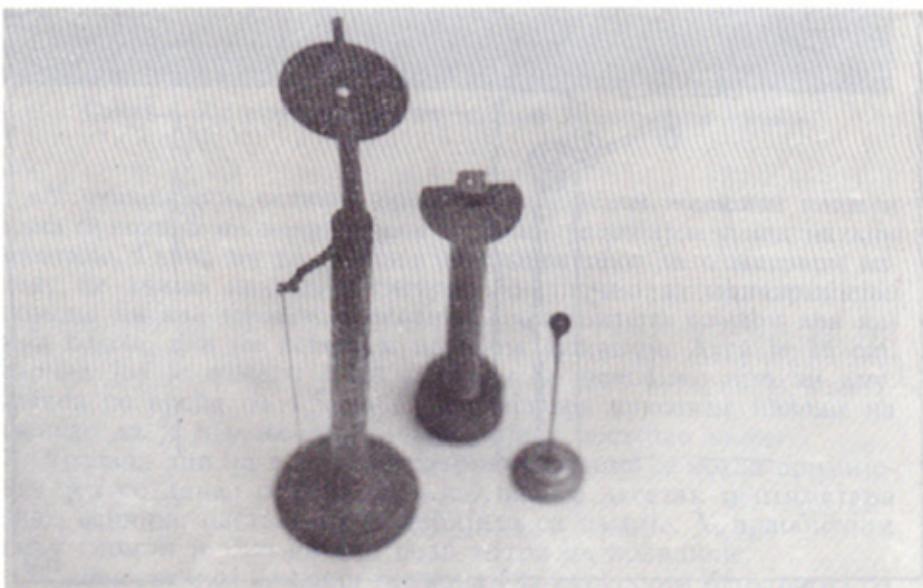
ста у путопису, где долази до изражaja његово знање астрономије.

Као што је већ речено, није позната ни година постављања гномона. Ако је тачна претпоставка да је то дјело хали-Јусуфа Ливијака, што је готово сигурно, те да је Алала-пашина цамија саграђена 985. године по Х. (A. D. 1577/78), онда можемо претпоставити да је и вријеме постављања гномона крај XVI или почетак XVII столећа.

Врло је мало поузданних података на основу којих би се могло сазнати како је ливањски гномон изгледао. Један стучени жељезни клин и пукотина између два блока на мунари не дају никакво полазиште за такво што. Димензије се гномона тек могу наслутити. Међутим, и поред тога вриједно је покушати реконструирати гномон као најстарији инструмент те врсте у Босни и Херцеговини, па макар и приближно.

Гномон се, вјероватно, састојао из два дијела: металне подлоге, на којој је била урезана линија поднева и ознака за 12 сати, и шиљка који је бацао сјену. На врху шиљка могла је бити постављена и плочица са малом рупом, тако да као маркица за показивање служи свијетла тачка. Сама изведба била је сигурно технички једноставна јер је реално претпоставити да је гномон израђен у некој домаћој радионици. Како је могао изгледати приказано је на слици 2.

Све у свему, много претпоставки о једној рупи и једном клину. Али, као што каже добар познавалац исламске науке

Слика 3. Гномони Гази Хусрев-бегове мувекитхане

Давид А. Кинг, „боли је и било какав остатак сата који имамо него друга два која не бисмо могли истраживати“.⁵

Међу инструментарijем Гази Хусрев-бегове мувекитхане (са-хатнице) у Сарајеву налазе се и три гномона (слика 3.). Изра-бени су доста примитивно и од приручног материјала, сва три по истом шаблону. На врху окомитог штапа који је учвршћен на подлози налази се плочица са рупицом на средини. Висине гномона су 226,5 mm, 131 mm и 87,5 mm, а промјери рупица 3,5 mm, 1,5 mm и око 1 mm респективно. Највећи гномон има висак за контролу окомитог положаја.

Тешко је одредити њихову старост, али и функцију у јед-пој установи која је имала много прецизније инструменте за одређивање поднева.

Биљешке

¹ J. Мулаомеровић, Archaeoastronomy in Medieval Croatian Sacral Architecture (приказ књиге: N. Gattin, M. Pejaković, Starohrvatska sakralna arhitektura, Zagreb 1982), Archaeoastronomy, VI, 10—4, Maryland, 1983, стр. 172—176.

² Ф. Спахо, К рјешењу нашег календарског питања, Нови бехар, 1-2, Сарајево 1934, стр. 9.

³ М. Мујезиновић, Хаци Јусуф Ливњак и његов путопис, Живот, 4, Сарајево 1974, стр. 439—442.

⁴ М. Хацијахин, Хрватска мусиманска књижевност прије 1878, Сарајево 1938, стр. 3.

⁵ D. A. King, Three Sundials from Islamic Andalusia, Journal for the History of Arabic Science, 2, 1978, стр. 363, сепарат.

Mr Jasminko Mulaomerović

GNOMON FROM LIVNO

Summary

There are some remaining parts of a gnomon on the wall of the minaret of Lala-Pasha's Mosque in Livno. These remains consists of one spit in the wall and one iron nail. Next to it there are some graphits written in Arabic letters. The remains tell nothing about the initial looks of this instrument. It is supposed that this »sundial« was made by Hajji Jusuf Livnjak who was been a muezzin of a Lala-Pasha's Mosque last decades of XVI-th century and was recognized as a good knower of practical astronomy (he is an author of one calendar).

(Translated by Rahela Džidić)

Мр АНБЕЛКО ЗЕЛЕНИКА

КУЛА ИЗ XVII СТОЉЕБА НА ХУМУ У МОСТАРУ

Међу многобројним повијесним споменицима Мостара до наше времена сачувало се неколико стarih кула и утврђења који су временски везани углавном за дугогодишњи период турске владавине у овим крајевима. Осим три добро сачуване куле поред Старог моста у Мостару и дијела обрамбених зидина које су својевремено затварале град с једне и друге стране ријеке Неретве, још увијек „науздгор“ стоји једна кула на падини брда Хума, непосредно изнад југозападног дијела града, око 350 m западно од Старог моста.

У овом прилогу изнијећу неке до сада мање познате хисторијске чињенице, архитектонске особине и приједлог за предузимање заштитно-конзерваторских захвата на том објекту као прилог изучавању фортификационе архитектуре у Херцеговини из турског периода која још увијек није у потпуности расвијетљена.

Хисторијат

Кула на Хуму у Мостару до скорог времена сачувала је своја два назива: Кулина и кула Јанковић-Стојана.¹ Према старијем предању назив Кулина употребљавали су становници мостарских насеља који су живјели недалеко од те куле. Тај назив налазимо и на ширем територијалном подручју Босне и Херцеговине као опћи назив за старије објекте обрамбеног карактера. Други назив кула Јанковић-Стојана повезан је са познатом хисторијском личности ускочког харамбаše из Равних котара који је у другој половини XVII столећа упадао на турску територију од југозападне Босне до Херцеговине и средње Далмације. Тај други

назив не одговара у потпуности правом свом значењу, што ћемо потврдити даљим излагањем.

Кула се налази на литици брда Хума које се доста стрмо спушта према југозападном дијелу града, на доминантном природно врло погодном положају око 30 м изнад граничне линије двију старих махала Предхума и Подхума. Кула је служила као осматрачница и предстражка која је контролирала прилаз граду са западне стране у периоду честих млетачко-ускочких напада на Мостар и шире подручје Херцеговине у другој половини XVII столећа.

Према подацима с краја прошлог столећа, постојала су два опречна, али и врло занимљива, усмена предања која су се сачувала до тог времена. По једном, кулу на падинама брда Хума градио је Јанковић Стојан, док је, по другом, спалио ускочки харамбаша.² Међутим, када анализирамо историјска збивања осамдесетих година XVII столећа која су у вези са Јанковић-Стојаном и његовим нападом на Мостар и Херцеговину, долазимо до закључка да је претпоставка В. Боровића, заснована на сачуваном народном предању, оправдана, тј. да је кулу на Хуму спалио Јанковић Стојан са својом дружином, а не грађио.³

Хисторијска збивања тога доба уносе више свјетlostи те можемо добити потпунију слику о догађајима и ратним сукобима који су допирали до главног града Херцеговине. За вријeme тзв. бечког рата (1683 — 1699) између Млетачке Републике и Аустрије, с једне, и Турске, с друге стране, у Херцеговини су такођер вођени чести сукоби. Према хисторијским изворима, 1687. године Стојан Јанковић са својим устаницима из Равних котара у служби Млетака напао је западни дио града Мостара и спалио махале: Предхум, Раљевину и Цабовину.⁴ Том приликом, поред осталог, запалио је Али-хочину цамију на Раљевини, на лијевој обали ријеке Радобоље.⁵ Наведене махале које су страдале у том нападу налазе се у непосредној близини турске куле на Хуму која је као осматрачница и предстражка доминирала тим дијелом града. Као и већина осталих хајдука и ускока, ни Јанковић Стојан није био јунак систематских опсада градова, већ изненадних препада унутар турских посједа. Из 1687. године, када су ускоци спалили један дио Мостара на десној обали Неретве, имамо и других података о том нападу и сукобу са Турцима у Мостару, што иде у прилог тврђи да је тада спаљена и кула на Хуму као фортификациони објект. У том нападу на Мостар на млетачкој страни нарочито се истакао Зване Филиповић коме млетачке власти одају признање због храброг држања под Мостаром и Ливном.⁶ Том приликом ускоци су доприли до Старог моста и ту су заустављени. Пред мостом јуначки се борио на турској страни капетан Халебија с војничком посадом и грађанима, од којих се нарочито истакао ага

Шарић, који је у знак побједе над непријатељем подигао и да-
нас сачувану цамију на Луци у Мостару која носи његово име.⁷

Пошто смо дошли до поузданог податка о години рушења односно спаљивања куле на Хуму (1687), на основу хисториј-
ских догађаја из тог раздобља покушаћу бар приближно одре-
дити и вријеме њеног подизања. Према једном извјештају из
прве половине XVII столећа, Мостар као тврђава није био од
великог значаја, а бедеми су му такви да град није тешко зау-
зети.⁸ Ти подаци потјечу из времена када су Турци у овим кра-
јевима били безбрежни, још увијек неугрожени од својих вје-
читих непријатеља у сусједној Далмацији.

Убрзо се ситуација постепено мијења на крајњим западним
границама Турског Царства. Гранична линија у средњој Далма-
цији, западној Херцеговини и доњој Неретви постепено попушта
и млетачки упади, потпомогнути ускоцима и домаћим устани-
чким становништвом, постају све чешћи. Безбједност и мир у
Херцеговини трају све до почетка дугогодишњег кандијског ра-
та (1645 — 1669). У том рату Мостар је први пут угрожен од
млетачке војске 1646. године. Неколико година касније (1652)
запријетила је нарочито велика опасност Мостару. Млечани су
са својом војском прорвали непосредно до града и у Бијелом по-
љу одиграла се велика битка. Турци су извојевали побјedu, али
уз много губитака.⁹

Након завршетка друге деценије кандијског рата Евлија Че-
лебија прошао је кроз Мостар (1664) и за градска утврђења ка-
же: „У тврђавама око моста и у граду били су постављени то-
пови, а посада је бројала 160 момака којима је заповиједао диз-
дар. Они бдију, пазе, чувају и сваку ноћ затварају градска
врата не пуштајући никога унутра.“¹⁰ Поред тога, познати путо-
писац наводи како је и за вријеме његовог боравка у Мостару до-
шло до сукоба са непријатељем у близини Љубушки нахије где је
је учествовала и турска посада из Мостара.¹¹ Нарочито посљед-
њих неколико деценија XVII столећа Херцеговина и Мостар
били су врло често угрожавани од млетачких и устаничких сна-
га. Између 1662. и 1669. нападали су Котарани на Љубушки,
1663, 1664. и 1678. Млечани нападају на Столац. За вријеме беч-
ког рата 1669. Вуле Нонковић, вођа устаника из Зажабља и до-
ње Неретве напада на Столац, а 1686. једна чета из Далмације
похарала је Витину.¹² Поред тога, устаници у служби Млетака
често се залијећу надомак Мостара плијенећи његову околицу
на десној обали Неретве.

Као посљедица таквог стања, у којем су се Турци свакодне-
вно суочавали са непријатељима у непосредној близини својих
насеља, градова и утврђења у једном дијелу Херцеговине, са-
свим је природно да су и они са своје стране подузимали одго-
варајуће обрамбене мјере у виду подизања нових утврђења и

поправке већ постојећих кула и бедема које су у оно доба играле врло значајну улогу.

На основу наведених хисторијских забивања, због честих напада Млетака уз помоћ домаћег устаничког становништва на главни град Херцеговине и неопходности предузимања одговарајућих мјера обране, може се извјући закључак да је доња граница подизања турске куле на Хуму у Mostaru 1646. година, тј. вријеме првог напада на Mostar. Горња граница подизања куле је почетак седамдесетих година XVII столећа.

О даљој хисторији куле, послије њеног спаљивања 1687. од устаника Јанковић-Стојана у поузданим изворима и сачуваним народном предању немамо никаквих података. Међутим, на основу опће стратешко-војне ситуације у Херцеговини послије 1687. године, кула на Хуму је морала бити обновљена и поправљена као значајан обрамбени објект у циљу обављања своје функције. На ту претпоставку наводи нас чињеница да је у првим деценијама XVIII столећа дошло до још једног већег млетачког напада на Mostar са сличним послједицама до којих је дошло и 1687. године. У рату који су (1716 — 1718) Аустрија и Млетачка Република водиле против Турака страдала је опет долина Неретве и mostarska котлина. Према једном извјештају од 15. јула 1717. године, млетачки војсковођа Mosenigo кренуо је под Mostar у циљу подузимања војних операција против Турака. Међутим, ни тај напад није уродио значајнијим резултатима. Млечани су само спалили градска предграђа на десној обали Неретве.¹³ Према том хисторијски познатом другом паљењу дијела градских насеља на десној обали, постоји могућност да је кула на Хуму 1717. била спаљена по други пут, након чега касније није поправљана јер је све до 1878. наступило релативно мирно раздобље између Турака и Млечана односно, касније, Аустрије која је у Далмацији замијенила Млечане.

Архитектура и приједлог за конзервацију куле

Хисторијски значај турске куле из XVII столећа на Хуму у Mostaru свакако је много већи од њене архитектонске и обрамбене вриједности. По својој форми и начину градње кула је кружне основе и ваљкастог облика са промјером основе вел. 5,20 m и приближно исте висине до сада сачуваних зидова. Подигнута је на каменој литици, с којом је с временом срасла у једну цјелину. По висини кула има приземље и један кат. Кров, који је већ давно порушен — спаљен, ријешен је на принципу кровова херцеговачких шадрвани и других објеката кружне основе са низом троугаоних сегмената који прекривају кружно завршену грађевину. У кулу се улазило мањим полукружно за својеним отвором (вел. 175 x 73 cm) који се налази са источне стране, супротно од правца главног непријатељског напада. У

зидној маси приземља пробијено је 11 пушкарница у циљу обране од напада непријатеља. Због конфигурације терена, који је закошен, пушкарнице се не налазе у истој равни. Према видљивим отворима у зиду, дрвено степениште повезивало је приземље са спратом. Горњи дио куле има 14 сачуваних пушкарница, док је алио зида, гдје се налазила још једна, сада порушен. Поред пушкарница на кату налази се један четвртасти отвор (вел. 35 x 30 cm) који је служио за осматрање и извиђање у правцу запада, одакле је Мостару у то доба пријетила главна опасност од непријатеља. Кров куле био је покрiven каменом плочом, што је уобичајена појава на готово свим објектима из турског периода у овом дијелу Херцеговине. Са обрушених горњих дијелова куле у каменом наслипу нађени су остаци плоче којом је кула била покривена.

Кула је грађена од чврстог камена кречњака, неправилних димензија, међусобно спојеним кречним малтером. Дебљина зида износи 70 cm. Пошто није имала прозора, кула је у унутрашњости освијетљена кроз многоbrojne пушкарнице и кроз отвор за осматрање непријатеља. Изнад улаза у кулу вјероватно је на кату постојала једна машикула, што је честа појава на обрамбеним објектима те врсте. Поред отвора низа пушкарница на спољној страни куле налази се више удубљења где су својевремено била лежишта дрвених греда. На основу анализе функција тих отвора дошли смо до закључка да су те греде, дуж читавог опсега куле, носиле дрвену платформу по којој је стража обилазила кулу и вршила осматрања. Пошто на кули с унутрашње стране није било никаквог отвора за излаз на платформу, на њу се вјероватно пело покретним дрвеним степеништем или љествама које су се могле склонити у кулу. У зидној маси на првом кату куле видљиви су, такођер, остаци оџака који је имао своју одговарајућу функцију.

Када упоредимо стање тога обрамбеног објекта са осталим до сада сачуваним у Мостару, кула на Хуму је прилично оштећена. Порушен је горњи дио зида у висини од око 1 m и кровна и међуспратна конструкција. Остатак већег дијела зидне масе објекта још је увијек чврст и јак. Иако кула нема неких већих архитектонских и посебних обрамбених вриједности, заслужује пажњу да се сачува од даљег пропадања јер је, поред осталог живи свједок значајнијих историјских забивања у немирном времену друге половине XVII столећа у главном граду Херцеговине. Ако је упоредимо с објектима те врсте из приближно истог периода, највише сличности с њом имају, такођер турске, куле у Габели, Хацибеговом граду у Хутову и сјевернија кула Почитељског града.

Када узмемо у обзир чињеницу да смо наслиједили велики споменички фонд, који се кроз дужи период стално смањивао, намеће се потреба да објекти који имају стварне вриједности

Кула из XVII столећа на Хуму у Мостару

буду заштићени. Међутим, због обимности послова на заштити, санацији и конзервацији других споменика културе до сада није учињено ништа на стварној заштити куле на Хуму. У најскороје вријеме нужно је прићи заштитним мјерама и на том објекту.

На основи досадашње вишегодишње успјешне праксе Службе заштите споменика културе у Мостару на заштити и оживљавању објекта историјског наслеђа постоје реалне могућности да се без већих материјалних улагања и тај грађевински објект, уз претходну санацију и адаптацију, приведе савременој намјени. Пошто се кула на Хуму налази на брдском узвишењу, непосредно изнад града, са лијепим погледом на јужни дио старог града и прилазом који је већ одавно изграђен, а њена је околица обрасла живописном црногорицом, постоји могућност да послужи као угодан кутак за одмор и рекреацију. Тако санирана и заштићена, са двије просторије, једном у приземљу и другом на кату, са укупном корисном површином од 42 m^2 , може да послужи разноврсној намјени.

Кула на Хуму, поглед с југа

Биљешке

¹ В. Ђоровић, Мостар и његова српско-православна општина, Београд 1933, 21, 22; Л. Грбић Бјелокосић, Мостар некад и сад, Београд 1901, 9, 16; Х. Хасандедић, Споменици културе турског доба у Мостару, Сарајево 1980, 125.

² В. Ђоровић, н. д., 22; Л. Грбић, н. д., 9, 16.

³ Исто, 22; 9, 16.

⁴ Исто, 21.

⁵ Х. Хасандедић, н. д., 56; Према подацима Х. Хасандедића, Дервиши Ченгић из Липника код Гацка ту ћамију поправио је 1868. године. Након

обнове цамије прича се да је говорио: „Јанковић порушио, Чентић саградио и начинио.“⁶

⁶ В. Боровић, н. д., 22.
⁷ Исто, 21; Успомене Ристе Иванишевића Мостарца, Братство, XXVIII, Београд 1933, 36; Х. Хасандедић, н. д., 30.

⁸ В. Боровић, н. д., 17.
⁹ Исто, 20; Андрија Качић у свом познатом *Разговору угодном народа словинског* слави многе приморске јунаке који су робили „Броћно до Мостара, до Благаја и до Почитеља“, али и храбре Мостарце који су четовали по Далмацији све до мора.

¹⁰ Е. Челебија, Путопис, II, Сарајево 1957, 242.
¹¹ Исто, 249.
¹² О низу млетачко-устаничких напада на шире подручје Херцеговине и Мостара најбоље говоре подаци које је у свом дневнику из тог доба записао П. Шилобадовић, Старине, XXI, Загреб 1889, 92—100, 102.

¹³ В. Боровић, н. д., 28.

Mr. Andelko Zelenika

DIE BASTION (KULA) AUS DEM 17. JH. AUF HUM BEI MOSTAR

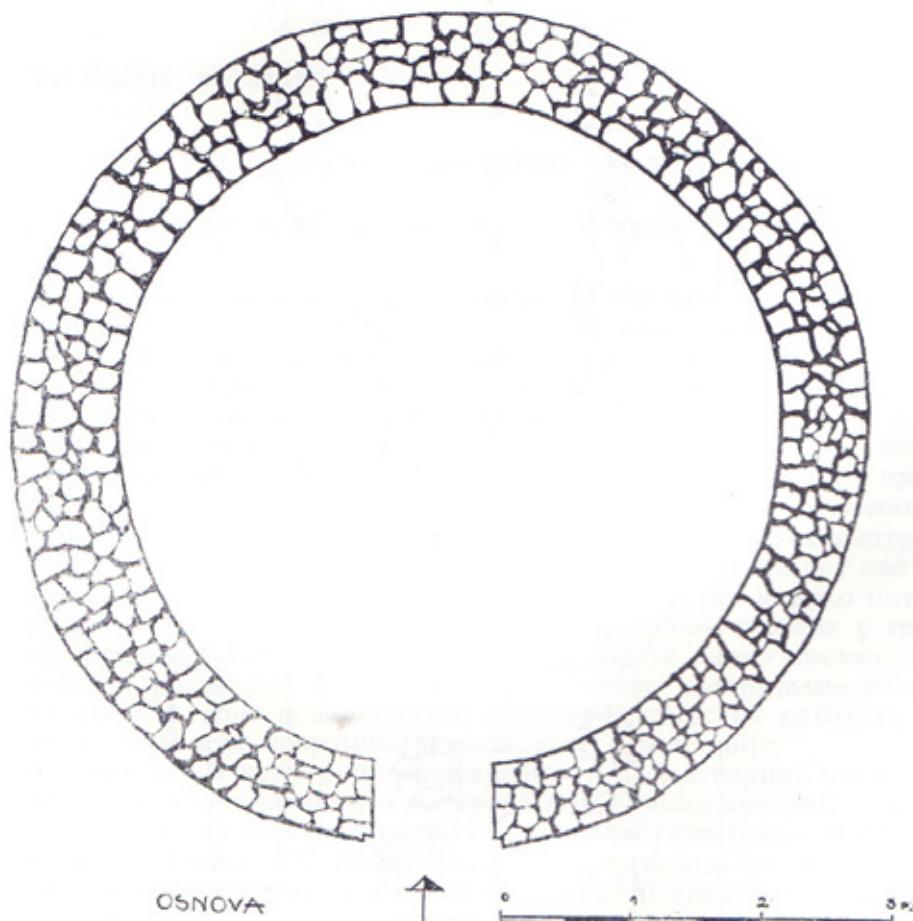
Zusammenfassung

Unter vielen geschichtlichen Denkmälern in Mostar haben sich bis in unsere Zeit auch einige alte Türme und Befestigungen erhalten, die hauptsächlich mit dem langjährigen Zeitabschnitt der türkischen Herrschaft in diesem Gebiet verbunden sind. Die Bastion auf dem Berg Hum in Mostar ist 400 m westlich von der alten Brücke an der Neretva entfernt. Dieses Befestigungsobjekt wurde in den ersten Jahrzehnten der 2. Hälfte des 17. Jh. zur Zeit der öfteren Konflikte zwischen den Türken und den Venezianern errichtet. Die Bastion diente als Beobachtungsturm und türkischer Vorposten, der den Zugang nach Mostar auf der Westseite zur Zeit der wiederholten venezianischen Angriffe auf Mostar und das weitere Gebiet der Herzegowina kontrollierte.

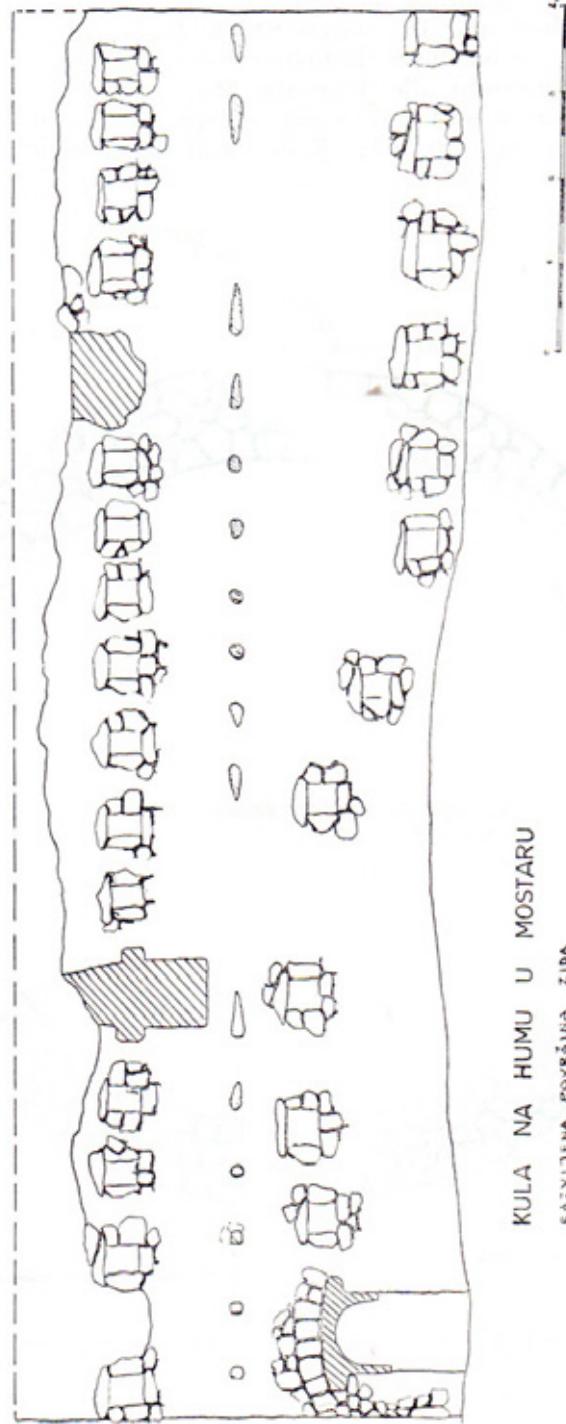
Zur Zeit des sog. »Wiener Krieges« (1683—1699) unter der Führung von Stojan Janković und seiner Aufständischen wurde aus »Ravni Kotar« im Dienst der Venezianer ein starker Angriff auf Mostar im Jahre 1687 ausgeführt und bei dieser Gelegenheit wurde die Bastion auf Hum verbrannt.

Die geschichtliche Bedeutung dieser türkischen Bastion auf Hum in Mostar ist bestimmt größer als seine architektonische Bedeutung. Diese Bastion hat einen runden Grundriß mit einem Erdgeschoss und ersten Stock. Sie wurde aus hartem Kalkstein gebaut und

war mit einer Steinplatte überdacht. Diese Bastion hatte insgesamt im Erdgeschoß und im ersten Stock 26 Schießscharten. Jahrzehntelang ist dieses Befestigungsobjekt bereits bedeutend beschädigt, es besteht allerdings die Möglichkeit, daß es saniert und konserviert wird und daß es eine entsprechende praktische Bestimmung bekommt wie eine Reihe anderer Objekte in der alten Stadt Mostar.

KULA NA HUMU U MOSTARU

KULA NA HUMU U
MOSTARU

ŠAVIĆ ĐENA POVRŠINA ZIDA

Мр ЕДИН ЧЕЛЕБИЋ

ХРВАТСКО ПЈЕВАЧКО ДРУШТВО „ХРВОЈЕ“ 1888—1914
(прилог историји националних покрета у Б и Х)

Национално-политички развитак мостарских Хрвата био је спорији од развитка мостарских Срба, у чијим је рукама била концентрисана углавном трговина. Тек средином 19. вијека код мостарских Хрвата се јављају националне тежње инспирисане илирским покретом. Илирске идеје брзо продиру у Херцеговину и Мостар. Њихови носиоци су углавном фрањевци и учитељи поријеклом из Хрватске. Осим илирског, јак је утицај прашке свехрватске идеје коју популаришу такођер фрањевци, које Аустрија још прије окупације материјално помаже сматрајући их поузданим елементом за стицање својих позиција у овом, за Аустрију врло интересантном, подручју. Мостар је врло интересантан аустријским властима. Тако, приликом пожара у граду, фебруара 1853. године, аустријски цар је лично послao помоћ пострадалима.¹ Аустријска влада знатно материјално помаже све културне и националне покрете мостарских католика у циљу смишљене политичке и економске пенетрације.

Читав низ културних, просвјетних и добротворних институција ниче иницијативом и материјалном помоћи аустријске владе. Једна од таквих институција била је Заложна банка Mons rī etatis, основана 1872. године. Циљ те институције био је помагати сиромашни католички свијет Апостолског викаријата посуђујући му новац за куповину некретнина у провинцији и тиме полизити католички елеменат који је овде опао. Иницијативу за оснивање Заложне банке дао је аустроугарски министар вањских послова гроф Андраши. Идеју је свестрано прихватио херцеговачки викар фра Анђео Краљевић (1807 — 1879). Он се у

јулу 1872. упутио у Беч и испословао 8.000 форинти у сребру као темељну главницу за оснивање Заложне банке. Аустријски цар се обавезао да ће идућих година своту повећати ако се институција покаже плодном и да одговори својој сврси. У обрнутом случају влада би прекинула сваки зајам. Сума од 8.000 форинти биће депонована у благајни локалног Конзулате и о њој ће се бринути аустроугарски конзул. Новац се могао подизати само уз писмени захтјев мостарског бискупа. Та молба требало је да садржи следеће: име католика који купује некретнине, парохијску потврду о честитости купца, опис купљене некретнине, документ о власништву те некретнине, гаранцију бискупа или неке друге особе која може платити.² Документ о власништву остаће депонован у конзулској благајни уместо признанице. А без документа који представља приближно једнаку вриједност у новцу за исплату конзул неће моћи подићи новац на било какву суму. Унапријед дате суме из те банке морају бити враћене најкасније за 5 година, у противном документ који служи као залог биће продан, а у случају да се не може наплатити сав предујам, прималац ће морати да одвоји од свог новца ту суму. Губици који би искрсли приликом преношења новца не би ишли на штету владе. Камата на исплаћени новац износила је 20% годишње.³ Захваљујући тој установи, за вријеме турске управе преко 150 сиромашних католика купило је куће и земљиште.⁴ Заложна банка Mons pietatis је од бечке владе добила 1.859.680 форинти и 92.984 пијастера.⁵ Исте године, кад је основана Заложна банка, основано је Друштво св. Анте за подизање обрта. Иницијативу за оснивање Друштва дао је бискуп Анђео Краљевић. Његова идеја наишла је на топао пријем код аустријског конзула П. Реља који му је пружио пуну подршку. Друштво је имало за циљ да материјално помогне католичко становништво и да сиромашним католицима омогући основна средства за живот. У Друштво су били учлађени сви мостарски католици и оно је стављено под заштиту аустријског Конзулате да „лакше брани своја вјерска и национална права“.⁶ Друштво ће нешто касније промијенити назив у Братовштина св. Анте Падованског, али ће му циљ остати исти.

Братовштина је била веома популарна у католичком дијелу становништва, чији број у Мостару у другој половини XIX вијека постепено расте. Док је 1865. године у Мостару живјело 3.269 католика, 1886. тај се број попео на 4.731 католика.⁷ Снажан подстицај културној, политичкој и националној активности мостарских фрањевца дала је градња католичке цркве и самостана у Мостару. Заслугом фрањевца саграбене су те двије зграде, у које су смјештене врло важне вјерске и националне институције. Земљиште за градњу цркве фрањевци су добили 1863. године. Темељи новој цркви постављени су 1866, а градња је доvrшена 1872. године. За градњу цркве султан је дао 25.000 гроша. Главни допринос дало је једно лионско друштво. Велики ол-

тар за цркву пренесен је из аустроугарског Конзулата, а олтар св. Анте набавила је аустроугарска влада за 1.000 форинти.⁸ Бискуп фра Анђео Краљевић отворио је, уз цркву, и школу 1870. године. За градњу школе турска влада је дала 3.000 форинти. У тој као и другим школама наставни кадар били су искључиво фрањевци. Као и друге просвјетне институције аустријска влада је финансирала и ту школу дијелећи учитељима помоћ по 100 форинти.⁹ Идеја за градњу самостана у Мостару јавила се 1878. године. Тада је фра Пашкал Буџоњић подuzeо извјесне кораке за градњу самостана. Сљедећих година фрањевци прибављају одговарајуће дозволе и припремају материјал за градњу самостана. Један од највећих поборника градње самостана био је старјешина херцеговачких фрањеваца фра Никола Шимовић. Темељи самостану ударени су и благословљени од бискупа фра Пашкала Буџоњића 19. марта 1880. године.¹⁰ Самостан је довршен 1893. године и оспособљен је за становање фрањеваца.¹¹ Заслугом фрањеваца основано је прво Црквено пјевачко друштво „Косача“ 1873. године. Без обзира што га турске власти нису одобриле, друштво је постојало као илегално, а нешто касније стављено је под окриље цркве промијенивши име у Црквени збор. Измјеном имена друштво се ниије одрекло свога националног дјеловања. Репертоар друштва био је изразито националан и као такав знатно је утицао на одгајање омладине у националном духу. По доласку аустроугарске власти мостарски Хрвати су тражили (1880. године) да им нова власт потврди Пјевачко друштво „Косача“, али је влада одбила молбу образложивши да не може дозволити „друштво које друге вјери исповијести немају“.¹²

Непосредно након инцидента који је изазван због хрватске заставе коју су носили неки католици приликом једне црквене прославе¹³ мостарски Хрвати су се обратили молбом аустријској власти тражећи да им се одобри оснивање Хрватског друштва „Вишевић“. Аустријска влада је одбила и ту молбу. То није обесхрабрило мостарске Хрвате, и они се поново, 1887. године, обраћају влади с молбом да им одобри друштво хрватског имена. Та молба је дјеломично ријешена. Аустријска власт им је дозволила да се друштво зове Народно пјевачко друштво, али без икаквих националних ознака и без било каквог вида политичке дјелатности.¹⁴ „Иако то бијаше тек дјелимична побједа хрватске мисли над тубинском тиранијом, ипак је она с необичном радошћу обузела не само Хрвате града Мостара, него и осталу браћу широм наше лијепе домовине.“¹⁵ Народно пјевачко друштво своју званичну дјелатност започело је забавом која је одржана 2. децембра 1888. поводом 40-годишњице владања цара Фрање Јосипа. Програм забаве био је слједећи:

„1. Прослов — говори предсједник друштва фра Аугустин Зубац.

2. Freidenreich: 'Граничари', приказују чланови друштва.
3. И. пл. Зајц: 'У бој, у бој!', пјева мушки сбор друштва.
4. 'С Велебита', пјева мушки сбор друштва.
5. П. Прерадовић: 'Браћа', краснослов.
6. 'Удесу моме', пјева мушки сбор друштва.
7. 'Напитница', пјева мушки сбор друштва.
8. Х. Бадалић: 'Мајци', краснослов.
9. 'Поздрав домовини', пјева мушки сбор друштва.¹⁶

Забава је оставила снажан утисак на мостарске Хрвате. „Бијаше то дан ускрснућа хрватске свијести, бијаше то вјесник боље будућности Хрвата у Херцег-Босни.“¹⁷ Прва забава и њен програм са изразито националним садржајем јасно су показали да ће буђење националне свијести бити један од главних задатака Друштва. Уосталом Друштво је због тога и основано, „не да народу пјева успаванку него да га буди, освјешћује, да га бодри и подиже, да га култивира, јача и просвеђује“.¹⁸ Ајелатност Друштва била је врло сложена и комплексна, а могла би се подијелити на културно-просвјетну, добротворну и национално-политичку. Просвјетна активност отпочела је најприје међу члановима Друштва јер су они требали постати бакљоноше нових идеја. Уз пробе и забаве Друштво је сваке седмице организирало просвјетно-културна сијела која су имала за циљ да посјетиоцима „отварају очи“. На сијелима су одржавана предавања „којим се гледало проширити знање друштвених чланова и упутити их у друштвени живот других народа“.¹⁹ Осим сијела Друштво је своје сложене друштвене задатке обављало забавама, позоришним представама, радом читаоница, библиотеке, хора и других секција. Са забавама, као методом дјеловања, почело се веома рано. Оне су биле не само врло погодан начин националног дјеловања него и један од извора прихода Друштва. На забавама су обично активно учествовали хорови, мушки и женски, музички збор и дилетанти Друштва. Програм забава био је свјесно одабран и водило се рачуна да преовладају тачке које директно утичу на буђење националне свијести. То је јасно показала прва, али и остале забаве Друштва. Уз забаве Друштво је приређивало и сијела на којима је таковеर долазила до изражaja национална дјелатност. Предавачи на сијелима били су културно-просвјетни радници. На сијелима и на забавама активно су учествовали хор и дилетанти који су рецитовали пјесме, искључиво, из хрватске националне књижевности и историје. Ради илустрације навешћу програм друштвеног сијела које је одржано 6. новембра 1898. године:

- „1. Товачовски: 'Боже живи' — пјева мушки сбор,
2. Осман бег Штафић: 'Зима' — декламује госпођа Јелка Солдо,
3. Вилхер: 'Бојна пјесма',

4. Пиента: 'Живила Хрватска',
 5. Каришик (сплет) хрватских пјесама, свира на гласовиру Јосип Бераковић.
- Потом слиједи томбола и плес.²⁰

Сијелима и забавама присуствовали су искључиво чланови Друштва и њихови пријатељи. Значајну улогу у просвјетно-културној и националној дјелатности одиграле су друштвена књижница, читаоница, дилетанти, мушки и женски збор и музичка секција. Схвативши да је књига врло погодно средство за васпитање, просвијећеност и културни напредак, управа Друштва је одлучила да оснује библиотеку и читаоницу. Године 1889. установљена је друштвена библиотека. „Вриедни друштвени извршујући чланови знајући од колике је моралне вриедности читање књига, сдоговорно управише дне 21. рујна 1889. на одбор молбу да се што прије оснује друштвена књижница, из које би чланови посуђивали разне књиге на читање, а сви извршујући чланови добровољно се обавезаше, да ће сваки по 2 нч. на дан допринашати за уздржавање те књижнице.“²¹

Књижница је „обзиром на прилике свог времена представљала доиста велику вриједност, јер је била снабдјевена, обскрбљена најљепшим дјелима хрватских књижевника“.²² Бојећи се националне агитације и претварања књижнице у културно и национално жариште, власт је „ала преко својих органа књижници прегледати, а ови су непоћудана дјела из ње остранили... Најдрагоценјија књижевна дјела за које је управа издала лијепу суму новца, државна самовоља депонирала их је у рале незаситог огња. Овако окљаштреној књижници власт је напокон одобрила рад“.²³

У љето 1891. Друштво је тражило дозволу за оснивање читаонице.²⁴ Влада је одобрила оснивање читаонице, али је дозвола попраћена „тачним пописом новина и часописа које друштво смије наручивати“. Све што је било изван тог пописа, под пријетњом укинућа читаонице, најстроже бијаше забрањено унијети у просторије. Међу дозвољеним новинама биле су: **Народни лист, Обзор, Католичка Далмација, Црвена Хрватска, Наша слога, Српски лист, Бошњак, Сарајевски лист, Дом и свијет, Истра, Звекан, Глас Херцеговца.**²⁵ Свечано отварање читаонице обављено је 3. јула 1892. и том приликом Друштво је припремило забаву са сљедећим програмом:

1. Поздравни говор у славу отварања друштвене читаонице.
2. Ћерну: 'Ми смо браћо хрватског...', корачница, свира гласба нар. пјев. друштва.
3. В. Шубир: Прослов, пригодом отварања друштвене читаонице са живом slikom 'Живила Хрватска' и пјевањем.

Особе:

Хумска вила гђица А. Фрањић
Млади Херцеговац г. Стј. Михић
Стари Херцеговац г. А. Владић
Сельак из мостарске
околице. г. Ј. Саћер.

4. Н. Н.: 'Крал морнара', свира гласба нар. пјев. друштва.
5. И. пл. Зајц: 'Храбрен Херцеговац', спјевао др. Гјуро Пилар, пјева мужки сбор друштва.
6. А. Харамбашић: 'Домовини', краснослови ученик Квесић.
7. Gj. Eisenhut: 'Устај роде', пјева мужки сбор друштва.
8. V. Subir-Серпну: 'Сан и јава', хрватска фантазија, solo за крилни рог, свира гласба.
9. В. Шубир: Химна 'На ноге, браћо', спјевао Бранислав, пјева мужки сбор друштва.
10. Е. Ј. Томић: 'Брачне понуде', весела игра у 3 чина, приказују дилетанти.²⁶

Отварање читаонице у Мостару примљено је са великим одушевљењем у хрватском народу, те су све хрватске новине поздравиле „овај нови расадник хрватске свијести у Босни и Херцеговини“. Управи Друштва је стигло много бројавних поздрава а особито од браће Муслимана.²⁷ Почеци музичке и хорске секције у Друштву везани су за рад фрањевача који су набавили прве инструменте. Већ 70-их година XIX вијека фрањевци су набавили један хармониј и гласовир те у школе увели глаџбу као предмет. Међу првим популаризаторима у Херцеговини био је фра Анђео Нуић.²⁸ Мушки збор као секција Друштва почeo је веома рано дјеловати. Први зборовоћа био је фра Амбрo Милетић. Њега је наслиједио Ф. Прохаска. Први предсједник Друштва фра Аугустин Зубац се побринуо да 1889. године доведе човјека који се добро разумије у музiku и пјевање. То је био Винко Шубир, бивши хоровоћа Радничког пјевачког друштва „Слобода“ у Загребу. За његов прелазак у Мостар Земаљска влада је дала пристанак јер је „његово политичко и морално држање било потпуно коректно“.²⁹ Његов долазак у Мостар знатно је утицао на квалитет збора и на формирање музичке секције. Чим је Друштво основано, родила се идеја о образовању друштвене глаџбе „јер су оснивачи знали да глаџба највише дјелује на срдце грађанства и да се глаџбом најприје и највише пробуђује успавани народни дух“.³⁰ За набавку инструмената добровољне прилоге давало је грађанство које је сакупило 1.000 форинти и тим новцем су набављени музички инструменти за музичку секцију која је почела свој рад 1889. године, када су набављена и одијела за чланове секције, „те је било милота погледати младост у једнаким одијелима, како весело свирајућ облази градом кличућ пробуђеној хрватској свијести“.³¹ Доласком новог

зборовоће и оснивањем музичке секције Друштво је знатно напредовало и обогатило своје забаве и сијела новим садржајем. То показује и друштвена забава 8. децембра 1891. са следећим програмом: „Хајдучке беспослице“, Зајчева „Попутница Николе Јуришића“, „Босни“, пјесма Ивана Деспота, Вердијева фантазија из опере „Тrovatore“, „каришк хрватско-херцеговачких пјесама“ под насловом „Што је наше, више није“, Зајчева „Химна Гундулића“, декламација О. Штефић „Нек се други нас не плаше, ми тражимо што је наше“ и, на крају, драма Мирка Боговића „Матија Губец“.³²

Изведба народног програма изазвала је неочекивани одзив посјетилаца и незапамћено одушевљење са бројним честиткама што их је тих дана Народно пјевачко друштво примило. То је био потицај да Друштво са још већим заносом настави своју дјелатност.³³ Музичка и хорска секција ће све више добивати на квалитету и оспособљаваће се за извођење оперета и дијелова опера.³⁴ Оснивање дилетантске секције везано је за гостовање позоришних трупа које су својим представама знатно утицале на националну свијест „која је задржала своју изворну црту — искру побуне“.³⁵ Репертоар дилетантске секције био је мањом из хрватске националне прошlostи, искључиви аутори драмских дјела су хрватски драмски писци: пучки игрокази популарног Јосипа Фрајденрајха **Границари** (1894) и **Црна кралица** (1896), историјске и родољубиве драме **Посљедњи краљ** Јосипа Љубића (1892), „**Сигет**“ Драгошића (1896), затим двије цјелочерње комедије **Брачне понуде** Јосипа Еугена Томића (1892) и **Шокица** Илије Округлића Сремца (1895) и низ шаљивих игара у једном чину: **Дилетанти** Стјепана Милетића (1892), **Аманде** и **Без бркова** Николе Милана (1894), **Свежањ** Даšчарића (1895), **Кумовање** Јанка Јурковића (1895), **Посватовци** и **Тулумић** удаје своју кћер Исе Великановића (1896). Поновно је обновљена трагедија Јована Суботића **Звонимир** (1895), а приказана је и шала **Два побратима** коју је написао М. М. а „догађа се у Мостару“ (1892).³⁶

За прву представу дилетанти Друштва су изабрали пучки игроказ **Границари** Јосица Фрајденрајха. Премијера је одржана 2. децембра 1888. Успјех је био изнад очекивања. „Све су улоге баш лијепо одигране. Ја да искрено речем, од почетника, од добровољаца нисам ни у сну толико очекивао. Особито су се истакле господиће Павковић, Зеленика и Анчић. Ова је потоња окретношћу и живахношћу управо зачарала слушатељство. Красно се је понио и господин Шимун Смољан који је старог Гргу представљао.“ Анонимни критичар не пропушта прилику да истакне национални смисао представе. „То је била прилика да се Мостарци наслушају оних истинских и више пута припростих говора, али из којих увијек одсјева срчаност, племенштина и љубав према роду и језику.“³⁷ Прекретница у раду дилетантске сек-

ције наступила је 1897. након отварања друштвеног дома и када је 1898. режију преuzeо Петар Солдо, са веома богатим сценским искуством, који је успио да бар донекле консолидује глумачки ансамбл, у коме су се од мушкараца истицали браћа Смољан, Јосип Шипиони, Никола Какарићи, Фердинанд Забовшек, Стјепан Михић и други, а од жена Јелка Солдо, изузетно даровита глумица, лијепе дикције, способна да са подједнаким успехом игра најразноврсније улоге од комедије до трагедије, а затим исто тако добра Ружа Христић, Пастана Христић и Ана Халиловић.³⁸ Репертоар и режија добивају нови квалитет доласком режисера, глумца и сценографа Марка Вебла (1878 — 1926). Вебл је почeo као професионални глумац 1897. у свом родном Вараждину. Млад и амбициозан прихватио је понуду Аруштва и остао у Мостару. Он уноси нови елан и полет у рад позоришта. Постепено отклања патетику, разбија стандардне дилетантске шаблоне, уводи систематске пробе и уноси нови дисциплиновани и професионални однос према позоришту. Његовим доласком број премијера и њихов квалитет знатно се повећавају. Док је позориште 1897. приказало 6 драма, 1901. приказује 12, од тога пет реприза.³⁹ Режисеру Веблу знатно помаже млади учитељ — пјесник Тузлак Анте Јукић (1873 — 1906). На његову иницијативу формирano је прво учитељско друштво у Босни и Херцеговини — Учитељско друштво народних основних школа окружја Мостарског — чији је предсједник био Јукић.⁴⁰ Он активно учествује у покретању педагошког часописа „Учитељска зора“ који је излазио у Мостару до 1910. а од 1910. до 1921. у Сарајеву.⁴¹ Јукић је под псеудонимом Вељко Обрадов адаптирао за сцену роман Еугена Кумичића „Урота зринско-франкопанска“ под називом **Мученици**. Много је радио на популарисању позоришта међу омладином и бавио се мишљу да у Мостару оснује дјечије позориште, али је прерана смрт 1906. осујетила његове намјере.

Као посљедња друштвена секција основан је женски збор (1891), чије је оснивање допринијело еманципацији жене и разбијању традиционалног конзервативног мишљења да је жена „грађанин другог реда“. Међу првима учланиле су се у женски збор: Агата Акшам, Мара Белић, Ката Бобан, Ана Матић, Анђа Куртовић и друге, које су знатно допринијеле да се „први пут заори и чаробна хрватска пјесма из женских грла“.⁴²

Као и сва друга друштва овог типа и ово је стајало под строгом контролом власти. Узалудни су били захтјеви да му се дозволи национално име. Заhtјев да се Друштво назове Хрватско пјевачко друштво „Звонимир“ појавио се на главној скупштини, која је одржана 11. новембра 1891. Тада је затражено да се дозволи укraшавање позоришног застора хрватским грбом. Влада је одбила оба захтјева сматрајући да се иза њих крију очигледне политичке тенденције.⁴³ Већ следеће, 1892. године управа Друштва је дошла у сукоб с власти која није хтјела потврдити

друштвеног благајника. По препоруци Земаљске владе Заједничко министарство финансија одбило је да потврди Аничића за тајника јер није био члан Друштва, а то значи повреду одобрених друштвених правила.⁴⁴

Пошто је Друштво у почетку било смјештено у једној приватној кући, управа је одлучила да од Земаљске владе затражи дозволу за купљење милодара за градњу друштвеног дома. Молба је упућена 31. јануара 1892. „јер се у граду Мостару не налази ни једна кућа доволно пространа која би одговарала битним сврхама друштва, односно забавама и вјежбама“⁴⁵. Влада је одбила и тај захтјев сматрајући да превазилази дјелокруг и циљеве Друштва.⁴⁶ Без обзира што влада није одобрila купљење милодара, средства за градњу друштвеног дома су се нашла. Дом је саграђен и свечано отворен 2. фебруара 1897. године. Највећи дио средстава дали су Братовштина св. Анте и загребачки Хрвати: „Као и у сваком тако и у овом потхвату, мостарски су Хрвати нашли код браће Загрепчана не само на моралну него и материјалну потпору.“⁴⁷

Изградња друштвеног дома знатно је утицала на раст друштвене активности која је управо тих година достигла завидан ниво. Земаљска влада је 10. августа 1897. одобрila хрватску тробојничу као друштвену заставу и грб.⁴⁸ На првој друштвеној скupштини, одржаној у новим просторијама 21. новембра 1897, предложено је да се Друштво назове Народно пјевачко друштво „Хрвоје“. Назив „Хрвоје“ је тенденциозно изабран и требало је да буде симбол отпора против тубинске власти. Влада је те исте године одобрila тај назив Друштва. „Тако је први пут и са надлежне стране име хрватско у овим крајевима санкционисано...“⁴⁹ Дјелатност „Хрвоја“, као и других друштава, била је ограничена на уже градско подручје иако се настојало његову активност проширити и на село. То је било тешко постићи јер је исувише велик економски и интелектуални јаз био између градског и сеоског становништва. Културне и политичке акције града нису наилазиле на пријем заосталог села тако су културно-просвјетна друштва остајала „огњиште просвијећености свих варошких сталежа и расадник мисли о народном буђењу“.⁵⁰ Од почетка свога дјеловања „Хрвоје“ је схватио своју националну, културну и политичку мисију и настојао да се афирмише као главна просвјетна, културна, национална и политичка институција херцеговачких Хрвата. У том циљу као средство афирмације послужиле су му забаве, сијела, позоришне представе, помагање других хрватских културних друштава и активно укључивање у све културне, политичке и националне акције херцеговачких Хрвата. Значајним годишњицама из хрватске националне историје, годишњицама стваралачког рада, живота и смрти истакнутих хрватских националних бораца „Хрвоје“ је дао значајан допринос. Друштво је те и сличне манифестације вјешто искориштало користећи прилику да их претвори у изразито политичке и

националне. Такве манифестације биле су: инсталација заставе Хрватског пјевачког друштва „Требевић“ у Сарајеву јуна 1900, инсталација заставе дубровачког друштва „Гундулић“, откривање Старчевићевог споменика, отварање Напретковог дома у Сарајеву, инсталација „Хрвојеве“ заставе 1904. и друге.

Инсталација заставе „Требевића“ била је својеврсна национална смотра на којој је учествовало 46 удружења. Осим гостију из Далмације, Хрватске, Словеније и Славоније прослави је присуствовало 50 Муслимана, а на свечаном банкету било их је 17. Међу говорницима био је и угледни далматински политичар Анте Трумбић који није пропустио прилику да пропагира хрватско-мусиманску слогу и уједињење хрватских земаља. Трумбић је истакао да прослава „Требевића“ уједињује и грли „браћу без разлике вјере у један хрватски загрљај“ и да ће „слогом доћи дан, када ће хрватски народ позвати на славу и пирровање хрватског уједињења“.⁵¹ Својим учешћем „Хрвоје“ је дао значајан допринос успјеху те прославе и да „умјетничком изведбом Талихове складбе 'Каришик хрватских пјесама' однесе првенство док чим је наступ његових пјевачица у народним ношњама био права сензација каква се у Сарајеву дотад ријетко појавила“.⁵² Прво званично гостовање „Хрвоја“ у Дубровнику било је 1904. године поводом инсталације заставе дубровачког хрватског друштва „Гундулић“. Заједно са загребачким друштвом „Коло“ „Хрвоје“ је дао значајан допринос тој прослави која је по свemu била национална и, уједно, политичка манифестација.

Посвета и развијање нове „Хрвојеве“ заставе представљала је „величанствену манифестацију хрватске мисли која је дала снажан постицај за самопријегорни рад не само 'Хрвоју' него и другим хрватским друштвима која су се том згодом сјатила у Мостар“.⁵³ Дариваоци нове „Хрвојеве“ заставе биле су загребачке старчевићевке на челу са супругом хрватског књижевника Еугена Кумичића. Она је требала кумовати застави, али је изненадна смрт њеног супруга спријечила до дође у Мостар. Централна представа одржана је од 13. до 15. августа 1904. и, према ријечима званичне аустријске власти, опћи утисак прославе је добар, Хрвати су њоме били задовољни, Срби се нису осјећали изазиваним, а Мусимани као у свим таквим и сличним приликама незаинтересирани. (Der Gesammeindruck der Vernstaltung in Mostar war ein recht günstiger; die Katholiken (Kroaten) waren mit ihrem Erfolge zufrieden; die Serben fühlten sich nicht herausfordert oder verletzt und trugen eine vollkommene Gleichgültigkeit zur Schau, obwohl sie — wie dies die betreffenden Artikel der serbischen Slätter verraten — durch die Massenhaftigkeit der Beteiligung und die solenne Bekundung des katholischen (kroatischen) Selbstbewusstseins tatsächlich sehr irritirt waren.)⁵⁴

У периоду до 1914. године, али и послиje, „Хрвоје“ је одиграо значајну улогу у подизању, јачању и учвршћивању хрват-

ске народне свијести. „Био је материца и оснивач свих хрватских установа, расадник свих добрих и корисних акција и потхвата на националном и културном пољу мостарских, а може се рећи босанско-херцеговачких Хрвата.“⁵⁵

Биљешке

¹ Милорад Екмечић, Мит о револуцији и аустријска политика према Босни, Херцеговини и Црној Гори за вријеме кримског рата 1853 — 1856, Годиšnjačak Društva историчара BiH, година XIII, Сарајево 1962, стр. 134.

² Архив СРБиХ, Генерални конзулат Аустро-Угарске Res № 237/1872, стр. 9—11.

³ Исто.

⁴ Фра Лео Петровић, Фра Анђео Краљевић, апостолски викар у BiH (1807—1879), „Напредак“, календар 1939, стр. 104—116.

⁵ Исто.

⁶ Исто.

⁷ Др фра Андрија Никић, Фрањевци у Херцеговини (1878—1892), посебан отисак из зборника „Качин“, X, Сплит 1978, стр. 28.

⁸ Фра Лео Петровић, о. с., стр. 114.

⁹ Исто.

¹⁰ Доминик Мандић, Оснутак фрањевачког самостана и богословије у Мостару, Стопама отаца, Алманах 1934/35, стр. 13—20.

¹¹ Споменица педесетогодишњице херцеговачке фрањевачке редодржаве, уредио фра Радослав Главаш, Мостар 1897, стр. 84.

¹² Споменица о педесетогодишњици Хрватског пјевачког друштва „Хрвоје“ у Мостару (1888—1938), Мостар 1939, стр. 9.

¹³ Споменица о педесетогодишњици..., стр. 9.

¹⁴ Архив СРБиХ, Земаљска влада Сарајево, број 1373/1888 res.

¹⁵ Споменица о педесетогодишњици..., стр. 11.

¹⁶ Споменица у славу светчаног развијања заставе Хрватског гласбено-пјевачког друштва „Хрвоје“ у Мостару, дне 13. 14. и 15. коловоза 1904, Мостар 1904, стр. 12—13.

¹⁷ Споменица у славу..., стр. 13.

¹⁸ Споменица о педесетогодишњици..., стр. 12.

¹⁹ Споменица у славу..., стр. 14.

²⁰ „Освіт“, 30, 5. новембра 1898, Друго „Хрвојево“ сијело.

²¹ Споменица у славу..., стр. 16.

²² Споменица у славу..., стр. 20.

²³ Исто.

²⁴ Архив СРБИХ, Земаљска влада 4278/1891 res.

²⁵ Споменица о педесетогодишњици..., стр. 20.

²⁶ Споменица у славу..., стр. 21.

²⁷ Исто.

²⁸ Андрија Никић, Цртице из повијести гласбе у Босни и Херцеговини, „Наша огњишта“, 3, 1973, стр. 3. и 12.

²⁹ War das politische und moralische Verhalten des Vinko Šubir während der Dauer seines Aufenthaltes in Agram wo er bei der dortigen Oper und gleichzeitig als Chormeister des Agramer Arbeiter-Gesangs-vereins, »Sloboda« fungierte, ein vollkommen korrektes, weshalb seiner Vervendung beim katholischen Gesangverein in Mostar von hiraus keine Hindernisse in den Weg gelegt worden sind.

Ристо Бесаровић, Култура и умјетност у Босни и Херцеговини под аустроугарском управом, Сарајево 1968, стр. 592. и Архив СРБИХ, Фонд Земаљске владе, Земаљска влада Заједничком министарству финансија 2. фебруара 1891, 55/1891.

³⁰ Споменица у славу..., стр. 15.

³¹ Исто.

³² „Глас Херцеговца“, 81, 1891, Вечерња забава.

³³ „Глас Херцеговца“, 84, 1891, Забава.

³⁴ У „Хрвоју“ су изведене оперете:

1. „Јесењи маневар“, у којем су, према сјећању сувременика, главне улоге тумачили Карло Кнежевић и Станка Кожул;

2. „Ковачев студент“, у којем су главне улоге тумачили: Карло Кнежевић, Рајко Микачић, Драго Комљеновић, Марко Сутон, Ивка Смольјан и Јелена Кумпара;

3. »Madmoiselle de Tonche« (Госпођа Туш), интерпретирали су: др Јакиша Милковић, Јелена Кумпара удата Римац и други.

Миљо Пињух, Најстарије културно-умјетничко друштво на тлу Херцег-Босне, уз 90. објектницу „Хрвоја“ (1888—1978), зборник „Кршни завичај“, 11, Херцеговина 1978, стр. 27.

³⁵ Јован Радуловић, Утицај Војводине на Мостар као српско културно средиште, из Зборника радова Института за проучавање књижевности, XVIII, Београд 1952, стр. 372.

³⁶ Јосип Лешић, Град опсједнут позориштем, Позоришни живот Мостара за вријеме аустроугарске управе, Сарајево 1969, стр. 55.

³⁷ „Глас Херцеговца“, 47, 1888.

³⁸ Јосип Лешић, о. с., стр. 89.

³⁹ Године 1897. приказано је шест представа, пет премијера и једна обнова из старог репертоара („Границари“ Јосипа Фрајденрајха). Поред Гогољева „Ревизора“, који је те године представљао највећи умјетнички подухват и једино страно дјело, приказани су још: „Стјепан Твртко Котроманић“, „Јошо Удманић“ Јосипа Фрајденрајха, „Сељаци у граду“ Коса и „Јадац“ Мише Димитријевића.

Године 1901. приказано је дванаест драма, од тога пет реприза: „Без бркова“ Николе Милана, „Сељаци у граду“ Коса и „Јадац“ Мише Димитријевића, „Последњи Зрински“ Драгошића, „Пасторек и Барон Франо Тренк“ Јосипа Еугена Томића, и седам праизведби: „Књегиња Јелена“ Иванова, „Што жена умије“ Загорка, „Циганин“, Сиглегетија, „Витропир“ Кузмановића, „Рецепт против пуница“ Вилка Ланга и „У сред ноћи“ (аутор није назначен).

Јосип Лешић, о. с., стр. 98. и 99.

⁴⁰ О Јукићу види: Иван А. Милићевић, Анте Јукић — Вељко Обрадов, „Напредак“ календар 1931, стр. 95—97. и „Учитељска зора“, 6, 1. јуна 1905.

⁴¹ Есад Пеџо, Основно школство у Херцеговини за вријеме аустроугарске власти, Сарајево 1971, стр. 134—136.

⁴² Споменица у славу..., стр. 21.

⁴³ Die Landesregierung beabsichtigt daher die beiden Beschlüsse dennen unverkennbar eine politische Tendenz zu Grunde liegt nicht zu genehmigen. Ристо Бесаровић, о. с., стр. 594. Прегледао сам оригинал Апел Заједничком министарству финансија Сарајево 23. фебруара 1892. и концепт одговора Калаја Апелу 29. фебруара 1892, Архив БиХ, Фонд ЗМФ, 130 Пр.

⁴⁴ Ристо Бесаровић, о. с., стр. 695.

⁴⁵ Архив СРБИХ, Земаљска влада, 202/1892 res.

⁴⁶ In Hinblick hierauf beabsichtigt die Landesregierung des vorliegendes Gesuch des Vereines »Narodno pjevačko društvo« in Mostar dahin bescheiden zu lassen, dass ihm die erbatenen Bewirkung zur Sammlung von Beiträgen in Bosnien-Herzegovina für die Erbauung eines Vereinshauses deshalb nicht erteilt werden kann, weil Sammlung für humanitäre und gemeinützige Zwecke statthaft sind, und der projektierte Bau unter solche Zwecke

steht subsummirt werden kann ferner weil öffentliche Opferwilligkeit hierlandes für die erwünschten und speziell für wichtigere Cultusbauzwecke vielfach in Anspruch genommen wird.

⁵⁰ Ристо Бесаровић, о. с., стр. 597—598.

⁴⁷ Споменица о педесетогодишњици..., стр. 17.

⁴⁸ Споменица у славу..., стр. 30—31.

⁴⁹ Споменица у славу..., стр. 33.

⁵⁰ Јован Радуловић, Алекса Шантић, Мостар 1934, стр. 6.

⁵¹ Ристо Бесаровић, о. с., стр. 630—633.

⁵² Споменица о педесетогодишњици..., стр. 19.

⁵³ Споменица о педесетогодишњици..., стр. 22.

⁵⁴ Архив СРБИХ, 805/1904, Земаљска влада Заједничком министарству финансира, 24. аугуста 1904.

⁵⁵ Споменица у славу..., стр. 26.

Mr. Edin Čelebić

DER KROATISCHE GESANGVEREIN »HRVOJE« (1888 — 1914) BEITRAG ZUR GESCHICHTE DER NATIONALEN BEWEGUNG

Zusammenfassung

Im nationalen, politischen und kulturellen Leben der Kroaten von Mostar zur Zeit der österr. ungarischen Herrschaft spielte der Gesangverein »Hrvoje« eine große Rolle. Der Verein begann offiziell im Jahre 1888 und seinen nationalen Namen bekam er 1898. Seine sehr komplizierte und delikate Tätigkeit führte der Verein über seine Musik-, Laien- und Chorabteilungen wie auch über die Bibliotheken, Lesesäle, Zusammenkünfte, Unterhaltungen usw. durch.

Obwohl die materielle Lage des Vereins nicht beneidenswert war, wird der Verein mit Erfolg viele bedeutende Aufgaben erfüllen und den bis dahin langsamem Prozess der Integration der Nationen beschleunigen.

Groß
den
tragen
starken
jüngste Zei-

Др БОЖКО МАЦАР

НЕУСПИО ПОКУШАЈ ИСКОРИШТАВАЊА СНАГЕ ВОДОПАДА КРАВИЦА НА ПОЧЕТКУ ОВОГ ВИЈЕКА

Након окупације Босне и Херцеговине 1878. године улагања страног капитала била су највећим дијелом усмјерена на искориштавање сировина, као што су угљ, дрво, жељезо и др., али је крајем вијека њихову пажњу привукло и богатство водене енергије која се могла искориштавати трансформисана у електричну енергију за погон индустријских предузећа, електрификацију жељезница и сл. Тако су рађени пројекти за искориштавање водене снаге ријека Требишњице, Неретве, Раме и других. Овде је ријеч о једном покушају да се снага водопада Кравица на ријеци Требижат код Љубушких претвори у електричну енергију за погон постројења за предионицу јуте и ткаоницу производа од јуте.

Двојица индустријалаца из Дубровника, Јован Јелић и Никола Сринчић, обратили су се почетком 1905. године Котарском уреду у Љубушком с молбом да им се уступи водопад Кравица у сврху искориштавања енергије за индустријске сврхе и да им се препусти 100.000 m^2 ерарног земљишта на том подручју како би могли изградити фабричка постројења.¹ Котарски уред у Љубушким ангажовао је инжењера Борбинија (Giorgini), који се тада налазио у Требињу на изградњи водовода, да испита реалност молбе. На основу стручног мишљења Котарски уред се позитивно опредијелио и предложио Земаљској влади да удовољи молби фирмe Јелић и Сринчић.

Као и Котарски уред Љубушки, ни Земаљска влада није могла донијети коначну одлуку без сагласности Заједничког министарства финансија у Бечу, одакле се, у ствари, и управљало окупираним Босном и Херцеговином. У свом приједлогу Земаљ-

ска влада је, такође, принципијелно подржала захтјев фирме, али је ставила и одређене услове:

— да се искориштавање водене снаге водопада Кравица не би смјело препустити за сва времена;

— пошто фирма није у својој молби назначила о каквој се индустрији ради, предложено је да се концесија изда када фирма достави конкретне елаборате о изградњи електране и индустриских погона, затим о начину извођења и финансирања инвестиција, економским ефектима и сл.;

— умјесто тражених сто година трајања рока концесије Влада је предложила 80 година уз плаћање одређених доприноса;

— с обзиром да је Земаљска влада намјеравала приступити исушивању Чапљинског блата, за шта је такође требала електрична енергија за погон пумпи, условила је давање концесије обавезом фирме да од произведене енергије на водопаду Кравица уступа еарару (држави) дио произведене енергије, која би се електричним водом довела до Чапљине;

— с обзиром да је на подручју Кравице било и приватног земљишта, млиница и ступа, Влада је условила да молиоци разријеше односе са власницима, а ако дође до спора, Влада би интервенисала;

— уступање еарног земљишта такође је у приједлогу Владе условљено израдом елабората, односно његовим усвајањем;

— предложено је Заједничком министарству да се фирмама Јелић и Сринчић изда претконцесија са једногодишњим роком како би могла припремити проектни елаборат и припремити средства за градњу, а Земаљска влада би у међувремену испитала финансијску снагу и кредитне могућности фирме, па би тек онда издала грађевинску дозволу.

Образлажући свој пристанак, Земаљска влада је навела и велики економски значај пројекта јер би се тиме ударили темељи индустрије у томе неразвијеном крају, што би утицало на благостање становништва у котару Љубушки, а подстакло би развој саобраћаја, подигло куповну моћ становништва и сл.

Заједничко министарство је у потпуности прихватило приједлог Земаљске владе и наложило да се фирма Јелић и Сринчић у пројекту означи о каквој се индустрији ради, што у молби није било наведено, и да јој се стави до знања да је обавезна да прихвати одређене услове, иначе неће добити ни претконцесију. Такође је затражено да се преписка између органа власти и фирме Јелић и Сринчић води као повјерљива.²

Није требало дugo чекати. Фирма Јелић и Сринчић упутила је преко Котарског уреда у Љубушком допуну свога ранијег захтјева, у којој се каже: „Индустрија коју намјеравамо изградити искориштавањем водопада Кравица сводила би се за сада на предионицу јуте и ткаоницу, за коју би се сирова јута уво-

зила из Индије, као и на израду разноврсне робе од јуте, слично као што се производи у фабрикама јуте у Трсту, Флориддорфу, Звитау, Тропау, Билицу, Хлинску ита.

У овој фабрици ће се моћи запослiti до 1.000 лица, највећим дијелом радница...⁵

Заједничко министарство финансија није се задовојило изјавом фирме Јелић и Сринчић, јер није у потпуности одговорено на тражење Земаљске владе.⁶ Наиме, молиоци нису навели циљ, обим и начин изградње планираног предузећа нити су образложили податак да ће запослiti 1.000 радника. Што је најважније, по мишљењу Заједничког министарства, фирма није навела доказе о капиталу који треба да уложи у предузеће и да ли је уопште способна да обезбиједи тај капитал.⁷ Поред тога, од Владе је захтијевано да преко својих повјерљивих људи прикупи поуздане информације о угледу молилага и њиховим имовним могућностима, те да ли као предузетници располажу потребном стручношћу за ту дјелатност или намјеравају ангажовати неког стручњака. Влада је посебно упозорена да се концесије за оснивање индустријских предузећа у Босни и Херцеговини могу давати само заиста финансијски и технички способним појединцима или удруженим привредницима, а не агентима и посредницима који би те концесије продали.

Даље контакте са представницима фирме Јелић и Сринчић обавио је Окружни уред у Мостару. Из његовог извјештаја сазнајемо да фирма Јелић и Сринчић жeli да оснује акционарско друштво (конзорцијум) са основним капиталом од два и по милиона круна, у чemu би њихово учешћe било 400.000 круна. У конзорцијум би укључили неколико капиталиста из Далмације и Трста, од којих су већ добили сагласност, а затим намјеравају ступити у везу са Земаљском банком и неколико домаћих капиталиста из Босне и Херцеговине.⁸ По мишљењу окружног предстојника барона Бенка, на тај начин би се у потпуности обезбиједило финансирање тога великог подухвата.

Према прикупљеним информацијама, фирма ужива добар пословни углед и располаже јаким капиталом. Обојица су одлични трговци, посебно Сринчић, који добро тргује с енглеским фирмама. Што се тиче њихове стручности за ту врсту текстилне индустрије, утврђено је да Сринчић има искуства у области предења и ткања, али ће ипак ангажовати техничке органе, а нада се и сарадњи са једном енглеском фирмом.

Према протоколу, узета је изјава Сринчића пред Окружним уредом у Мостару 27. августа 1905. Тражио је да му се коначно утврде и потврде услови за кориштење водопада Кравице на 100 година без плаћања доприноса, а фирма би прихватила услове које је поставила Земаљска влада.⁹ Он је, даље, тражио да се имовински односи ријеше интервенцијом власти, укључујући ту и тзв. сервитутна права (кориштење па-

шњака, воде и сл.). Од Котарског уреда тражено је да ријеши питање обештећења за два млина и једну ступу (ваљаоницу сукна). Даљи захтјев Сринчића односио се на смањење цијена превоза жељезницом, повлаштене цијене у набавци угља и дрвета из ерарних предузећа. Тражио је да се о тим захтјевима што хитније одлучи, иначе се не може основати акционарско друштво.

Из Беча је на тај извјештај услиједио одговор којим се заоштравају услови давања концесије. Концесија за искориштавање водопада Кравица требало би, по мишљењу Заједничког министарства финансија, да траје колико и фабрика, односно престанком рада фабрике угасила би се и права на кориштење вода Кравице.⁸ У погледу досадашњих водних права, која су органи власти потврдили, каже се да се о томе може само комисијски рјешавати, и то на основу детаљног пројекта, те да се молиоци упозоре да већ приликом израде пројекта воде рачуна да се не оштете интереси корисника водних права и не угрозе витални водни токови. Министарство се сложило с Владом да се у концесију унесе обавеза бесплатне испоруке 300—500 HP електричне енергије за ерарне потребе, али и обавеза да фирма плаћа водни допринос. Заједничко Министарство се такође сложило да се за потребе градње фабричких постројења бесплатно уступи ерарно земљиште, али ако на њему сељаци имају нека сервитутна права, сама се фирма мора нагодити са корисницима. За разлику од Владиног става, Заједничко министарство финансија није хтјело фирмама осигурати експропријацију приватног земљишта и истовремено је упозорило ниже органе да се уздржавају од те мјере.

Влади је наређено да упозори молиоце да приступе што хитнијој изради техничке документације и да је предају Котарском уреду Љубушки. Преглед и одобравање пројекта треба вршити комисијски, уз учешће свих заинтересованих, који би указали на евентуалне недостатке, које би подносиоци пројекта морали отклонити. Затим би пројекат стручно оцијенили органи Земаљске владе, али би се коначна одлука ипак доносила у Бечу. О томе министар Буријан, на крају извјештаја, каже: „Конечно одобрење истог (пројекта — Б. М.) као и дојелу концесије предузећу, задржавам за себе.“⁹

Будући да је вријеме претконцесије истицало, фирма Јелић и Сринчић затражила је од Земаљске владе да јој продужи рок претконцесије на пет година како би могла израдити техничку документацију и припремити се за градњу објекта.¹⁰ Коначно је постигнут споразум да се претконцесија изда на рок од три године, почевши од децембра 1905. Претконцесијом се уопште није поменуо рок трајања права искориштавања вода Кравице, него је то остављено да се прецизира концесијом (обртном дозволом).

Убрзо након добијања претконцесије фирма Јелић и Сринчић тражила је да јој Влада наведе у које ће сврхе употребити тражену енергију 300—500 HP изражавајући истовремено, сумњу да ће моћи, након подмирења потреба својих погона, обезбиједити толику количину електричне енергије.¹¹ На захтјев Заједничког министарства финансија представницима фирме одговорено је да се тражена енергија неће употребити у конкурентне сврхе, а у вези с могућностима испоруке енергије за потребе ерара речено је да је захтјев потпуно реалан, јер ће предионица и ткаоница трошити око 1500 HP електричне енергије, а, према прорачуну, водопад Кравица може и при најнижем водостају да даје енергију од 2.000 HP. Зато је фирма упозорена, ако не буде испоручивала тражену количину енергије, да ће јој се сав вишак заплајенити.

Након продужења претконцесије, по којој је до краја 1908. године фирмама Јелић и Сринчић требала да припреми пројекат, огласило се аустријско Министарство трговине протестом због давања посебних погодности тој фирмама. У ноти коју је Министарство трговине упутило Заједничком министарству финансија 4. маја 1907. године наводи се да је Министарство сазнало од индустријских кругова да је већ добивена концесија за изградњу предионице памука и ткаонице на водопаду Кравица уз необично повољне услове: попуст у превозу жељезницом, ослобађање од пореза за 30 година, повлаштене цијене угља, уступање ерарног земљишта и добијање кредита од Земаљске банке.¹² Заједничко министарство је упозорено да ће индустријско постројење, ако се оствари замисао, изазвати штетне последице на развој текстилне индустрије у Аустрији, поготову ако добије наведене повластице. Због тога је Министарство тражило информацију да би могло заузети становиште и захтијевало је да се не предузимају даљни кораци док и оно не изда одобрење. И та нота аустријског Министарства трговине и преписка која је услиједила најбоље показују какав је био положај окупирање Босне и Херцеговине у Монархији. Исте године Министарство трговине протестовало је код Заједничког министарства финансија због намјере да жељезну руду из Приједора прерадије Жељезара Зеница. Упозорено је да би и то угрозило интересе аустријске жељезне индустрије, чак је упућена и пријетња да ће, ако до тога доВе, аустријске жељезаре бити у стању да униште босанску жељезну индустрију.¹³ Тражено је да се жељезна руда из Приједора у првом реду обезбиједи за аустријске жељезаре, објашњавајући то следећим становиштем: „Не смије се превидјети овдашње схватање да Босна не представља самосталну државу и да је освојена од стране Аустрије и Угарске у циљу да служи њиховим интересима, а не да им штети. Развој индустрије у окупационом подручју може се, по мишљењу Министарства

трговине, допустити само у оном обиму и са оним средствима, која неће изазвати непожељне посљедице за индустрију једне и друге државе.¹⁴

Одговарајући на ноту у вези са концесијом за кориштење водопада Кравице, Заједничко министарство је пристало да достави информацију о томе шта стварно садржи претконцесија фирмама Јелић и Сринчић, те је наведено да се не ради о предионици памука него јуте, да нису дате никакве повластице, осим ерарног земљишта, и то под условом да сама фирма решавши имовинске проблеме, док је све друго одбијено. Штавише, фирмама је наметнута обавеза да плаћа водни допринос и ерару бесплатно испоручује 300—500 НР електричне енергије.¹⁵ Министар заједничких финансија упозорио је, на крају, да је обавезан да тражи сагласност једне и друге владе само у случајевима које је прописао члан 6. Закона о управи Босном и Херцеговином, донесен 22. фебруара 1880.¹⁶ Пошто се ту не наводе концесије, водна права и сл., ни за случај Кравице није обавезан да тражи сагласност ресорних министарстава Аустрије и Угарске.

То крупно питање правног положаја Босне и Херцеговине још ће више доћи до изражaja у даљој преписци Министарства трговине са Заједничким министарством финансија. У ноћи 19. августа 1907. Министарство трговине изнијело је своје тумачење Закона из 1880. године да је Заједничко министарство финансија дужно да тражи сагласност за сва питања која се тичу управе у Босни и Херцеговини, па будући да су и одлуке о индустријализацији дио остварења праваца и принципа те политике, и одлуке о давању концесије за Кравицу подлијеже сагласности обје владе.¹⁷ За Аустрију је то и те како важан дио политике јер тангира њене привредне интересе, одузима јој тржиште и ангажује сировине за које је заинтересована.

Буријан је дао друго, сасма различито, тумачење истог Закона. Њему су такве одлуке (концесије и сл.) које се доносе у Босни и Херцеговини у складу с аустријском политиком јер не мијењају ни правац ни принципе заједнички, уз сагласност обје владе, утврђене политике.¹⁸ Наиме, сагласност обје владе потребна је само ако је ријеч о изузетку. Ако сагласности подлијеже све што интересује једну или другу владу, ни једна привредна мјера у Босни и Херцеговини не би се могла донијети без те сагласности.

Образлажујући потребу привредног развоја Босне и Херцеговине, Буријан је навео неколико интересантних констатација. Циљ индустријализације није конкуренција другим земљама Монархије, него излажење из примитивне натуралне привреде. Он сматра да Босна и Херцеговина не располажу богатим природним ресурсима, јер су обрадиве површине ограничена. Прелаз

са натуране на новчану привреду веома је тежак и још није завршен. Домаће становништво нема смисла за интензиван рад као у другим земљама. Становништво Босне и Херцеговине оптерећено је разним обавезама, нарочито за потребе војске. Наталитет је велик, а земљорадња и сточарство не могу свима обезбиједити егзистенцију. Буријан је покушао доказати да је индустријализација Босне и Херцеговине у интересу Монахије јер подиже куповну моћ становништва па, према томе, шири и простор за продају индустријске робе из развијених дијелова Монахије. „Све док становништво неће знати ништа друго него своју примитивну пољопривреду и своје исто тако примитивно сточарство, дотле ће владати натурана привреда, а пласман индустријских производа из Монахије биће минималан.“¹⁹

Буријан је одбацио схватање да ће развој текстилне индустрије нанијети штету аустријском текстилу. Напротив, у индустрији би многи сељаци који нису довољно запослени нашли допунски приход па би порасла њихова куповна моћ. Стане је такво да огромна већина сељака производи готово све одјевне предмете, што ограничава пласман аустријских текстилних производа. Буријан је упозорио Министарство трговине да индустрију у Босни и Херцеговини не жели развијати вјештачки, тј. давањем привилегија, него искључиво као здраву приватну дјелатност. Штавише, тражиће да се за упослене раднике обезбиједе нормални радни услови, здравствено и социјално осигурање, што имају радници у другим земљама Монахије.

Ни са тим одговором Заједничког министарства финансија није било задовољно ресорно министарство. У ноти 30. децембра 1907. Министарство трговине тврди да принципи индустријске политike у Босни и Херцеговини нису никада заједнички утврђени, те да се мора тражити сагласност за сваку одлуку земаљске управе у области развоја индустрије.²⁰ Категорички је одбацило мишљење да се индустријализација Босне и Херцеговине може спроводити неовисно од аустријске индустрије. Приговорило је чак и на бесплатно давање еарног земљишта, јер је и то привилегија коју нема аустријска индустрија.

Спор аустријског Министарства трговине и Заједничког министарства финансија није ријешен ни тим одговором те је донесен споразумни закључак да се о томе конкретном питању посебно расправи у Бечу.

За фирму Јелић и Сринчић настале су тешкоће око припреме пројекта у одређеном року, тј. до 29. априла 1909. године. Стога се предузетници 9. фебруара 1909. обраћају Заједничком министарству финансија с молбом да им се продужи рок претконцесије.²¹ Закашњење су правдали са више разлога: да Земаљска влада није на вријеме извршила преглед техничких планова за електрану; да фирма није могла обезбиједити инвестициони капитал без стварања акционарског друштва, а да би се

то друштво створило, требало је показати конкретне техничке планове који су били на оцјени код Владе; да политичка ситуација није била повољна и поправила се тек послије анексије, а прије су се предузетници теже одлучивали да уложе капитале; да је 1908. умро главни инвеститор Никола Сринчић, те је изгубљено доста времена у рјешавању питања његова наслеђства.

Због тога је тражено да се концесија продужи до краја 1909. године. Речено је да су већ уложена велика средства и да се ради о заиста озбиљном подухвату.

Заједничко министарство је, у вези с том молбом, наредило Земаљској влади да саопшти фирмама да претконцесија треба да буде угашена 29. априла 1909. и да не долази у обзир њено продолжење.²²

У вези са захтјевом фирмe Јелић и Сринчић Земаљска влада је покушала да молиоцима пружи посљедњу шансу. Уважила им је разлоге да су изгубили доста времена на формирању конзорцијума домаћих капиталиста, а било јој је стало да на том послу ангажује што више домаћег капитала. Фирма Јелић и Сринчић успјела је да у конзорцијум за изградњу електричне централе и предионицу и ткаоницу јуте укључи Банку Ј. и М. Салом, трговца Риста Самоуковића, власника Творнице чарапа „Кључ“ Аврама Левија Садића, затим власнике Јозефа и Садика Данона из Сарајева, Јова Јовановића из Тузле, Пера Шантића из Мостара, Ива Мрчића из Чапљине и Саломона Албахарија из Сарајева.²³ Влада је оцијенила да је сав посао око те инвестиције при kraју te је предложила Заједничком министарству финансија да се рок трајања претконцесије продужи до 31. децембра 1909., па ако до тада не буде све готово, да се то право уgasи. Заједничко министарство одбило је приједлог и инсистирало да се претконцесија уgasи 29. априла 1909. а дозволило могоћност да се изда нова претконцесија са новим условима.²⁴ Као разлог таквој одлуци наведено је да је пројекат доживио преинаку у односу на првобитну замисао и да се појављују нова лица као инвеститори.

Узалудна је била поновна представка фирмe Јелић и Сринчић, упућена Заједничком министарству финансија, којом су доказивали да нема битнијих измена у пројекту и да ће чланови конзорцијума финансирати пројекат а носилац ће и даље бити фирма. У Бечу нису хтели попустити и продужити рок претконцесије за осам мјесеци. Суочена с тим, фирмa је тражила услове за добијање нове претконцесије, што је Земаљска влада убрзо објавила.²⁵ Нови услови за добијање претконцесије унеколико се разликују од раније уговорених. Рок искориштавања вода Кравице смањен је са 100 на 60 година, а водни допринос знатно је повећан, на три круне за једну НР.

Влада је поновно увјеравала Заједничко министарство од каквог би значаја за националну економију била изградња тога

индустријског комплекса. Котари Љубушки, Столац и Требиње, према Владиним подацима, означени су подручјима великог прираштаја становништва за које нема расположивог обрадивог земљишта нити у близини какве веће индустрије гаје би тај вишак могао обезбиједити егзистенцију.²⁶ Посљедица тог стања било је исељавање најбоље радне снаге у Америку, што представља велики губитак за земљу. Израчунато је, чак, какав би губитак претрпјела економија овога краја за сваку годину помјерања рока изградње објекта. Ако би, према прорачуну, било запослено 1.000 радника, са просјечном платом од двије круне дневно, то би за овај крај био приход од око 600.000 круна годишње. Осим тога, од предузећа би користи имали жељезница, грађевинарство, пољопривреда, затим пореска каса итд.²⁷

Фирма је дала извјесне примедбе на Владине услове, на примјер, да млинице и ступе троше пуно енергије односно воде, па ће за потребе индустрије остати свега око 1.000 HP, да при ниском водостају не може еарату испоручивати до 500 HP енергије, да је водни допринос превисоко одређен и сл. те је Влада донекле измијенила услове. Испоруку 500 HP електричне енергије за еаратне потребе требало је вршити у прољеће када је водостај висок, а тада би се углавном и искоришћавала за исушивање Чапљинског блата. Водни допринос износио би 1,50 круну по HP за првих 6 година, а касније 3 круне. Опет је поновљен захтјев да конзорцијум о свом трошку обештети власнике млинице и ступа, премјештањем или новчаним обештећењем. Након постигнуте сагласности Владе и конзорцијума додијељена је нова претконцесија и конзорцијум је прихватио постављене услове.²⁸ Заједничко министарство финансија одобрило је нову претконцесију 18. априла 1910. са роком од једне године,²⁹ тј. до 5. маја 1911.

Настављени су рад на изради пројекта и преговори са учесницима у финансирању и власницима водних права, те предрачуни о рентабилности те заједничке инвестиције. Тек на истеку новог рока претконцесије закључено је да су улагања у електричну централу велика и да се не би могла исплатити продукцијом предионице и ткаонице јуте, те би трошкови електране сувише оптеретили производњу која, зато, не би била рентабилна. Тражио се нови учесник у финансирању изградње електране уз услов да користи дио електричне енергије. Јавио се један конзорцијум из Мостара који је удружио капитал за градњу једне пиваре у Херцеговини и изразио спремност да учествује у финансирању електране уз услов да добије електричну енергију за погон пиваре у Чапљини.³⁰ Опет се поставило питање рока израде пројекта, јер је израда пројекта за пивару у Чапљини требало да буде саставни дио пројекта за постројење на Кравици, па је опет требало продужити рок претконцесије. Конзорцијум је тражио да се тај рок продужи за једну годину, а Влада

да је предложила Заједничком министарству да су за то довољна три мјесеца.³¹ У Бечу је Заједничко министарство ипак одлучило да се рок претконцесије продужи за годину дана, тј. до 5. маја 1912.³² Образлажући ту одлуку, Министарство је Земаљској влади ставило до знања да је аустријско Министарство пољопривреде затражило да му се изда концесија за кориштење вода Кравице за погон постројења за исушивање доњег тока Неретве те да је одговорено да се сачека да истекне рок претконцесије фирмама Јелић и Сринчић. Ако не би удовољио најновијем захтјеву за продужење те концесије, могло би се, према мишљењу Буријана, прутумачити да се фаворизује аустријски захтјев.³³

Изгледа да су балкански ратови и економска криза поколебали неке чланове конзорцијума за изградњу постројења на Кравици. И рачуница о рентабилности будућег предузећа била је неповољна. Зато се конзорцијум, опет, у јулу 1912, обратио Земаљској влади с молбом да се још једнапут продужи рок претконцесије за годину дана и да се одобре разне погодности пројаје производа будуће фабрике.³⁴ Земаљска влада је опет покушала да удовољи захтјевима конзорцијума, тј. да продужи рок концесије за једну годину и да обезбиједи повластице за пројају будуће фабрике на Кравици тако да им даје предност у јавним лицитацијама за потребе војске у односу на робу која долази из Аустрије и Мађарске објашњавајући чињеницом да је индустрија у Босни и Херцеговини у почетној фази развоја, док је у Аустрији и Мађарској већ високо развијена. Била је спремна да удовољи и захтјеву за смањење тарифа на жељезници за те производе, како је то учињено за текстилне производе у Аустрији.

Из Беча је усlijedila оштра реакција на тај Владин приједлог. Дефинитивно није дозвољено даље продужавање рока претконцесије. Нови заједнички министар финансија Билински одбио је и захтјев за било какве повластице које је тражио конзорцијум инсистирајући на потпуној отворености тржишта Босне и Херцеговине према роби из Монархије. Подсјетио је Земаљску владу да је окупација Босне и Херцеговине коштала Монархију великих жртава, материјалних и људских, да су обје земље уложиле велика средства у изградњу жељезница у Босни и Херцеговини итд. и да, према томе, те земље треба то и да надокнаде. Билински је замјерио Влади што се поводи за схватањем домаћих кругова о индустријализацији земље и на крају јој припријетио: Овог становишта (Заједничког министарства финансија) Земаљска влада мора у будуће да се држи и да избегава сваку даљу расправу о овим питањима.³⁵

Економска криза, која је почела још 1910. године, а затим ратне прилике онемогућиле су остварење једног, за оно вријеме великог, пројекта, највећег у Херцеговини. За осам година припрема уложена су знатна средства у израду пројеката за електра-

ну, предионицу и ткаоницу јуте, па је од свега тога свјетло да-
на угледао само пројекат електричне централе, на који су 1907.
године дали примједбе локална комисија и стручњаци Земаљске
владе. Крајем децембра 1914, у вријеме када је Аустро-Угарска
трпјела губитке на фронту, Саломон Албахари обратио се, у име
конзорцијума, Земаљској влади с молбом да се претконцесија
за изградњу електране, предионице и ткаонице јуте на Кравици
продужи за једну годину након увођења нормалних прилика у
Босни и Херцеговини.³⁶ Такође је затражено да Сабор, који је
тада био распуштен, одговори на захтјев да се будућа индустрија
јуте ослободи за извјесно вријеме пореза. Из Беча је одгово-
рено негативно. Тражено је да се поништи претконцесија, а када
се буду нормализовале прилике, конзорцијум ће наново тражити
претконцесију. „Нормалне прилике“ нису наступиле. Умјесто
тога Монархија је 1918. изгубила главу, чиме је окончана и ко-
лонијална управа у Босни и Херцеговини.

Покушај искориштавања водене снаге водопада Кравица на
ријеци Требижат за погон индустријског постројења завршио је
без успјеха, исто као и пројекти искориштавања водене снаге
ријека Раме, Неретве и Требишњице. Као што се види из пре-
осталих докумената, узроци због којих није дошло до реализације
пројекта су разноврсни, али би се могли свести на сљеде-
ће: 1. ограничења индустријализацији Босне и Херцеговине у
циљу заштите аустријске и мађарске индустрије, 2. финансиј-
ска немоћ домаћег капитала који није био у стању да финансира
крупне објекте и преузима велике пословне ризике, и 3. економ-
ска криза, балкански ратови и, најзад, први свјетски рат били
су несигурно вријеме, када су се власници капитала устезали од
улагања.

Н а п о м е н е

¹ Архив Босне и Херцеговине (АБХ), Фонд Заједничког министарства финансија, Босанскохерцеговачко одјељење (БХ) 2208/1905. Извештај Земаљске владе за Босну и Херцеговину у Сарајеву (ЗВС) Заједничком министарству финансија у Бечу (ЗМФ) о захтјеву фирме Јелић и Сринчић и о свом ставу, 2. марта 1905.

² Исто, Одговор ЗМФ, 6. марта 1905.

³ АБХ, Президијал (Пр.) БХ 914/1905. ЗВС доставља ЗМФ препис допуне молбе фирме Јелић и Сринчић од 19. јуна 1905.

⁴ АБХ, ЗВС 52678/1, 6. априла 1905.

⁵ АБХ, ЗВС, Резерватни број (рез.) 1105/1905. Одговор ЗМФ о изјави фирмe Јелић и Сринчић, 18. јула 1905.

⁶ АБХ, Пр. БХ 1182/1905. Извештај ЗВС ЗМФ. Под тим бројем одређени су услови претконцесије за искориштавање вода Кравице која је важила до 29. априла 1909. Види и Пр. БХ 441/1906.

⁷ Исто.

⁸ Исто. Одговор ЗМФ ЗВС, 22. септембра 1905.

⁹ Исто.

¹⁰ АБХ, Пр. БХ 1528/1905. Извештај ЗВС ЗМФ, 13. децембра 1905.

¹¹ АБХ, Пр. БХ 122/1906. Извештај ЗВС ЗМФ, 1. фебруара 1906.

¹² АБХ, Пр. БХ 518/1907. Нота аустријског Министарства трговине ЗМФ, 4. маја 1907.

¹³ АБХ, Пр. БХ 931/1907. Нота аустријског Министарства трговине ЗМФ, 24. јула 1907.

¹⁴ Исто.

¹⁵ АБХ, Пр. БХ 518/1907. Одговор ЗМФ аустријском Министарству трговине, 8. маја 1907.

¹⁶ Закон је регулисао принципе управе у Босни и Херцеговини и одредио ингеренције заједничких органа власти Аустро-Угарске Монахије и влада Аустрије и Угарске. Остао је на снази и послије доношења Устава за БиХ.

¹⁷ АБХ, Пр. БХ 1035/1907. Нота аустријског Министарства трговине ЗМФ, 19. августа 1907.

¹⁸ Исто. Одговор министра ЗМФ Буријана, 17. септембра 1907.

¹⁹ Исто.

²⁰ АБХ, Пр. БХ 85/1908. Нота аустријског Министарства трговине ЗМФ, 30. децембра 1907.

²¹ АБХ, Пр. БХ 377/1909. Молба фирмe Јелић и Сринчић ЗМФ, 9. фебруара 1909.

²² Исто. ЗМФ ЗВС, 16. фебруара 1907.

²³ АБХ, Пр. БХ 1116/1909. Извештај ЗВС ЗМФ, 21. априла 1909.

²⁴ Исто. Одговор ЗМФ ЗВС, 28. априла 1909.

²⁵ АБХ, Пр. БХ 2017/1909. Извештај ЗВС ЗМФ, 15. октобра 1909.

²⁶ АБХ, Пр. БХ 1791/1909. Извештај ЗВС ЗМФ, 28. августа 1909.

²⁷ АБХ, Пр. БХ 2017/1909.

²⁸ АБХ, Пр. БХ 378/1910. Извештај ЗВС ЗМФ, 20. марта 1910.

²⁹ Исто. ЗМФ ЗВС, 18. априла 1910.

³⁰ АБХ, Пр. БХ 653/1911. Представка фирмe Јелић и Сринчић ЗВС.

³¹ Исто. Извештај ЗВС ЗМФ, 8. маја 1911.

³² Исто. ЗМФ ЗВС, 12. маја 1911.

³³ АБХ, БХ 580/1911. Захтјев аустријског Министарства пољопривреде за дојељивање концесије за искориштавање водене снаге водопада Кравица за потребе исушивања доњег тока Неретве, 14. априла 1911. Одговор ЗМФ.

³⁴ АБХ, Пр. БХ 227/1913. ЗВС ЗМФ, 13. фебруара 1913.

³⁵ АБХ, Пр. БХ 1051/1914. ЗМФ ЗВС, 25. августа 1914.

³⁶ АБХ, Пр. БХ 135/1915. Представка конзорцијума ЗВС, 30. децембра 1915.

Dr. Božo Madžar

AUSNÜTZUNG DES WASSERFALLES KRAVICA BEI LJUBUŠKI IM JAHRE 1905

Zusammenfassung

Die Dubrovniker Firma Jelić & Srinčić suchte im Jahre 1905 bei den österr. ungarischen Behörden um die Konzession zur Ausnützung des Wasserfalles Kravica bei Ljubuški bzw. zum Bau eines Elektrowerkes zum Betrieb einer Firma (Spinnen und Weben von Jute) an. Die Vorbereitung des Projektes, der Ankauf des Grundstückes und der Wasserrechte dauerten bis zum Jahre 1913 und während dieser Zeit wurde die Konzession wiederholt aufgeschoben und erneuert. Schließlich hat das gemeinsame Finanzministerium diese Konzession gelöscht, und so wurde diese Idee zunichte gemacht, weil die kommenden Ereignisse die Realisierung dieses Projektes nicht erlaubten. Die Gründe des Mißerfolges sind verschiedenartig: Schwierigkeiten bei der Sicherstellung der finanziellen Mittel, der Widerstand Österreichs, die unsichere politische Lage, Nichtrentabilität der Juteindustrie wegen der Einfuhr des Rohstoffes usw. Die Fabrik hätte 1000 Arbeiter einstellen und ein Teil der elektrischen Energie hätte kostenlos zur Austrocknung des Moores von Capljina verwendet werden sollen.

Мр НЕБОЈША МИЛИВОЛЕВИЋ

МОСТАР У УСТАНКУ 1941. ГОДИНЕ

Априлски рат 1941. године и војно-политичка катастрофа Краљевине Југославије су на подручју Херцеговине јасно и рељефно показали до чега је довела њена унутрашња и ванјска политика, а нарочито неријешено национално и социјално питање. Снажење петоколонашких и антијугословенских елемената, случајеви неодазивања војних обvezника у мобилизацији, те побуне, дезертерства и, чак, организовани облици борбе против јединица старе Југословенске војске били су основне значајке тога бурног периода наше новије историје.¹

На овом простору, иначе врло важном у геостратешком по гледу, требале су, према ратном плану војске Краљевине Југославије, бити формиране слиједеће јединице: Херцеговачка дивизија, дио ефектива Зетске дивизије, те Чапљински и Требињски одред, самостална извиђачка и ловачка ескадрила и бомбардерска група, које су се налазиле у саставу Приморске армијске области, с циљем да бране широк обални појас од Карлобага до Будве.²

Услијед слабог одзыва војних обvezника и давалаца стоке и возила, што је представљало посљедицу изражене активности проусташких организација, испољене пасивности и саботаже у извршавању захтјева војних власти од грађанских власти, као и због крупних грешака у ратном распореду људства и командног кадра, мобилизациони циљеви ни издалека нису били ос-

¹ Детаљније о томе у: Аћим Мићевић, У долини Неретве 1941. године, у: Устанак народа Југославије 1941. године (зборник), Војноисторијски завод ЈНА, Војно дело, Београд, 1964, књ. 4, стр. 394—403.

² Велимир Терзић Југославија у априлском рату 1941. године, Графички завод Титоград, 1963, стр. 382, 383. и 403.

тварени, што је убрзalo наступање њемачких и италијанских окупационих снага.³

Дјелатност партијске организације у Херцеговини била је тада запажена. Комунисти и симпатизери Партије и чланови СКОЈ-а организовали су широку акцију добровољног ступања у војску. У већим мјестима (Мостар, Требиње, Билећа и Столац) одзив је био врло добар, али су војне власти одбијале да приме и наоружају добровољце, претежно омладину.⁴ У том погледу илустративан је примјер слање делегације Мјесног комитета КПЈ за Мостар 9. априла команданту Приморске армије генералу Јанковићу. Делегација, коју су чинили студенти Цемал Биједић и Шефкија Пузић, и радник Салко Пандур, захтијевала је да се неодложно пусте на слободу затворени радници и комунисти — војни обvezници, да се оружје даде родољубима за борбу против непријатеља, да се смијени шеф полиције због проустановке оријентације и дјеловања, те да војска преузме цивилну власт у граду.

Генерал Глишић, начелник Штаба Приморске армије, који је примио делегацију, глатко је одбио захтјеве, што је у доброј мјери утицало на слабљење отпора нацизму и интензивирање проустановске манифестације и акција у граду.⁵

Проустановске снаге су у Мостару већ 11. априла почеле преузимати власт и разоружавати јединице старе Југословенске војске, која се већ тада налазила у потпуном расулу. Ипак, уз помоћ новопридошлих јединица из Требиња и Сарајева те снаге су сутрадан избачене из града, а борба против њих је настављена на подручју западно од Мостара.

Значајну улогу у тој акцији и савладавању усташке побуне⁶ одиграли су Мјесни и Обласни комитет КПЈ, који су се повезали са јединицама Југословенске војске, у чији се састав укључио већи број напредних омладинаца и комуниста, што је резултирало ослобађањем ухапшених комуниста, хапшењем шефа полиције Хочевара,⁷ који је већ тада био на челу Усташког стања у Мостару.⁸

³ Исто, стр. 383. и 404.

⁴ Невенка Бајић, КПЈ у Херцеговини у устанку 1941. године, Прилози Института за историју, 2, Сарајево, 1960, стр. 204.

⁵ Цемал Биједић, Град херој, Херцеговина у НОБ, Војно дело, Београд, 1961, стр. 136. Исто наводи и Невенка Бајић, о. с., стр. 204.

⁶ „Против усташке побуне, која је овог дана (11. априла — прим. Н. М.) избила у Мостару, интервенисале су војне власти, тако да су уличне борбе настављене и следећег дана.“ Велимир Терзић, о. с., стр. 521) „У угушивању усташке побуне у Мостару нарочито се истакао један батаљон под командом мајора Рудолфа Приморца.“ (Исто)

⁷ Хочевар је својевремено био официр краљевске гарде, касније осуђиван као „павелићевац“. По уласку Мачека у владу помилован је, а одмах након капитулације постављен је за шефа усташке полиције у Мостару (Подаци из Архива Херцеговине Мостар, МГ/К 3—90).

⁸ Невенка Бајић, о. с., стр. 205.

Међутим, 15. априла је престао сваки организованији отпор Југословенске војске у Херцеговини пред наступајућом неупоредиво надмоћнијом војном силом Њемачке и Италије, а већ сутрадан је Четрнаеста њемачка оклопна дивизија, напредујући из правца Бугојна и Сарајева, ушла у Мостар и ту се спојила с моторизованим корпусом италијанске војске,⁹ који је из Далматије истог дана, без борбе, стигао до Мостара. Сутрадан су све преостале јединице Југословенске војске на подручју Херцеговине капитулирале.

У новонасталој ситуацији Партија је дала директиву својим члановима и члановима СКОЈ-а да отпочну са широком акцијом прикупљања оружја и војне опреме, формирања и обучавања оружаних група које ће у погодном моменту ступити у акцију, проналажења и спремања војних специјалиста а симпатизера Партије, развијања пропагандне активности међу домобранима и сл.,¹⁰ што је представљало практичну проведбу ставова и закључака сједнице Политбира ЦК КПЈ од 10. априла 1941. и директива Војног комитета при ЦК КПЈ, који је тада формиран на челу са Јосипом Брозом Титом.

У тој акцији нарочито се истакла напредна омладина Мостара, Требиња, Билеће и Гацка. У Мостару је тада, на примјер, сакупљено око 300 пушака, неколико митраљеза и већа количина бомби.

Значајно је, такође, поменути да су Херцеговачка и Зетска дивизија, претежно сачињене од војника из Херцеговине, и прије потписивања капитулације демобилисале своје војнике,¹¹ који су се у већини случајева с оружјем и опремом вратили својим кућама, што је повољно утицало на стање опште оспособљености устаника у Херцеговини, нарочито у самом почетку устанка.

⁹ Тај корпус, у саставу Друге италијанске армије, чиниле су брза дивизија »Littorio« и моторизоване дивизије »Passubio« и »Tigri«. Задатак корпуса био је да запосједне Мостар, Гацко, Дубровник, Требиње, Метковић, Сплит и Синђ. Подаци су из наведене књиге Велимира Терзића, стр. 640.

¹⁰ О томе опширније у: Угљеша Даниловић, Устанак у Херцеговини, у: Херцеговина у НОБ, стр. 30.

¹¹ Подаци из наведене књиге Велимира Терзића, стр. 576, где се, поред осталог, истиче: „Да је југословенска Врховна команда благовремено наредила да се јединице с оружјем распусте својим кућама, као што су то учиниле Зетска и Херцеговачка дивизија, или да је то право пренела на команданте армија, ваздухопловства и морнарице, онда се не би десило да скоро 1/4 милиона људи проведе у заробљеничким логорима око четири године. У том случају и услови за вођење Народноослободилачког рата били би много повољнији, пошто би се располагало много већим бројем бораца и већом количином лаког и тешког наоружања и друге опреме.“

Невенка Бајић, пак, истиче да су војници те двије дивизије, успјешно ратујући на албанском фронту, „били под јаким утицајем комуниста Црне Горе“ и да су због тога са собом донијели оружје и другу опрему (стр. 206).

У току тих активности оснажен је и проширен утицај Партије у Мостару и регији, што потврђује и формирање нових партијских организација, нарочито у источној Херцеговини (Невесиње, Билећа, Фатница, Автовац, Гацко), и омасовљавање партијских организација у мјестима гдје су постојале и прије априлског рата.

У историјској литератури се врло често истичу, понекад чак и преаглашавају, подаци о броју чланова КПЈ пред рат и на почетку устанка, како у Мостару тако и у Херцеговини.¹²

При томе се заборавља не само какви су били критерији пријема у чланство него, исто тако, и идејни и морални лик члана Партије, и нарочито неповољна и тешка времена у којима је Партија дјеловала. Заборавља се, неријетко, да је сам број припадништво КПЈ и сваки револуционарни рад повлачио вишегодишњу робију и сувре полицијске тортуре. Заборавља се, такође, да је у тим предратним годинама било врло изражено секташтво, нарочито према сељацима.¹³ Тај однос према селу Мјесни комитет КПЈ за Мостар и Обласни комитет КПЈ за Херцеговину настојали су да корјенито измијене, нарочито од 1940. године, формирајем посебних комисија за село и организовањем више група које су чинили чланови Партије и активисти, а које су имале обавезу да политички дјелују у оближњим селима, организујући предавања и приредбе јасно идејно обојене линијом Комунистичке партије. Резултат те активности било је оснивање партијских ћелија у већем броју херцеговачких села, нарочито уз већа мјеста (Требиње, Билећа, Чапљина, Мостар, Љубушки, Гацко, Коњиц). Ипак, највећи број сељака није тада ступио у чланство КПЈ. Широки круг симпатизера Партије

¹² Разни аутори наводе различите податке о броју комуниста у Мостару пред рат. Угљеша Даниловић у свом раду Устанак у Херцеговини помиње бројку 60, неки други активисти револуционарног радничког покрета у својим сјећањима сматрају да је тај број био већи, око 90 чланова. За број чланова КПЈ у Херцеговини углавном дају приближне податке, сматрајући да их је могло бити 130 до 140.

¹³ Секташтво је испољавано пред рат, па и касније, и према неким другим категоријама становништва, у првом реду према студентима и просветјеним радницима, чак и интелектуалцима у цјелини, што се негативно одражавало на цјелокупан рад Партије тог времена. „Организација (мостарска — примједба аутора) је била здрава, без унутрашњих проблема, али у организационом смислу уска и секташка. Основно обиљежје ове организације био је њен раднички састав и карактер и снажан политички утицај у животу града.“

(Угљеша Даниловић, сјећање дато Одбору за писање историје револуционарног радничког покрета Мостара, О-МГ-РИ-6, стр. 1—2).

„... Секташтво није било нека особитост ове организације (мостарске — примједба аутора) нити карактеристика само њених кадрова. То је била шире појава, карактеристична за све организације у томе времену и она се тешко и споро превазилазила. Ускост организације свакако је била и посљедица провале 1929. и 1932. секташки погледи и методи рада, као и неповезаност организације са Централним комитетом.“ (Исто, стр. 8)

представљао је у почетку устанка, и касније, снагу и структуру која је у великој мјери доприносila ширењу утицаја Партије у народу, разјашњавању суштинских питања антифашистичке борбе и истицању класних интереса радничке класе. Бројни аутори,⁴⁴ посебно наглашавајући учешће и допринос Партије у устанку и НОР-у уопште, истичу да је њен утицај у народу, у мајама, био осјетно, чак неупоредиво, већи него што о томе говоре бројчани показатељи о њеном чланству.

Неријетко се, такође, заборавља да се у времену непосредно пред рат и у априлу 1941. знатан број чланова и симпатизера КПЈ и СКОЈ-а, нарочито средњошколске омладине, студената и радника, који су живјели, школовали се или радили у другим, већим центрима, по директиви Партије или самоиницијативно вратио кући, у Херцеговину, доносећи не само напредне идеје и пропагирајући их у народу него се и активно укључујући у све видове партијске и остале револуционарне акције, чинећи на тај начин један од стубова дјеловања КПЈ.

Један од елемената који је играо битну улогу у тим временима, првенствено у почетку устанка, о кому наша историографија до сада није много рекла у смислу прецизнијег и објективнијег сагледавања његовог мјеста и улоге, свакако је и питање учешћа и дјелатности старјешинског кадра, подофицира и официра, бивше Југословенске војске у устаничким редовима. Чињеница је, пак, да су њихова стручна, војна знања обилато кориштена у организацији живота у устаничким и партизанским јединицама и тактици и стратегији његовог ратовања, да су им повјераване важне и одговорне дужности у штабовима јединица, укључујући и дужности начелника штаба. У херцеговачким размјерама та појава, исто тако, није била ријетка.

Вјероватно се један од узрока томе, можда и најважнији, пресудни, налази у чињеници да знатан дио, највећи дио, старјешинског кадра старе Југословенске војске, посебно оних с већим чиновима, није желио ни хтио да прихвати и подржи линију КПЈ и њену концепцију устанка, НОР-а и револуције, него се, напротив, опредијелио за страну најчешће великосрпских или хрватских националистичких организација и војне сile постајући неријетко истакнути четнички или усташки заповједници.

Једна од основних карактеристика устанка у Херцеговини је, без сумње, што је овде устанак отпочео нешто раније него у другим крајевима Југославије. Иако је КПЈ настојала да се што прије прилагоди новим околностима и условима борбе и

⁴⁴ Међу тим ауторима нарочито истичемо Угљешу Даниловића (Устанак у Херцеговини), Тоду Куртовића и Небу Парежанина (У борби за слободу, „Свјетlost“, Сарајево 1977), такође и предговор Тоде Куртовића књизи 29. херцеговачка дивизија, те Слободана Шакоту (Прве устаничке борбе, у: Херцеговина у НОБ, стр. 42—71).

да у новонасталој ситуацији стане на чело широког народног антифашистичког ослободилачког покрета, иако су се у редовима устаника налазили и чланови и симпатизери Партије, понекад их чак и предводили, ипак је чињеница да јунске борбе у источној Херцеговини представљају, прије свега, спонтани отпор српског становништва усташким покољима и терору. То потврђује и Угљеша Даниловић: „Мада је припремни рад за дизање устанка у Херцеговини Партија вршила као и на другим странама и мада су у првим акцијама учествовали комунисти и били им на челу, почетак акције није дошао по одлуци војног и политичког руководства, већ као спонтана акција самоодбране. Обласни комитет у Мостару је са прилично тешкоћа и са за кашњењем обезбиједио контакт с организацијом на терену источне Херцеговине и потпун увид у догађаје који су се ту одиграли крајем јуна.“¹⁵

Спонтаниитет устанка нарочито је наглашен у књизи Авде Хуме „Године искушења и подвига“, гдје, између остalog, пише: „Када је планују јунски устанак у Херцеговини, Обласни комитет за Херцеговину није имао контакта с устаницима, мада су чланови Партије са терена били међу првима заједно с народом и тукли се. Али ни они нису сматрали за потребно да информишу Обласни комитет о тој ситуацији и организацији устанка, као што ни сам Обласни комитет није одмах пронашао начин да се укључи у токове догађаја који су се збијали на тим територијама. У почетку су и они били изненађени, збуњени, и нису знали како да се у политичком погледу понашају према устанку. Везе су успостављене тек касније.“¹⁶

Слободан Шакота, међутим, пише: „Зато би било погрешно давати оцјену првих борби у Херцеговини само са становишта да ли их је и у којој мјери непосредно организовала партијска организација, односно зато што су датумски отпочеле прије одлуке Партије о општој оружаној борби, давати им искључиво карактер спонтаности и самоодбране од усташких злочина. То би значило умањивање слободарског и у ширем смислу свјесног елемента који је ранијим устаничким традицијама, општим демократским стремљењима и посебно утицајем Партије, постојао у масама источне Херцеговине. Самим тим то би значило и несхватање ширине платформе и карактера Народноослободилачке борбе.“¹⁷

Уосталом, усташе су управо на терену Херцеговине починиле прве масовне злочине, ту су заправо и отпочеле с практичном реализацијом свога монструозног плана о истребљењу Срба, Је-

¹⁵ У зборнику Херцеговина у НОБ, стр. 25, 26. и 29.

¹⁶ Авдо Хумо, Године искушења и подвига, „Вук Каракић“, Београд, 1977, стр. 21.

¹⁷ Слободан Шакота, Прве устаничке борбе, у: Херцеговина у НОБ, стр. 73.

вреја и комуниста на подручју Босне и Херцеговине, и шире. Вијест о масовним покољима брзо је прострујала Херцеговином, што је био сигнал да се отпочне с отпором, а успјешне прве устаничке акције код села Дрежња већ 3. јуна само су поспјешиле намјере и одлуčност становништва да се одупре усташким злодјелима и страховлади.

Нов снажан импулс јунском устанку представљала је вијест о нападу Хитлера на Совјетски Савез 22. јуна, отварајући истовремено устаницима перспективу успјешне борбе против окупатора до коначне побједе. Симпатије и емотивна везаност становништва источне Херцеговине према СССР-у није била искључиво везана за чињеницу да се радило о до тада јединој земљи социјализма, него се протежу и на ранија времена, па чак и прошла стоећа, извиру и из, понекад и магловитог, осјећања припадања истој, словенској етничкој скупини и сјећања на изјестан степен патроната, помоћи и заштите некадашње Царске Руји над хришћанима житељима Балкана.

Већ је поменуто да су своју дјелатност у периоду успостављања окупаторске и усташке власти партијске ћелије и организације у Херцеговини темељиле на провођењу у живот ставова Партије, назначених и објављених у прогласима ЦК КПЈ 15. маја 1941. и закључака Мајског савјетовања КПЈ у Загребу, који су умножени и раствурени на подручју цијеле Херцеговине.

У мају 1941. у Сарајеву је формиран Покрајински војни комитет за БиХ, у који су ушли Угљеша Даниловић, Слободан Принцип Сельо и Махмут Бушатлија Бодин.¹⁸ Убрзо су и при окружним и среским комитетима Партије били формирани војни комитети. У ту сврху маја 1941. у Mostar су дошла два члана Покрајинског комитета, Авдо Хумо и Махмут Бушатлија, и у име ПК КПЈ за БиХ формирали при Обласном комитету Војни комитет на челу са Савом Меданом, те упознали чланове Комитета са закључцима Мајског савјетовања и наредним приоритетним задацима.

Иначе, основни задаци обласних и среских комитета били су: организовање борбених група по градовима и селима и њихово обучавање у руковању оружјем, прикупљање оружја, муниције и војне опреме и развијање снажног политичког рада у народу.

Сједници Обласног комитета присуствовали су Мустафа Пашић, секретар Обласног комитета, др Сафет Mujić, Миро Попара, Карло Батко и Јусуф Чевро, секретар Мјесног комитета КПЈ за Mostar. Члан Обласног комитета Рудолф Хрозничек већ се налазио у усташком концлогору, гдје је касније и убијен.

¹⁸ Абдулах Сарајлић, Преглед стварања босанско-херцеговачких јединица НОВ Југославије, „Веселин Маслеша“, Сарајево, 1958, стр. 7.

Авдо Хумо истиче у својим сjeћањима¹⁹ да је на тој сједници Обласног комитета разрађен план оружаних акција у Херцеговини на основу информација до тада приспјелих с терена источне Херцеговине, посебно од партијских организација Невесиња и Билеће, које су указивале на осеку устанка. Анализирана је опширио и војнополитичка ситуација у Херцеговини те је закључено да се што прије изађе на терен, и то читав Обласни комитет и већа група искуснијих чланова Партије и СКОЈ-а. Већ на тој сједници Покрајинског комитета била је створена shema да се на терену Херцеговине формирају два одреда: један за сјеверну Херцеговину, који је требало да обухвати Коњиц, Јабланицу, Невесиње и Гацко, а други за јужну Херцеговину, односно мјеста Столац, Билећа, Љубиње и Требиње.

На тој сједници Обласног комитета било је одлучено да се формира Повјереништво Обласног комитета у Мостару, које су сачињавали Васко Гњатић, Нећо Битанга и Јусуф Чевро, чији је задатак био да успоставе везе с тереном, посебно с устаничким јединицама, да организује канале за одлазак бораца и транспортување опреме и материјала на терен, да одржава уредне курирске везе с устаницима на терену и херцеговачким мјестима, с једне, и са Покрајинским комитетом у Сарајеву и Обласним комитетом на терену, с друге стране. Један члан Повјереништва био је задужен за организовање војно-обавјештајног центра и одржавање везе с њим.

Нешто касније у Мостару је основан и Мјесни војни комитет,²⁰ чији је основни задатак био да организује прикупљање оружја, муниције и друге опреме, изврши евидентирање добровољаца спремних за борбу и створи тзв. „ударне групе“. Ускоро је, претежно од чланова Партије и СКОЈ-а, створено неколико таквих ударних група по квартовима. Оне су након обучавања у руковању оружјем испитивале спремност и способност својих чланова и изводиле пробне акције.

Средином 1941. године партијска организација Мостара, и кадровски и организационо, па и по броју чланова, знатно је ојачала. У то вријеме имала је стотињак, а СКОЈ око триста чланова, што је омогућавало не само успешну организацију партијског рада у граду него је стварало и неопходне предуслове за веће ангажовање на терену у циљу интензивирања идејно-политичке активности у граду, за чим се осјећала нарочита потреба, посебно због постојања и активности великосрпских елемената у источној Херцеговини.

¹⁹ Авдо Хумо, о. с., стр. 34. и 35.

²⁰ Тад Комитет називан је понедјеље у мемоарској грави и Мјесни револуционарни комитет за Мостар, или Мјесно руководство за војне одреде, а чланови су му били предратни чланови КПЈ: Есад Шабанац, радник, Ненад Васић, студент, и Нећо Битанга, радник. (Подаци из: Невенка Бајић, о. с., стр. 209)

Било је планирано да са цијелим Обласним комитетом на терен источне и сјеверне Херцеговине изађу и поједини чланови Мјесног комитета КПЈ за Mostar, и то они који су били у опасности да их полиција открије (Саво Медан, Ненад Васић и још неки). Такође је требало да се Партија попуни и омасови кандидатима и скојевцима, а да се Мјесни комитет попуни млађим кадровима.

Значајан корак у настојањима Партије да непосредно отпочне с ангажовањем и предвођењем народа у устанку против окупатора и шовинистичких елемената било је формирање Обласног војног штаба за Херцеговину. Томе су претходили Одлука ЦК КПЈ о дизању устанка 4. јула и састанак Покрајинског комитета КПЈ за БиХ 13. јула, на коме је формиран Штаб народноослободилачких партизанских одреда за БиХ и донесена одлука о образовању обласних војних штабова.

Обласни војни штаб за Херцеговину формиран је 14. јула, након чега су отпочеле вишедневне припреме за излазак првог одреда на терен, заједно с Обласним комитетом КПЈ за Херцеговину. Авдо Хумо²¹ истиче да је договорено да се Обласни војни штаб за Херцеговину не формира у Mostaru, него тек након изласка првог наоружаног одреда из окупiranог града на терен. Један од разлога таквој одлуши, по аутору, био је да се један број предратних официра и подофицира, иначе чланова КПЈ, као што је нпр. био случај са Боком Путицом, капетаном Југословенског ваздухопловства, крио на терену јужне Херцеговине, па је ријешено да се такви, као и поједини истакнутији организатори јунског устанка, узму у Обласни војни штаб да би проучили политичко и војно стање, те одмах покренули борце усташке и организовали партизанске јединице у свим срезовима.²²

„У Mostaru су одредима називане групе људи које су из окупiranог града излазиле на ослобођену територију, без обзира на број људи у њима.“²³

„Људи су се обично илегално искупујали на два-три мјеста у граду, пошто им је претходно од стране организације речено где и када, па су одатле излазили и изван кућа се формирали као одред. Најчешће су се окупљали у кућама: Животе Неимаревића, Лазе Радишића, Анице Илић, Милице Самарџић, Елезовића, Патка, Авде Арапа, Васка Гњатића, Османа Шантића, Мехе Залихића, Фикрета Виле, Ахмета Шеховића, Авде Павловића, Мемнуне Хаџиосмановић, Имшира Гигића, Дероње, у православ-

²¹ Године искушења и подвига, стр. 36.

²² И Невенка Бајић (у о. с., на стр. 235) истиче да је Обласни војни штаб за Херцеговину формиран прије изласка одреда из Mostara на терен источне Херцеговине, а такође и Угљеша Даниловић, тврђеши да је Штаб формиран 19. јула (у: Херцеговина у НОБ, стр. 31).

²³ Нусрет Сеферовић, Mostar у НОП-у, у: Херцеговина у НОБ, стр. 143.

ном гробљу, у напуштеној кући Миће Бејата, у кући Аликалфића у Бранковицу, у напуштеној кући у Шевином винограду итд.²⁴

„Партија је редовно сваких 10-15 дана слала на ослобођену територију групу људи — тзв. одреде. Одреди су полазили с лијеве стране Мостара из махале Бјелушине, Бранковац и Ма- зольице.“²⁵

Непосредно пред излазак првог одреда пребачена је са десне на лијеву обалу Неретве, у кућу Васка Гњатића у махали Бранковац, велика количина оружја, муниције и разноврсне војне опреме. Из те куће је и кренуо одред²⁶ на ослобођену територију 17. јула 1941. године.²⁷

Према раније сачињеном плану, одред је требало да изађе на падине Вележи, након чега би се развојио, један дио би кренуо у сјеверну Херцеговину, на терен око Борачког језера, и образовао тзв. „сјеверни фронт“, и пружио помоћ устанку у гатачком и невесињском срезу, а други би кренуо на југ, према Билећи, са задатком да помогне устанак у том крају и сусједним мјестима.²⁸

²⁴ Исто.

²⁵ Архив Херцеговине Мостар, групно сјећање МГ/КЗ-90, стр. 3. У истом сјећању пише и: „Одреди су одлазили на територију Невесињског и Коњичког среза. Одреде су водили курири из Мостара, који су се по ново враћали и легално живјели у Мостару. Међу куририма били су слиједећи другови: Васа Масло — радник, Шерфа Ђурић — радник, Ибра Џаферовић — радник, Мехо Арап — радник, Алија Кресо, Мустафа Аликалфић. До маја 1942. године из Мостара је отишло најмање триста бораца... Сви Мостарци пошли су у партизане не појединачно него организовано преко одреда. Нарочито је тешкоћа била у мостарској организацији пребацивање у партизане, јер је најближа јединица била далеко 24 сата од Мостара. Ишло се из Мостара на село Добрч (Подвележје) преко брда Брасине, Зијемаља на Борачко језеро. Ту је била команда одреда и Мостарски батаљон. Други канал је ишао преко Подвележја на села Коринија, Биштину у села Лукавац и Биоград.“

²⁶ У одреду су се налазили: Миро Попара, Карло Батко, Осман Оса Гребо, Живота Неимаревић, Драго Вуковић, Костиријеш, Нијаз Шарић, др Сафет Мујић, Есад Фејић, Саво Медан, Мухамед Гребо, Мустафа Пешић, Ремза Дурановић, Смајо Бркић, Ненад Васић, Мустафа Алабеговић, Васко Гњатић и Азиз Колудер. (Подаци из: Љубо Гордић и Рефик Хамзић, др Сафет Мујић, Народна армија, Београд, 1980, стр. 38) Очигледно сва имена нису наведена нити су, пак, сви поменути били у одреду — приједба аутора.)

²⁷ И овде има неподударности око датума. Наиме, Авдо Хумо у о. с., стр. 37, помиње да је „ноћу послије 20. јула кренуо наоружан партијски одред заједно с Обласним комитетом на терен“. Угљеша Даниловић у Предговору Споменици 10. бригаде наводи да је одред изашао из Мостара 17. јула (стр. 20), а у свом прилогу у Херцеговине у НОБ (стр. 31) истиче да је то било 19. јула, што је и најизвјесније.

²⁸ Авдо Хумо, у о. с., стр. 37, истиче да је он предлагао Мири Попари да крене према Билећи, организује ударне групе и чете, док не стигне дио одреда из Мостара, и да истовремено прецизно проучи политичку ситуацију у јужној Херцеговини.

Претходно је у Коњиц из Мостара био упућен Азиз Колудер са инструкцијом Обласног комитета да у Коњицу формира партијску организацију,²⁹ која би припремила устанак у коњичком срезу и омогућила партијским активистима из Мостара и Сарајева да изабу на терен Борачког језера, гдје су у то вријеме живјели и дјеловали један члан Партије и двојица симпатизера.³⁰

За команданта Обласног војног штаба био је именован др Сафет Mujić, а за политичког комесара Мустафа Пашић.

Noћу, 17. јула,³¹ из окупiranog Мостара на слободну територију кренуо је први наоружани одред, који су, уз Обласни штаб, чинили 18 чланова КПЈ, СКОЈ-а и симпатизера.³² Иначе, у току цијelog рата кориштен је тај пут којим је изашао први одред, а постојале су и двије друге стазе, у ствари вододерине, којима се такође излазило у Подвележје, на падине Вележи, а онда настављало најчешће према Борачком језеру или, пак, према Невесињу и даље.

Штаб и одред су се, након што су стигли на обронке Вележи, раздвојили, један се улогорио на планини, а други кренуо према Борачком језеру. Усташка милиција из оближњих села је изненадила и напала групу на Вележи и у краткотрајној борби заробила три члана групе, а једног ранила.³³ Усташе су такође имале губитака — једног погинулог и једног рањеника. Након вишесатног лутања по планини одред се вратио у Мостар.

²⁹ О томе детаљно говори Азиз Колудер у свом сјећању у АХМ, МГ/Коњиц.

³⁰ Исто.

³¹ Већ су поменунте разлике у датирању тог догађаја.

³² Податак је из о. с. Невенке Бајић, стр. 235. Она наводи и имена већине чланова одреда: Сафет Mujić, Mujo Pašić, Miro Popara, Karlo Batko, Savo Medan, Života Neimarević, Rade Salatić, Boles Balanić, Šašir Palata, Daniilo Milićević, Nenad Vasinić, Slavko Balan (тада се налазио у Лепоглави — примједба аутора), Smađo Brkić, Nebo Bitangga, два брата Авдаловића, Mujo Alajbegović, Eсад Fejić и други. С друге стране, Авдо Хумо, вјеран својој тези да у Мостару није био формиран Обласни штаб, него да је требало да се формира на терену, истиче: „У Обласни штаб су ушли др Сафет Mujić, Miro Popara, Сава Medan, и то са задатком да нађу Боку Путицу, Раду Правицу и Дукицу Граховица, и да са њима формирају Обласни штаб, с тим што ће на самом терену видјети међу устаничким војбама ко би још могао да уђе у Обласни штаб. Обласни комитет би попунили још неким друговима са терена. Мислим да је у Обласни комитет требало тада да уђе секретар Мјесног комитета из Требиња и Раде Правица, правник из Требиња, а да његова сестра Драгица Правица, студенткиња, и Брана Kovacević буду руководиоци Обласног комитета СКОЈ-а.“

(Авдо Хумо, о. с., стр. 37)

³³ Подаци су из о. с. Невенке Бајић, стр. 235. и 236. Заробљени су: Smađo Brkić, Mustađa Alajbegović, Boles Balanić, и рањен Esad Fejić (према: Љубо Гордић и Рефик Хамзић, Dr Sađet Mujić, str. 39). Исти аутори додају да је Boles Balanić након тога од усташа убијен, док је Eсада Fejića спасила група мостарских скојеваца лажно се представљајући усташама. У тој су групи били Младен Балорда и Ахмет Пинтул.

Авдо Хумо овако описује неуспјех изласка првог одреда из Мостара, а на основу онога што му је о том догађају лично испричao Мустафа Пашић: „Те ноћи када су кренули били су прилично одмакли од Мостара. Прешли су један превој Вележа. Изгледа да су мало лутали. Међу њима није било никога ко је познавао тај пут. Јутро их је затекло у једном дијелу Вележа, па су одлучили да се одморе послиje ноћног марша. Послали су једног друга да испита пут за даље кретање. Доручковали су, и, пошто их је ухватила херцеговачка врућина, толико се раскомотили да су се неки скинули и почели да се сунчaju у очекивању покрета. Наједном им се приближило неколико сеоских усташа. Чим су их примијетили, кренули су тамо где су се наши одмарали да би испитали ко су ти људи. Тих 7-8 сеоских усташа, са неким старим пушкама, могли су да буду и претходница, бар тако је Пашић мислио. Усташе су кренуле у стрељачком распореду према нашој групи. Изненадени и суочени први пут са наоружаним непријатељем, наши су мислили да усташа има много више. И док су се снашли — полуоголи као да су на Јадрану — и прихватили оружје, усташе су припуцале. Можда су усташе имале повољнији положај, па се нашима учинило да су изгубљени. Стога су се, пущајући, бранили, али и повлачили. Наједном су схватили да су усташе престале да пущају; сигурно су се и они препали као и наши. Тада је донесена трагична одлука: уместо да крену другим правцем, они су одлучили да се сви врате у Мостар... да се ноћу спусте у град и да онда ту размотре другу варијанту за пребацивање.³⁴

Она друга група, која се упутила према Борачком језеру, требало је, према ранијем договору, да се на планини Прењу сусрећне са сељацима из једног бојега покрај Борака, али контакт, и поред обостраног упорног тражења, није успостављен, те се и та група упутила у Мостар, у који је сутрадан и приспјела.

Неуспјех је, очигледно, био резултат неискрства, али и осјетних слабости и пропуста у организовању изласка одреда и непознавању основних правила војне вјештине, иако је у одреду било и неколико резервних официра.

О неуспјеху је Авдо Хумо сутрадан обавијестио и Светозара Вукмановића Темпа у Сарајеву предлажући да се најодговорнији појединци партијски казне. Сутрадан се, међутим, вратио курир из Сарајева с Темповим писмом у коме је стајало да најодговорније (Сафета Мујић и Мустафи Пашића) треба стријељати, а друге партијски казнити према степену одговорности и кривице. Сјећајући се садржаја Темповог писма, Авдо Хумо пише: „Био сам изненаден таквом одлуком... Они нису дезертери. Напротив, сви су мислили да се само престроје и да крену у

³⁴ Авдо Хумо, о. с., стр. 42. и 43.

другом правцу; а друго, како осудити на смрт авојицу најистакнутијих комуниста у Херцеговини! Мујо Пашић је био 7 година на робији, осуђен као скојевски руководилац у Мостару. Од изласка са робије па до ових устаничких дана успио је да израсте у најпопуларнијег радника у Мостару; цјелокупни комунистички покрет сматрао га је једним од најодговорнијих људи. Ар Мујић је био један од најпопуларнијих људи у Мостару... На крају крајева, и да сам хтио, ја не бих могао ни знао, кога да наћем да их стријеља. То нико у Мостару не би прихватио.”³⁵

Након Хумине интервенције да је казна стријељањем и преоштра и неправична Темпо је опозвао ранију одлуку и одговорио да се обојица казне искључењем из Партије.

Одлука о кажњавању саопштена је и једном и другом нешто касније, а саопштио је Авдо Хумо у присуству Мухамеда Хаме Гребе.³⁶

Доктор Сафет Мујић је одлуку примио у постелији јер је лежао тешко болестан — добио је јаку упалу плућа након повратка у град с Велези, послје неуспјelog изласка првог одреда. И Мустафу Пашића је изузетно тешко погодила вијест о кажњавању.³⁷

У партијској организацији Мостара, која је детаљно упозната с цијелим случајем првог одреда, одлука о кажњавању није била добро примљена, јер су се сви чланови слагали да је казна преоштра, али је примљена без поговора, јер је изрекао Покрајински комитет.

У Мостару су партијска и скојевска организација настојале да што прије оформе и на слободну територију пошаљу нови одред, што није било нимало лако, јер су поуке из претходног неуспјelog покушаја обавезивале на темељитост припрема и што већу обученост и оспособљеност људства. Истина, у оних мјесец дана који су дијелили излазак првог од изласка на терен другог одреда било је неколико појединачних или групних покушаја

³⁵ Авдо Хумо, о. с., стр. 43. и 44.

³⁶ Мухамед Хама Гребо, студент из Мостара, предратни члан КПЈ, након стријељања Јусуфа Чевре постаје секретар Мјесног комитета КПЈ за Мостар. (Према тврђењу Авде Хуме, о. с., стр. 46; исто наводи и Хама Гребо у писму упућеном Комисији за историју радничког покрета ОК СК БиХ Мостар 1980. године) У заједничкој изјави Џемала Биједића, Хаме Гребе, Иве Јеркића и Младена Кнежевића Трактора (у АХМ, МГ/КЗ-90) на стр. 2. и 3. стоји, међутим, слиједеће: „Послије Јусуфа Чевре за секретара дошао је Абдагић Мухамед, студент, родом из Санџака. Рад Абдагића се види из писма Лепе Перовић. Он је био два месеца у Мостару. После Абдагића долази Џемо Биједић за секретара.“

³⁷ Авдо Хумо о томе пише: „Пашић је у једном тренутку почeo да плаче... Људи су стегли срца, прихватили тежак ударац и као на некој исповиједи рекли: 'Добро, пошто је то одлука Партије, ми је прихватамо. Остажемо оно што смо били и то ћemo и доказати. Излазимо на терен, спремни смо да се боримо као обични борци.' (о. с., стр. 47)

партијаца, скојеваца и симпатизера да изађу из окупiranog гра-да у циљу повезивања с устаницима и укључивања у оружану борбу против окупатора и усташа.³⁸

Тежак ударац и губитак партијска организација Мостара је претрпјела хватањем и стријељањем Јусуфа Чевре, секретара Мјесног комитета КПЈ за Мостар, 1. августа 1941. године.³⁹ То је, истина, нешто успорило започети темпо реорганизације партијских редова и припреме за непосредно дјеловање на терену, али није могло да заустави процес организационог и кадровског јачања Партије и СКОЈ-а Мостара. У то вријеме МК КПЈ за Мостар чинили су: Џемал Биједић, Хама Гребо, Салко Пезо, Бисера Пузић, Мустафа Темим, Љубо Брешан, Хамдија Бркић, Гашо Илић, Салем Делалић и Хуснија Ребац.⁴⁰

За то вријеме на подручју Херцеговине интензивиран је рад комуниста, а рад партијских организација добио је на организованости и ширини акције. У томе је важну улогу имао Миро Попара, који се након неуспјelog изласка првог одреда упутио у билећки крај и започео рад на обједињавању партијских организација и успоставио везе с комунистима и симпатизерима на терену, позивао их на савјетовање, дијелио им задужења. Користио се искustвima црногорских устника и, нарочито, комуниста. Захваљујући томе, оживио је рад партијских организација

³⁸ Неки од тих покушаја су успјели, али је било и неуспјеха. Тако су концијем јула или почетком августа Боро Балаћ, Махмут Бикић, Мустафа Хусковић Каро и Небо Битанга, чланови Партије из Мостара, успјели да се пребаце у невесински срез и повежу с устаницима. Међутим, нешто касније су великосрпски („англофилски“) елементи ухватили и убили Бикића и Хусковића, а Балаћ и Битанга су се морали вратити у Мостар. (Подаци су из о. с. Невенке Бајић, стр. 237)

³⁹ Јусуф Чевро је био изузетно способан, познавао је и водио цјелокупну партијску организацију. Није био много компромитован и готово легално се кретао по Мостару, што је, такође, било и те како важно. Његовом смрћу темпо започете реорганизације Партије и њено превођење на ратне услове осјетно је успорено. Прије него је ухваћен, био је на неком састанку у кући Вуковића. Након што су усташе опколиле кућу, из које је бачена бомба на њих, Јусуф Чевро је, заједно са Слободаном Вуковићем, успио да побјегне према Неретви. Златка је, заједно са Ахметом Сефићем, ухваћена, звјерски мучена и истог дана убијена у дворишту мостарске Гимназије. Слободан Вуковић и Јусуф Чевро су сутрадан ухваћени и, након звјерског мучења, стријељани. Иначе, цијела породица Гојка Вуковића нестала је у вихору рата. Ускоро, након Златкине и Слободанове погибије, у партизанима је, на Романији, јуришајући на непријатеља, погинуо и други син, Младен. Послије пете офанзиве измучена кћи Радојка је ухваћена, одведена у Јасеновац и убијена. Најмлађи син Раде погинуо је на Ивану непосредно пред коначно ослобођење земље. (Детаљније о трагедији породице Вуковић у: Нада Битанга, Први бомбаш Мостара, у: Херцеговина у НОБ, стр. 139—141)

⁴⁰ Подаци из АХМ, МГ/К3—90, стр. 3. Очигледно, нека имена су испуштена (Мухамед Абдагић и Франц Новак), а нека дodata, мада у то вријеме нису били чланови Мјесног комитета.

те су у многим селима источне и јужне Херцеговине формирале партијске организације.⁴¹

Веза са Обласним комитетом, међутим, ни тада није била успостављена, а и те како се осјећало одсуство руковођења из једног центра. Наиме, након што Обласни војни штаб за Херцеговину није успио да изађе на терен у јулу 1941. и након што је ускоро и распуштен, из његовог састава се на слободној територији налазио једино Миро Попара. Изаша у неким документима наведеним: „Руководство народноослободилачког покрета за Херцеговину“, „Штаб народноослободилачке борбе“ или кратко „Штаб“ налазио се, у ствари, Миро Попара, који је дјеловао у његово име.⁴²

Неопходно је било ту, на терену, и посебно у устаничким редовима, присуство идејно и политички свјесних и зрелих људи, напосе због чињенице што је у то вријеме, упоредо с интензитетом устаничких акција, растао и великосрпски шовинизам уперен нарочито против мусиманског живља, иначе доста бројног у источnoј Херцеговини. Очигледно су се могле примјетити посљедице неизлaska првог одреда из Мостара, јер се управо од кадрова из Мостара очекивало да предводе ту политичку акцију, усмјерену на отпочињање широке идејне диференцијације у устаничким редовима и придобијање Мусимана источне Херцеговине за устанак и рат против окупатора и шовинистичких елемената. О томе је већ 17. септембра 1941. у свом извјештају Светозару Вукмановићу Темпу о војно-политичкој ситуацији у источnoј Херцеговини Љубеша Даниловић писао: „Друг М. (Миро Попара — примједба аутора), који се послје доласка овамо углавном налазио на граници Црне Горе, обилазио је поједине збјегове и брда али сам није могао да осигура наш утицај у четама и очекивао је долазак другова из Мостара. Наших другова сељака било је врло мало и чете у којима су се они налазили биле су под нашим утицајем. Да су другови из Мостара стигли на вријеме и да су се расподијелили на поједине чете, ствари би овде сигурно пошли правилним путем и овај дио Херцеговине могао је, по општем увјерењу, бити ослобођен у току неколико дана. Међутим, они су задошнили, борбе су већ почеле и њима није остало друго него да се умијешају у борбу, а неопходан политички и организациони рад који је требало унапријед извршити (успостава дисциплине и полит. комесара, убиједити у потребу братског односа према мусиманима са кажњавањем кривача итд.) није се могао извести.“⁴³

⁴¹ Детаљније о тој активности и времену видјети у: Невенка Бајић, о. с., стр. 237. и 238.

⁴² Исто, стр. 245.

⁴³ Зборник документа и података о НОР-у југословенских народа, Војноиздавачки завод, Београд, 1949. до 1975., том. 4, књ. 1, стр. 444.

Речено је већ да је друга етапа борби у Херцеговини отпочела крајем августа 1941. године, а карактерисале су је све јасније и очигледније супротности између дијела устаничких јединица, које су углавном предводиле старјешине бивше Југословенске војске — истакнутији великосрпски елементи тог краја и јединица које су настојале да се окупатору супротставе заједничким ангажовањем припадника сва три народа и престанком братобилачких борби. Међутим, и у борбама око Берковића и Дабра (26. августа), и у борбама око Дивина (27. августа), Плане и Билеће (30. августа) извјесну бројчану надмоћ и главну ријеч у борбама водили су великосрпски („англофилски“) елементи.⁴⁴

За вријеме борби око Дивина и Плане на терен су пристигли и борци из Мостара, из састава другог наоружаног одреда, који је из окупiranog града изашао на терен источне Херцеговине.

Већ је, такође, поменуто да се партијска и скојевска организација Мостара, одмах након неуспјеха првог оружаног одреда, почела ужурбано припремати за слање на терен слиједећег одреда. У изворима и литератури се, такође, јављају различити подаци који се односе на датирање изласка те групе и њен бројчани састав. Нусрет Сеферовић пише да је „између 15. и 20. августа успјело једној групи од 28 комуниста, којом је руководио Саво Медан, да изађе из града и да стигне до одређеног мјesta. Одред је кренуо... из махале Бјелушине, наоружан са 16 пушака, по 150 метака на сваку пушку. Сваки борац је имао револвер и најмање по двије 'крагујевке'“.⁴⁵

Угљеша Даниловић о истом догађају каже: „Тек у другој половини августа услиједио је излазак друге групе која се одмах укључила у оружане акције, које су већ биле поново у току. Ова група наишла је на извјесне тешкоће и неповјерење које сам већ поменуо. Радило се о томе да их свијет није познавао, а сем тога у групи се налазио један број другова муслимана. Шовинистички елементи већ су до тад извршили свој утицај у редовима устаника, па је задржавање другова муслимана на терену било ризично. Оваква ситуација је била на простору Билеће, Стоца и Невесиња, гдје је био центар ових догађаја. Ситуација урезу коњичком није била таква и комунисти муслимани из Мостара и Коњица добро су примљени, али су они ту изашли прије првих акција.“⁴⁶

Невенка Бајић износи да је „мостарска организација 23. августа успјела да пошаље на невесињско подручје одред са око 30 чланова КПЈ, СКОЈ-а и кандидата и симпатизера Партије. За

⁴⁴ Исто, стр. 446.

⁴⁵ Нусрет Сеферовић, Мостар у НОП-у, у: Херцеговина у НОБ, стр. 142. и 143.

⁴⁶ Угљеша Даниловић, Предговор за споменицу Десете бригаде, АХМ, МГ/К2-48, стр. 20. и 21.

команданта Одреда постављен је Ненад Васић, за политичког комесара Саво Медан, а за замјеника команданта Небо Битанга.⁴⁷ (Поаци су преузети из септембарског извјештаја Авде Хуме Покрајинском комитету КПЈ за БиХ.)

Љубо Гордић и Рефик Хамзић,⁴⁸ међутим, прецизно наводе 17. август као дан изласка одреда.

Авдо Хумо, међутим, пише: „Слиједеће ноћи требало је да крене нова група од 15 људи на челу са Савом Меданом.“⁴⁹ (Не датира поближе вријеме изласка одреда. Мислим да у суштини, међу тим ауторима, бар у вези с навођењем података ко се налазио на челу одреда, и нема контрадикције због тога што је Саво Медан заиста био најутицајнија личност у тој групи, не само зато што је именован политичким комесаром и тако представљао Партију у одреду него и по цјелокупној ранијој активности — био је, између остalog, и учесник шпанског грађанског рата — примједба аутора.)

Излазак тог одреда био је од великог значаја за даљи развој прилика на устаничком подручју, посебно јачања оних снага које су биле за борбу против окупатора, али и борбу против оних који су били његови савезници и помагачи. Основни задатак тог одреда био је да створи фронт на подручју Невесиња и добе у везу са Гацком и Стоцем.⁵⁰

У току ноћи одред је, кренувши из куће Васка Гњатића,⁵¹ опрезно прошао поред подвелешких села и преноћио слиједећу ноћ под највећим врхом Вележи, одакле се затим без водича, а уз помоћ бусоле и секције, упутио према Кифину Селу, а затим стигао у Братач. Сељаци су борце одреда лијепо примили,⁵² а

⁴⁷ Невенка Бајић, о. с., стр. 240.

⁴⁸ У свом раду: Др Сафет Мујић.

⁴⁹ Авдо Хумо, о. с., стр. 48.

⁵⁰ Податак из: Невенка Бајић, о. с., стр. 240.

⁵¹ Гордић и Хамзић наводе да је одред кренуо из куће Животе Неимаревића (у: Др Сафет мујић, стр. 45). Према неким изјавама, из куће Неимаревића су кренули скојевци, а из куће Гњатића чланови Партије — примједба аутора. Међутим, Васко Гњатић у изјави датој новинару Драгану Миладиновићу 6. септембра 1981. на Борачком језеру, а објављеној у „Слободи“ бр. 48. и 49. од 25. и 29. новембра 1981, наводи да је и други одред кренуо из „његове“ куће, која је на његово име од МК КПЈ за Мостар децембра 1940. изнајмљена за потребе Партије од власника који се пред рат иселио у Србију. Кућа се налазила у Бранковцу, у подножју Вележи, и била као створена за илегални рад. У 1940. и 1941. години у њој је одржано неколико савјетовања, састанака мјесног руководства и других партијских и скојевских скупова.

⁵² Нарочито су били добро примљени другови који су одраније били познати устаницима, било по својој дотадашњој активности, било по родбинским везама у том крају и чешћим доласцима на тај терен (Миро Попара, Саво Медан и још неки). Иначе, тада је испољено и доста јако неповјерење према борцима Муслиманима из Мостара. У том смислу је Миро Попара савјетовао Мјесни комитет у Мостару да не шаље на терен Муслимане комунисте, који би политички радили по селима, него

након тога се одред упутио у села Доњи Дрежањ и Горњи Лукавац, гдје се задржао 2—3 дана. За то вријеме су се Саво Медан и Ненад Васић састали с Миром Попаром и одред је кренуо према Фатници,⁵³ да би се, што је већ поменуто, у борбама око Дивина и Плане укључио у оружане акције и, заједно с осталим симпатизерима и члановима Партије и СКОЈ-а, супротстављао како усташкој живој сили тако и пљачкашким и погромашким (великосрпским) елементима.⁵⁴

Десетак дана након изласка одреда из Мостара пристигли су први извјештаји о ситуацији на терену источне Херцеговине који нису одисали оптимизmom. У извјештајима је писало да је веома тешко покренути устаничке сеоске чете, које су најчешће с народом живјеле по збјеговима, на борбу против италијанске окупационе војске. Чете су биле спремне да се супротстављају усташама и домобранима, али не и Италијанима, јер су у знатном дијелу устаничких јединица створили илузију, након септембарске реокупације подручја Херцеговине, како су заштитници Срба и како су успоставили ред и мир.⁵⁵

Битно обиљежје и утицај на догађаје у Херцеговини давала је управо чињеница да је Херцеговина улазила у италијанску окупациону зону. Италијани су, наиме, увидјели да је масован устанак народа у источној Херцеговини директна опасност за њихову окупациону власт и војну силу. Руковођен старом античком девизом »Divide et impera«, иначе радо и често кориште-

само оне који би били борци у партизанским јединицама (Авдо Хумо, о. с., стр. 58).

Невенка Бајић, о. с., стр. 240, о томе пише: „У селу Братачу, где се одред први пут срео са устаницима, Петар Самарџић и Видак Ковачевић (обојица касније постали истакнути четнички војни, као такви и погинули — примједба аутора) су јавно поставили питање зашто је одред у своје редове примио муслиманске, тврдећи да су то усташе. Самарџић је тражио од устаника из Братача да разоружају одред, али се већина сељака овоме захтјеву одупра.“

Нешто касније, исти аутор, на стр. 258, пише: „Шовинистички елементи хтјели су да убију и Миру Попару због тога што је сакрио неке муслимане. Због тога је партијско руководство било присиљено да шест комуниста муслимана из Мостарског одреда врати назад у Мостар. Из истих разлога одустало се од намјере да на ово подручје изиђе Авдо Хумо и предложено је да се упути један Србин, по могућности Југлеша Даниловић, што је нешто доцније и учињено.“

⁵³ О томе се шире говори у: Нусрет Сеферовић, Мостар у НОП-у, у: Херцеговина у НОБ, стр. 142. и 143.

⁵⁴ Послије тих догађаја и борби одред се, по већ сачињеном плану, приликом поласка из Мостара подијелио на мање групе, које су се упутиле у разне крајеве Херцеговине. Тако се, на пример, Ранко Михић с браћом Авдаловић упутио у гатачки крај, Карло Батко и Данило Милићевић Владика у столачки, Раде Салатић у требински и Саво Медан и Живота Неимаревић у невесињски. (Детаљније о томе видјети у: Нусрет Сеферовић, Мостар у НОП-у, у: Херцеговина у НОБ, стр. 144. и 145.

⁵⁵ Авдо Хумо, о. с., стр. 57.

ном од силникā у било ком времену, Рим је на херцеговачком, па и ширем, подручју настојао да се прикаже заштитником и пријатељем српског народа, што је дошло до изражaja нарочито након 5. септембра 1941. године,⁵⁶ када италијанска Друга армија врши реокупацију Херцеговине, преузимајући сву цивилну и војну власт у своје руке, образлажући то потребом „да се на источној обали Јадрана мора формирати један појас безбједности са карактеристикама идентичним оним сусједне италијанске области, и са задацима који се односе на одржавање јавног реда“.⁵⁷ Италијанском реокупацијом дошло је до карактеристичне ситуације.⁵⁸ Док су се, наиме, у другим крајевима Југославије борбе распламсавале, у Херцеговини долази до осеке устанка, престају августовске устаничке борбе, што је пред КПЈ постављало деликатан задатак како наоружане устаничке јединице усмјерити и ангажовати у борби против окупатора; како, дакле, дати трајност устанку да би се спријечила деморализација маса и спла-

⁵⁶ На основу тзв. Римских уговора одлучено је да италијанске окупационе трупе предају усташама сву власт у Херцеговини. Још у току преговора, 8. маја 1941. године, у Италију је пребачена дивизија »Littorio«, а 13. јуна и дивизија »Torino«. У Мостару и Требињу њих су замијенили дијелови дивизије »Marche«, чија се главнина налазила у рејону Метковића, Дубровника и Будве. Умјесто италијанске, НДХ успоставља своју војну власт. 3. јуна 1941. у Мостару се формира Јадранско дивизијско подручје, Тринаеста пешадијска пуковнија с једним батаљоном у Билећи и неколико других мањих јединица (Велимир Герзић, о. с., стр. 638). Многобројни злочини усташа, извршени у склопу њиховог монстрозног плана о физичком ликвидирању Срба, Јевреја и Цигана с територије тзв. Независне Државе Хрватске, резултирани су спонтаним масовним оружаним устанком народа, посебно источне Херцеговине, што је представљало повод да Италијани поново запосједну овај териториј. Признајући своју немоћ и неспособност да сопственим снагама угуши устанак, Анте Павелић је замолио италијанску владу да њене трупе реокупирају Другу и Трећу зону, о чему је 26. августа 1941. постигнут и споразум. Реокупацију Херцеговине требало је да изврши дивизија »Marche« ојачана с једним пуком дивизије »Cacciatori delle Alpi« и још неким мањим јединицама величине батаљона и чете (Подаци из: Невенка Бајић, о. с., стр. 253).

До 1. септембра Италијани су преузели команду и над свим домобранским јединицама и оружничким постајама (жандармеријским станицама), а након тога и цивилну власт.

⁵⁷ Угљеша Даниловић, о. с., стр. 32. Италијани су чинили и неке конкретне потезе срачунате на придобијање Срба — дакле, у суштини, њихову пасивизацију према устанку — дозволили су, или су чак и сами учествовали у вађењу лешева из јама и њиховом сахрањивању по вјерским прописима, кажњавали су неке изразите и окорјеле усташке кољаче, зашићивали поједина села од пљевине и усташких погрома, отварали православне цркве у којима су устанце својевремено забраниле богослужење, враћали звона која су с цркве поскидале усташе, држали говоре против усташа итд. (О италијанској политици и поступцима у Херцеговини говори и Абдулах Сарајлић у поменутом раду.)

⁵⁸ Шире о томе у: Херцеговина у НОБ, стр. 179—183.

шњавање устанка. Очигледно се императивно налагала потреба јачања политичког рада у народу.⁵⁹

У извјештају Угљеше Даниловића Чокалије, 17. септембра 1941. упућеном Светозару Вукмановићу Темпу, а који се односи на војно-политичку ситуацију у источној Херцеговини,⁶⁰ речено је да су борбе у источној Херцеговини, а посебно око Билеће, потпуно престале доласком италијанских трупа, да се становништво углавном вратило кућама, изузев столачког и једног дијела Љубињског среза, који се још увијек налазе у збјеговима. Као разлоге обуставе устаничких дјејстава и акција Угљеша Даниловић наводи: „1) страх од репресалија (пљење села), као што је био случај у Црној Гори, и недовољно наоружање за борбу са талијанском војском; 2) што је устанак био уперен само против усташких власти и хрватске војске и што сад код огромне већине постоји увјерење да окупаторске трупе макар неће наставити са онаквим покољем какав су чиниле усташе. Став другова такође је био за престанак борбе зато што се више додираји нису могли управити правим путем и пријетило је да ће се свака даља акција претворити само у покољ и пљачку.“⁶¹

Један од начина којим би се поправила ситуација на терену Херцеговине био је и реорганизација постојећих оружаних устаничких јединица у селима и збјеговима. Наиме, чете су биле

⁵⁹ Угљеша Даниловић, у: Херцеговина у НОБ, стр. 33.
Исти аутор, говорећи о основним проблемима у дјеловању и циљевима и задацима Партије у том времену, истиче: „Требало је, прије свега, масама објаснити сложену спољну и унутрашњу ситуацију и улiti им вјеру у побједу у вријеме када је фашизам војнички био у свом највећем успону и када је у налету освајао нове територије. Требало је у исто вријеме објаснити закулисну игру Талијана и њихове маневре у односу на усташе. Требало је, затим, надвладати шовинизам и убиједити масе у јединство интереса и то не само читавог становништва БиХ, него и свих народа Југославије. Требало је, на kraју, преодолети колебање и одлучност који су почели да нагризају устаничке редове. Уз све ово требало је створити партијску организацију која ће на својим плећима понијети све ове задатке. А најпречи и најхитнији задатак био је реорганизација оружаних јединица.“ (стр. 35)

Колико је мукотрпан посао представљало покретање сељака, народа на акцију, говори и Лепа Перовић у свом сјећању на ратно вријеме и своју активност у Херцеговини (Архив Херцеговине, МГ/К8-961, стр. 7), где, поред осталог, истиче: „Најтеже је, међутим, било покренути акцију. Све смо имали тако рекућ организовано, али кренути, напустити село то је био проблем. Ми смо тада поставили као основно мјерило хоће ли да крену у акцију, јер питање организације није се никадје истицало. Прво што смо успјели то је када смо једној чети дали задатак да прекопа цесту. Били смо радосни послиje тога као да смо добили неку битку, јер је то значило да крећемо, у ствари прекопати цесту у то вријеме то је био револуционарни акт.“

⁶⁰ Садржај тог писма, које је преписала и допунила Лепа Перовић и послала Темпу у Сарајево, налази се у Зборнику докумената и података о НОР-у југословенских народа, том 4, књ. 1, докуменат бр. 204.

⁶¹ Зборник докумената и података, том 4, књ. 1, докуменат бр. 204, стр. 447.

„општенародне војне организације“⁶² у њима су били и људи који нису били спремни да се боре против окупатора, а свега су 2-3 чете имале и политичке комесаре, док су остала имале само командире које су сељаци устаници сами изабрали.

Реорганизација и учвршење чета било је тим потребније што су различити пљачкашки, кулачки и шовинистички елементи налазили у појединим случајевима чак и на челу чета. Нарочито је било неопходно сузбити великосрпски шовинизам, изникао и као реакција на бројна усташка звјерства, за која су готово у свим случајевима великосрби на херцеговачком простору оптуживали мусимански народ. Борба једног дијела устаника окренула се против мусиманских села, регистроване су честе паљевине и пустошења, убијања и на сваки други начин злостављања најчешће беспомоћног и голоруког народа,⁶³ што је, опет, дио Мусимана источне Херцеговине опредијелило на пружање отпора и масовно повлачење пред устаницима, али и на отворено колаборирање с усташама и окупационим снагама Њемачке и, донекле, Италије.

Обласно војно руководство за Херцеговину је почетком септембра приступило организовању партизанских одреда у оквиру чета, што је било у духу директива војних комитета формираних при Централном комитету КПЈ и Покрајинском комитету КПЈ за БиХ. У састав одреда су улазили поуздані људи, који су се у претходним борбама посебно истакли. О том процесу пише и Љубеша Даниловић у извјештају Покрајинском комитету 17. септембра 1941. године: „Услед оваквог стања, пред нас се овде постављају два тешка проблема: како продужити отворену борбу против окупатора, што је наш главни циљ, и како да се не дозволи поновна успостава ненародне власти у овим крајевима... потребно је створити неке органе народне власти независне од окупатора... Чета се не може сматрати као герилски одред, зато што сви људи у чети нису спремни да се данас оружано боре против окупатора, затим, већина чета није створена од стране герилских штабова... и, према томе, не налази се под њиховом командом, и најзад, што је састав чета такав (општи) да би њихово чишћење било врло тешко извести... а без чишћења било би немогуће завести ред и дисциплину и стављање под команду герилских штабова... као органе народне власти чете би на својим скуповима бирале одборе, народне одборе... Чете

⁶² Исто, стр. 448.

⁶³ У циљу сузбијања антимусиманског шовинизма МК КПЈ за Мостар је у октобру или новембру 1941. издао летак, у којем је на вријеме сигнализирана отворена издаја тих елемената и шуровање с Италијанима. Тада је, наиме, у Мостару постојао Четнички национални комитет за срез мостарски и била врло активна једна група коју су чинили шовинисти из редова Срба и неколико Мусимана интелектуалаца, великосрпски оријентисаних, на челу са др Жаром Поповцем, који су сарадивали с италијанском командом и Овром (Архив Херцеговине, МГ/К3-90, стр. 4. и 5).

остају и даље као војне организације општег народног устанка. Али, у времену кад ситуација није дозрела за општи народни устанак, нужност борбе против непријатеља и његових противнародних мјера... намећу нам потребу стварања јужних, чвршћих, дисциплинованијих и покретнијих борбених одреда (партизанских одреда). Ови одреди се стварају од добровољаца... организују (се) под руководством Главног штаба партизанских одреда за Југославију... Формирање партизанских одреда извршиће се на оном плану како смо се споразумјели, само са неким личним изменама. Тако ће у I батаљону бити Ненад⁶⁴ и још двојица другова одавде са терена, у III (погрешно, мисли се на други батаљон — примједба аутора) бат. биће пол. комесар С.,⁶⁵ затим Ш.⁶⁶ и један официр, а III бат. остаје онако како је формиран.⁶⁷

⁶⁴ Васић.

⁶⁵ Саво Медан.

⁶⁶ Миленко Шотра.

⁶⁷ Зборник докумената и података, том 4, књ. 1, докуменат бр. 204, стр. 448—450.

О том процесу пише и Авдо Хумо у о.с., стр. 57—59, где, поред осталог, каже: „Требало је да се наши комунисти повежу с устаничким снагама, нарочито са онима из устаничких жаршића као што је било Невесиње, затим Гацко, Требиње и Билећа, и да се ту организује оно што је већ било под оружјем. Намјеравали смо да од већих чета створимо неколико ударних група и да започнемо акцију.“

Међутим, покретање је било отежано из разлога што су одређени људи по четама били под утицајем италијанске пропаганде и првих четничких група. Додуше, ми смо већ тада организовали своје партизанске јединице које су вршиле акције у јужној Херцеговини против Италијана као и мање јединице око Стоца, Невесиња и Гацка. Њих је организовала Партија. Али и поред тога било је веома значајно да се покрену многоbroјне сеоске чете у акцију, јер је то био најбржи пут њиховог превођења на партизанске позиције... Четници покушавају да цијелу борбу окрену против Муслимана, а не против Италијана. Десило се и неколико случајева убиства комуниста које смо послали из Мостара.“

И Лепа Перовић, говорећи о том процесу формирања партизанских одреда по устаничким четама, потврђује поменуте констатације (Зборник, том 4, књ. 2, докуменат бр. 4, стр. 14).

Mr. Nebojša Milivojević

MOSTAR ZUR ZEIT DES AUFSTANDES 1941

Zusammenfassung

Die Kommunistische Partei (KPJ) und die Kommunistische Jugendorganisation (SKOJ) Jugoslawiens spielten in Mostar eine entscheidende Rolle bei der Vorbereitung zum Aufstand 1941. Die Rolle der Partei während der Vorbereitung zum bewaffneten Kampf war durch die Bildung neuer Parteiorganisationen gekennzeichnet. Die Parteiorganisation hatte in Mostar in der Mitte des Jahres 1941 bereits ungefähr 100 und die Kommunistische Jugendorganisation (SKOJ) ungefähr 300 Mitglieder.

Mit der Bildung von Militärkomitees und später des Gebietsmilitärrabtes für die Herzegowina wurde ein entscheidender Schritt gemacht, daß die Parteiorganisation richtig die Aufständischen gegen die Okkupatoren und chauvinistischen Elemente einsetzt.

Aus den besetzten Mostar kommen Einheiten, die den Kommunisten zugeführt werden und die erste bewaffnete Einheit kam am 17. 7. 1941 aus der Stadt.

Während der weiteren vier Jahre des Volksbefreiungskampfes blieb Mostar Brennpunkt der Bewegung und eine dauernde Quelle der Kämpfer des Volksbefreiungskampfes.

извори и
сјећања

Мр ШАБАН ЗАХИРОВИЋ

СТИХОВАНИ РЈЕЧНИЦИ У РУКОПИСИМА ОРИЈЕНТАЛНИХ ЗБИРКИ У МОСТАРУ

Мостар је један од ријетких градова у нашој земљи који има три институционалне збирке оријенталних рукописа и докумената и више приватних колекција. Оријенталне збирке посједују: Архив Херцеговине, Провинцијалат херцеговачких фрањевца и Одјељење књижевности Музеја Херцеговине.

Основна предност тих збирки, у односу на оне у приватном посједу, у томе је што су прикупљени рукописи (дјела на арапском, турском и перзијском језику) обраћена каталошким принципима обраде, dakле доступна су научним и јавним радницима и истраживачима.

Збирке у приватном власништву недовољно су истражене, неприступачне су и садржај им је, углавном, непознат и неутврђен. Није нам познат чак ни њихов број.

У богатом фундусу оријенталних рукописа тих институционалних збирки (преко 1000) у више од 200 рукописа садржана су дјела из области лингвистике. Посебну смо пажњу посветили лексикографским дјелима, идентификовали их и класификовали у двије основне групе: рјечници стандарданог типа и стиховани рјечници.

Систем образовања у Османском Царству имао је своје специфичности. Пошто су поданици припадали разним језичним скupинама, творци образовног система настојали су пронаћи методе за лакше учење. Сматрало се да је учење „напамет” најподесније и најлакше. Отуд су и настали многи приручници за низ школских предмета у стиху. Тако се, међу тим приручници

ма, јављају и рјечници. Тим су се рјечницима, без обзира што су углавном намјењивани младима, бавили и одрасли, било да су преписивали те рјечнике или их коментарисали. При састављању рјечника аутори су, поред проналажења адекватних значења у два или три језика, морали водити рачуна о метру.

Тај је посао, с обзиром на природу арапског, турског и перзијског језика, био веома тежак. Та три језика припадају разним језичним скупинама и по свом фонетском, морфолошком и синтаксичком систему се разликују, јер арапски припада семитској, турски урало-алтајској а перзијски индоевропској језичној скупини. Унаточ томе, изгледа да су састављачи тих рјечника били вјешти у проналажењу форми и удовољавању законима метрике. Додуше, арапска је метрика у пуној мјери утјеџала на турску и перзијску; писмо је, наравно, исто — арапско; а што се лексике тих језика тиче, доста је једначена. Познато је да и у турском и перзијском језику има пуно арапских ријечи.

Летимичним погледом приступачне нам литературе и инвентара поједињих збирки рукописа може се закључити да су рјечници у стиху много преписивани. У мостарским смо збиркама утврдили у 16 рукописа четири наслова стихованих рјечника. Ту врсту рјечника подијелили смо на три групе: арапско-турске, арапско-турско-перзијске и перзијско-турске.

1. Арапско-турски рјечници

У литератури је најпознатији арапско-турски рјечник »Lugat-i Firište-oglu«. Написао га је Abdullatif ibn Firište (умро 797Х/1395. године), а посветио га је свом унуку Abdurrahmanu (Flügel I, 109—112). По узору на то дјело настали су бројни рјечници.

1.1. »МАHMUDIYYA«

Овај арапско-турски рјечник је у ствари допуна споменутог Ibn Firišteovog рјечника. Кажемо допуна, јер се многи стихови подударају. Због тога је у каталогима ово дјело често поистовећивано са споменутим Ibn Firišteovim рјечником (Flügel I, 109). С обзиром на наслов, претпостављамо да је дјело написао неки Махмуд. Дјело је настало 961Х/1554. године. Један примјерак овог дјела преписао је Мустафа б. Омер-бег у Карабоз-беговој медреси у Мостару 1188Х/1774. године (Рукопис ОЗЈА, бр. 908). У мостарским збиркама похрањена су два примјерка овог дјела.

Дјело почиње ријечима: bi haqq hâliq wa fattâh wa wâhid ... Прве су ријечи: hubz — etmek, qubla — öpmek, zar' — ek-mek, qulm — gulâm...

Ово је дјело други трактат у рукопису, листови 89—189. Податке о рукопису ћемо дати уз опис рукописа перзијско-турског рјечника »Tuhfe-i Sahidi«.

Дјело није комплетно.

Рукопис има само 59 листова величине 20 × 14 см. Писан је вокализованим насхи писмом. Картонски повез је оштећен. Наслови поглавља, која су иначе подијељена према метрлу, писани су црвеном тинтом.

Из биљешке на листу 56. види се да је дјело преписао Хасан Ефица б. Осман 1211Х/1796. године.

2. Арапско-турски-перзијски рјечници

Као и стандардни рјечници, и тројезични у стиху су веома ријетки. Једини рјечник у мостарским збиркама из ове групе је дјело »Subha-i sibyân«.

2.2. »SUBHA-I SIBYAN«

„Дјечја бројаница“ или „Вијенац од руже“ је мали рјечник, намијењен дјеци. Аутор му је Muhammad b. Ahmad ar-Rûmî (Flügel I, 116), родом из Босне. Дјело је написао 1033Х/1623. године. То се види из кроностиха, у уводном тексту дјела, у ријечима »nazm-i galî«. Када се бројчана вриједност слова тих ријечи прерачуна, добије се година настанка дјела. Дјело је често преписивано и налази се скоро у свим већим збиркама оријенталних рукописа. Да је аутор родом из Босне, наводи анонимни преписивач примјерка дјела похрањеног у ОЗЈА бр. 330, гдје у наслову стоји да је аутор Muhammad Mufattiš al-Bosnawi. Касим Добрача основано претпоставља да је аутор познати сарајевски пјесник Мухамед Неркиси (умро 1044Х/1684. године). (Добрача, Каталог I, стр. 381) Та је тврђња основана ако се има на уму да је Неркиси извјесно вријеме био инспектор (mufattiš), а и особно име му се подудара с именом

هذا سنت

لَمْ يَمْخُدْ ذِكْرَيَهُ لَمْ يَبْشِرْيَهُ

نَاهِمْ خُدُوْجُولْسَهِ إِسْتَأْسِ كَلَامَهُ

نَاهِمْ خُدُوْجُولْسَهِ إِسْتَأْسِ كَلَامَهُ

جَلَهُ لَعَانَهُ أَهْلَيَهُ أَنَّ يَادَهُ دُكْبِر

جَلَوْسَهِ تَامِنَتْ وَشَعْرَوْسَهِ سَاسِنَفَهُ

أَوْلَكِهِ بَنِيَّ بَنِيَّهُ وَرَبِّيَّ لِسَانَهُ دِرْ

عَلِيلَهُ حَكْمَتْ وَرِبِّيَّ اِسْتَدِيَّ كَلَمَهُ

عَمِتَكْ سَطْرَسِيَّةِ تَرْبِيَتْهُ

قَوْلَرِبَنَهُ رَجَمِيَّ جَوَفَهُ بَارِشاَهُهُ

حَالَهُ كُونَدَرِيَّ رَسُولَسَيْنَهُ

حَلَفَرِيَّ كَلَدَرِيَّ ضَلَالَتَدَنَهُ

حَقَّهُ عَيْنَهُ اِبْدَيَّ كَوْسَرَيِّيَّ بَوْلَهُ

بَوْهُ مَفَاتِهِهِ سَرْجَمَنَهُ

بَوْهُ هَذَا سَيْدَهُ سَرْجَمَنَهُ

بَوْهُ مَرْغَزَهُ سَيْبَرَهُ

بَوْهُ اِتْفَقَهُ حَقَّهُ دَعَسَسِيَّ فَوْلَهُ

بَوْهُ اِمْبَرَهُ اِمْبَرَهُ

بَوْهُ اِلْعَلَيَّهُ هُوَ خَيْرُ الْاِسْلَامِ

سَبَحَةِ صَبَانَ

مَتَرِلَ مَفْصُودَهُ وَدَرِرَهَمَهُ

نَاهِمْ خُدُوْجُولْسَهِ إِسْتَأْسِ كَلَامَهُ

نَاهِمْ خُدُوْجُولْسَهِ إِسْتَأْسِ كَلَامَهُ

جَلَهُ لَعَانَهُ اَهْلَيَهُ اَنَّ يَادَهُ دُكْبِر

جَلَوْسَهِ تَامِنَتْ وَشَعْرَوْسَهِ سَاسِنَفَهُ

أَوْلَكِهِ بَنِيَّ بَنِيَّهُ وَرَبِّيَّ لِسَانَهُ دِرْ

عَلِيلَهُ حَكْمَتْ وَرِبِّيَّ اِسْتَدِيَّ كَلَمَهُ

عَمِتَكْ سَطْرَسِيَّةِ تَرْبِيَتْهُ

قَوْلَرِبَنَهُ رَجَمِيَّ جَوَفَهُ بَارِشاَهُهُ

حَالَهُ كُونَدَرِيَّ رَسُولَسَيْنَهُ

حَلَفَرِيَّ كَلَدَرِيَّ ضَلَالَتَدَنَهُ

حَقَّهُ عَيْنَهُ اِبْدَيَّ كَوْسَرَيِّيَّ بَوْلَهُ

بَوْهُ مَفَاتِهِهِ سَرْجَمَنَهُ

بَوْهُ هَذَا سَيْدَهُ سَرْجَمَنَهُ

بَوْهُ مَرْغَزَهُ سَيْبَرَهُ

بَوْهُ اِتْفَقَهُ حَقَّهُ دَعَسَسِيَّ فَوْلَهُ

بَوْهُ اِمْبَرَهُ اِمْبَرَهُ

بَوْهُ اِلْعَلَيَّهُ هُوَ خَيْرُ الْاِسْلَامِ

аутора овог дјела. У уводу дјела аутор каже да му је узор био рјечник Ibn Firište.

2.2.1.

AXM, 86/1

Дјело почиње ријечима: Nâm-i huda dikr edelum evvela... Рукопис има 53 листа величине 24 x 15 см. Текст је обрублјен црвеном линијом. Писан је талик писмом. На маргинама има биљежака које се односе на текст дјела. Текст рјечника је уписан на листовима 2—24, а листови 25—53. садрже познато Attarovo дјело »Pend-nama«.

Оба дјела је преписао Халил Хрле б. Али из махале Пограђе у Стоцу, у понедјељак 12. шабана 1260Х/28. августа 1844. године.

2.2.2.

AXM, P-116

Рукопис има 25 листова величине 21 x 14 см. Писан је вокализованим насхи писмом на бијелом папиру. Папирни повез је дотрајао. Наслов и поглавља писани су црвеном тинтом. Нема података ни о власнику ни о преписивачу рукописа.

2.2.3.

AXM, P-382

Рукопис има 28 листова величине 19,5 x 14,5 см. Писан је вокализованим насхи писмом. Наслови поглавља писани су црвеној тинтом. Папир је бијели, а повез кожни.

Из биљешке на листу 26. види се да је дјело преписао Мустафа Mrкоњић б. Хасан 1252Х/1836. године.

2.2.4.

AXM, 48/1

Рукопис има 54 листа величине 22,5 x 14 см. Папир је бијели. Повез је тврди, али је дотрајао. Рукопис садржи три дјела. Први је »Subha-i sibyan«, листови 3—29; друго је краћа расправа из доктматике, листови 30—32, а треће се дјело односи на врлине науке, листови 33—52.

Рукопис је преписао Ahmed Nazif Bosnavi as-Sarayi (Сарајија) б., Abdurrasih, кадија у Церници и Belgraddžiku (Коњиц) 1222—1224Х/1807—1809. године.

На задњој корици је интересантна биљешка коју, преведену, доносимо у цијелости: „Када је босански валија сазнао шта се

десило у Сарајеву, Фојници и Високом, те да је у Сарајеву топ пуцао и да су се у Травнику примијетили покрети, отпутовао је заједно с Abdurrahim-паšом 7. зулхиџета 1242Х/2. јула 1827. године у Зворник.“

3. Перзијско-турски рјечници

Међу најпознатије рјечнике у стиху убраја се Шахидијев перзијско-турски рјечник. Осим тог рјечника познати су »Tuhfa-i Husami«, »Tuhfa-i Wahbi«. У мостарским збиркама утврдили смо управо и само та два перзијско-турска рјечника у стиху, дакле »Tuhfa-i Sahidi« и »Tuhfa-i Wahbi«.

3.1. »TUHFA-I SAHIDI«

Овај рјечник, као и низ већ споменутих, у литератури се сусреће под разним насловима, нпр. »Şâhidî Manzum«, »Lugat-i Şâhidî«. Дјело је написао дервиш мевлевијског реда Ibrahim Şahidi b. Hudâ'i (рођен у селу Мугла у провинцији Ментеше у Анадолији 885Х/1470, умро 975Х/1550. године).

Дјело је написао 920Х/1514. или 921Х/1515. године (Flügel I, 135; Pertsch 208, 1049, 1050). Дјело је написано у тзв. месневи стиховима, а намијењено је дјеци — почетницима у образовању. Ибрахим Шахиди је постао узор већини турских лексикографа послије 16. стόљећа. Може се слободно рећи да је његово дјело у овој области највише преписивано. Само у Оријенталном институту у Сарајеву има преко шездесет преписа. Осим тога, ваља истаћи да су по узору на Шахидија настала друга дјела, између осталих »Makbû-i 'Arif« или »Potur Sahidia«. Уз то ваља напоменути да је Шахидијев рјечник много коментиран. Споменут ћемо само неке коментаре, чији су аутори живјели и дјеловали на нашем тлу: Ахмед Суди (Библиотека Кaireског универзитета, бр. T-3677), Ахмед Аковали (Бјелопољац) завршио коментар 1730. године и посветио га Јахја-паши, валији у Египту и Београду, Омер Кусури Боснави, писар суданице у Ајнтару, спјевао је назиру (паралелу) на Шахидијев рјечник 1714. године. Рукописни примјерак тог дјела налази се у библиотеци Кaireског универзитета под бројем T-3753 (М. Ждраповић: Прилог проучавању дјела Шејха Јује, „Херцеговина“, Мостар, 1981, књ. I, стр. 137). Посебно истичемо коментар Шејха Јује назван »Hallâ-i manzuma« написан 1110Х/1698. године. Аутограф се налази у Оријенталном институту у Сарајеву под бројем 4366 (М. Ждраповић: о. с., 121).

بِنَامِ خَالِقِ وَحْيٍ وَّتَوَانَا	قَدِيرٌ وَفَادِرُ رُؤْبِيَا وَدَاتَا
شَاوَحْمَدٌ وَشَكْرِيْ نَهَابَتَا	سَپَاسٌ وَمَنْ بَيْخَدُ وَعَاءَتَا
اَكَا كَوْ وَاَبِيدِ بَيْكَارِيَا	بَرَانِزِي هَمْ جَبَانِي هَمْ مَافَانَا
عَالِمٌ	هَمْ اَيْدِي قَدْ سَلِيْهِ خَالِقِي آدَمَ
اَنْ شَنِلِزِ زَايْدِي اَبِيَا	حَمْصُو صَاكِمْ جَبِيْ مَصْطَفَا
جَبِيْ عَالِمَكْ مَحْتَارِي قَلِيدَ	بُو جَعْكُتْ سَرُورُ وَسَرْدَارِي
دَائِمٌ	قَادِيمَ
صَلَادِبِلِه سَلَامٌ اَولَ شَاهِدَ	كَانِكَلِه دِين اَسْلَامٌ اَولَ زَانِي
دَجِيْ اَصْحَابِ اَللَّهِ كَه بُوتَلَرِ	اَنْ شَرِيعَه وَنَزِيلَ مَسْحِي

Прва страница турско-перзијског речника у стиховима „Lugat Šahidi”

У мостарским збиркама нисмо нашли ни на један коментар тог дјела, али смо установили да посјeduју седам примјерака основног текста.

3.1.1.

АХМ, П-2/1

Дјело почиње ријечима: *Bi nâm-i hâliq wa hayy wa tuwânâ...* Рукопис има 189 листова величине 20 x 13 см. Писан је калиграфским вокализованим насхом писмом. Папир је бијели, повез картонски на ивицама појачан кожом. Текст је обрублjen црвеној линијом. На маргинама и интерлинеарно има биљежака које тумаче текст дјела. Дјело »*Tuhfa-i Sâhidi*« записано је на листовима 1—88, а на листовима 89—189. је споменути рјечник »*Mahmûdiyya*« (1.1.1.).

Према жигу на листу 1а власник је био неки Ахмед, а према биљешци на листу 2а рукопис је био власништво Салиха Капића, сина Мустафиног, а има и жиг (*tavakkulî 'alâ hâligî' abduh Sâlih*). Према биљешкама на листовима 87б и 189а цијели рукопис је преписао Muhammad b. Husayn Ljubuškali (Ljubušak).

3.1.2.

АХМ, Р-24

Рукопис има 50 листова величине 17 x 12 см. Писан је вокализованим насхом писмом. Наслови поглавља писани су црвеном тинтом. На маргинама неких листова уписана је ријеч »*waqf*«, што значи да је рукопис био завјештан некој библиотеци. Папир је бијели, а повез мекан, папирни.

Нема података о датуму, мјесту преписа нити преписивачу.

3.1.3.

АХМ, Р-114

Рукопис представља тзв. меџмуу (зборник). Прво дјело је Шахидијев рјечник, листови 1—21, друго се односи на теџвид (дисциплину о исправном читању текста Kur'ana), листови 22—50, а треће је дјело из граматике арапског језика, листови 52—73.

Рукопис има 73 листа величине 20 x 13,5 см. Писан је вокализованим насхом писмом. Папир је тамнобијели, повез папирни, дотрајао.

Из биљешке на листу 51а види се да је власник дјела био Абдулах-ефенидија. Испод имена је и његов жиг.

3.1.4.

ПХФ, Р-55

Рукопис има 42 листа величине 21 x 14,5 см. Писан је јасним насхом писмом. Папир је бијели, повез тврд.

Према биљешци на листу 42. власник рукописа је био Ахмед, син Мухамедов, 1191Х/1777. године, затим власништво Ахмада Бенана, сина Мухамедовог, 1188Х/1774. године. Дјело је преписао Мустафа, син Салихов, Мостарац, 1166Х/1753. године.

3.1.5.

ПХФ, Р-76

Рукопис има 76 листова величине 19,5 x 13,2 см. Папир је бијели, нема повеза. Писан је насхи писмом. Прво дјело у рукопису је Attarova »Pend nama«, листови 2—40, а друго је Шахидијев рјечник, листови 42—73.

Према биљешкама на листовима 1. и 2. види се да је дјело преписао Салих-ага Рудинац 1225Х/1810. године.

3.1.6.

ПХФ, 218

Рукопис има 48 листова величине 20,5 x 12,6 см. Писан је вокализованим насхи писмом. Повез је тврда, дотрајао. Нема података ни о власницима ни о преписивачу дјела.

3.1.7.

МХ, Р-17

Рукопис има 33 листа величине 18,5 x 14 см. Дјело је писано калиграфским насхи писмом. Повез је дотрајао.

Из биљешке на листу 2. види се да је власник рукописа био Рагиб Кајтаз.

3.2. »TUHF-I WAHBİ« (Вехбијев дар)

Овај је рјечник саставио Muhammad b. Rašid b. Muhammad-efendi назван Wahbî Sumbul-zade Mar'ašî (рођен у Mar'ašu, а умро у Истанбулу 14. rebilevela 1224Х/28. априла 1809. године). Дјело је посветио великому везиру Ибрахим-паши, а написао га је 1196Х/1781. године своме сину Lutfullahu (Flügel I, 143). Дјело има дужи увод, писан у месневи стиховима. Ту аутор даје аутобиографске податке. Каже да је путовао у градове Ирана (Ериван, Нихаванд, Шираз), гаје је, дружећи се с тамошњим пјесницима, савладао и послије у ово дјело уврстио многе фразе перзијског језика. Рјечник је поредан по абеџедном реду задњег слова дистиха. У мостарским збиркама смо утврдили три преписа овог дјела.

3.2.1.

АХМ, Р-83

Дјело почиње ријечима: Hamd bî hadd ô ger'farmaya... Рукопис има 74 листа величине 20 x 15 см. Писан је вокализова-

ним насхи писмом. Рукопис је оштећен и недостају дијелови неких листова. Није повезан. Папир је свијетложут. На листовима 1—17. налазе се фрагменти арапско-турског рјечника у стиху. Wahbijево дјело је на листовима 19—74.

Према биљешци на листу 74а дјело је преписао Ахмед, син Алијин, 1248Х/1832. године.

3.2.2.

АХМ, Р-727

Рукопис има 32 листа величине 18,5 x 12,5 см. Писан је насхи писмом. Наслови поглавља писани су црвеном тинтом. Папир је тамнобијели. Нема повеза и дјело није комплетно. Преписао га је неутврђени преписивач 1238Х/1822. године.

Биљешка на листу 32б указује само на годину преписа.

3.2.3.

ПХФ, Р-318

Рукопис има 38 листова величине 18 x 10 см. Писан је насхи писмом. Папир је бијели, повез картонски, дотрајао. Нема података ни о власницима ни о преписивачу.

СКРАЋЕНИЦЕ

Бројеви на лијевој страни означавају врсту рјечника, наслов и рукопис, а на десној инвентарски или каталогшки број.
а — прва страна рукописа,
АХМ — Архив Херцеговине Мостар,
б — друга страна рукописа,
б. — *ibn*, син,
см — центиметар,
ГХБ — Гази Хусревбогове библиотеке,
Х — хијретска година,
МХ — Музјеј Херцеговине,
ОЗЈА — Оријентална збирка Југославенске академије,
ПХФ — Провинцијалат херцеговачких фрањеваца,
Р — рукопис.

БОШКО БУХА

РАТИН ЛИСТОВИ ХЕРЦЕГОВАЧКИХ ВОЈНИХ ЈЕДИНИЦА

(библиографија)

Цјелокупна југословенска издавачка дјелатност у НОБ-у, од самога свог почетка, била је усмјерена јединственом и општем задатку: ослобођењу земље од окупатора, разобличавању издаје, борби против фашизма, ширењу истине о НОБ-у и праведној пројекцији будућности нове Југославије, у којој ће сви наши народи и народности слободно одлучивати о својој судбини. Основну линију цјелокупној партизанској штампи, која је излазила широм Југославије, дао је друг Тито у ослобођеном Ужицу 19. октобра 1941. у уводнику првог броја „Борбе“ под насловом „Зашто излази Борба“:

„Борба“ као орган КПЈ треба да буде не само гласило радних маса већ и гласило свих подјармљених народа Југославије... У овој херојској борби коју данас воде наши народи, „Борба“ треба да буде она спона која ће повезивати све народне снаге у један јединствен народноослободилачки фронт. „Борба“ треба да буде организатор свих народних снага за постигнуће једног великог циља — немилосрдне борбе против окупатора и његовог пропагандирања из наше напађене отаџбине, за постигнуће пуне слободе наших народа у својој ослобођеној отаџбини.

Непријатељ наших народа, који је поробио и до гола опљачкао нашу земљу, искоришћује сва могућа средства, да би лакше одржао наше народе поробљеним. Он искоришћује плаћеничку домаћу штампу, у којој пишу издајице који су се продали за чанак леђе крвнику наших народа. Непријатељ искоришћује радио и друга пропагандна средства, помоћу којих шири лажи како о положају у самој земљи, тако и о ситуацији на

источном бојишту. Он је ставио све у погон да застраши и морално утиче на наше необавијештене народне масе. Он настоји да прикрије страховите губитке које му задаје херојска Црвена армија, он претвара своје неуспјехе и поразе у побједе покушавајући на тај начин да завара не само њемачки народ него и остale поробљене народе у Европи. Он настоји да прикрије своje поразе у нашој земљи, који му задају јуначки партизани; он настоји да прикрије своја звјерства пред народом или да их оправда разним циничким изговорима. Тада свирепи непријатељ хоће да се прикаже као неки пријатељ српског, црногорског, хрватског и других народа Југославије. Он је створио марионетске владе у Београду и Загребу, само да би заварао наше народе и лакше их држао у потчињености. Задатак наше 'Борбе' је да те смицалице непријатеља пред народом раскринакава и прикаже у правој свјетlostи. 'Борба' треба да објашњава значај народу данашње народноослободилачке борбе, да показује перспективе те борбе и улије народу вјеру у коначну побједу над омраженим окупатором.¹

Те ријечи друга Тита биле су директиве сваком комитету, команди, организацији и органу. То најбоље потврђује и уводна ријеч првог броја *Билтена КПЈ за BiХ*, 18. децембра 1941. године:

„У читавом нашем раду осјећа се недостатак листа, који би вршио ону улогу, која је данас намирењена листу Комунистичке партије, а то је: да буде најсвеснији и најдосљеднији организатор свих народних снага за немилосрдну борбу против омажених фашистичких освајача и свих њихових презивих слуга, издајника и народних изрода, звали се они Павелић, Ањотић, Арљевић или Недић. Услови под којима ми радимо су тешки и ми нисмо у могућности да издајемо данас такав лист. Да бисмо бар унеколико надокнадили тај недостатак, ријешили смо да издајемо сваких десет дана Билтен који ће нам донекле замијенити лист.

Задаћа нашег Билтена јест: Прво, да редовним обавјештавањем и правилним тумачењем свих важнијих догађаја и питања садашњице помогне свим нашим борцима да свуглде, и на фронту и у позадини, својим дјелом и ријечју, доприноси окупљању и повезивању свих народних снага у јединствени народноослободилачки фронт. Тако ћемо истовремено моћи остваривати јединство воље у нашим редовима и дјеловати јединствено на свим пољима народне борбе.

Наши војни и политички кадрови су пуни воље за рад, храброст и пожртвованост, али немају довољно сви искуства и способности сналажења, често гријеше или се колебају у својим одлукама. Постараћемо се, да сви они из нашег Билтена добију јасна упутства, која ће им помоћи да брзо и одлучно дјелују. То је важно нарочито данас, када од брзе одлуке зависи успех нашег рада.

Друго, настојаћемо да наш Билтен допре до ширих народних маса. Помоћи ћемо им да схвате смисао и значај данашње народноослободилачке борбе, да сагледају богате могућности њеног даљег развоја и да стекну вјеру у коначну побједу над мрским освајачима. Неуморно ћемо истицати потребу јединства свих родољубивих снага Босне и Херцеговине, без обзира на вјеру и народност, као предуслов и јамство побједе. Непрекидно ћемо раскринавати пред народним масама све подмукле покушаје окупатора, да непосредно или преко својих плаћеника угуше ослободилачку борбу народа. Раскринкаћемо саме те издајнице, њихову препредену игру и њихову прљаву улогу.

Да бисмо могли извршити задаћу коју смо покретањем Билтена преда се поставили, потребно је да сви родољуби помогну нашем напору. Једни писањем чланака, други слањем дописа, трећи умножавањем и растурањем Билтена међу шire народне масе. Само на тај начин повезаћемо се нераскидивим везама из које су произтекли наши храбри народноослободилачки партизански одреди и моћи ћемо повести не само радничку класу него и све остale трудбенике, све родољубиве, све вјерне синове свога народа, у тешке и крваве борбе које нас још чекају.¹²

Једном приликом, послије рата, о значају поновног излажења „Борбе“ друг Тито је рекао: „Један од најзначајнијих датума наше револуционарне штампе био је дан када је у ослобођеном Ужицу 1941. године поново почела да излази 'Борба', заједно са њом и многобројни листови и билтени у свим крајевима наше земље. То је била штампа херојске борбе наших народа за ослобођење и социјализам, то су били једини листови у поробљеној Европи.“

Насушна потреба припадника НОП-а, посебно бораца НОВЈ, за својом штампом проистичала је из карактера рата и ослободилачке мисије НОВЈ. Партизанска штампа бранила је интересе народа, служила се истином и борила за правду. Она је постала активан чинилац стварања линије НОБ-а, њен агитатор и пропагатор, власпитач народа у духу НОБ-а.

Циљ овог рада је да библиографијом ратних издања листова херцеговачких јединица¹³ сагледа и ту страну НОР-а на подручју Херцеговине, о чему се мало зна и пише, а што је у НОБ-у одиграло огромну улогу у повезивању ослободилачких снага у чврст народноослободилачки фронт, јер је, упоредо с оружаним устанком, народу требало објашњавати величину и значај НОБ-а, њену перспективу и дубоку вјеру у њену коначну побједу.

Масовни народни устанак у источној Херцеговини, јуна 1941. године, покренут прије општег устанка у Југославији услед страховитог терора који су спроводиле усташе, био је углавном ограничен на борбу против усташа, па је Обласни комитет КПЈ за Херцеговину упутио неке своје чланове да зауставе стихиј-

ност устанка и стану на чело побуњених маса, да их правилно организују и поведу у борбу не само против усташа него, у првом реду, и окупатора који су и довели усташе на власт.

„Срески комитет за Мостар, шаљући своје кадрове међу устанике, крајем јула 1941. године, пребацио је са једном групом комуниста на ослобођену територију и дио техничког материјала за ручно умножавање пропагандних ствари. До сједишта Оперативног штаба код Кифина Села пребачен је радио на батерије, писаћа машина, шапирограф, хектограф и нешто мало новинског папира. При Оперативном штабу формирана је *Техника*, која је имала задатак да штампа летке, прогласе и борбена саопштења Штаба за Херцеговину.³

Међу првим лецима та приручна партизанска штампарија штампала је почетком августа Проглас руководства НОП-а за Херцеговину, упућен домобранима који су слати као помоћ опсједнутим гарнизонима у Херцеговини. Устаничке масе су у току јула и августа ослободиле скоро читаву Херцеговину. Многа непријатељска упоришта била су опкољена. Због тога су и упућиване разне домобранске јединице у помоћ опсједнутим гарнизонима, те је војно руководство при Обласном комитету КПЈ за Херцеговину упутило тај Проглас, штампан у наведеној штампарији, заведеним домобранским војницима.⁴

О судбини радио-апарата који је донесен са шапирографом и писаћом машином Владо Ивковић у књизи „Невесиње 1941.“ пише: „Занимљиво је напоменути да су у нашем раду велику улогу играле радио-вијести. Заправо, поред радио-апарата којим је располагао одред 'Бишина' један једини радио-апарат на пространој невесињској територији био је у устаничком центру Лукавац. Јмала га је група око Медана, Неимаревића, Шотре и Дукице Граховца. Од 20. августа 1941. године то је званично био радио-апарат Штаба партизанског батаљона 'Невесињска пушака'. Тада је Штаб почeo да дјелујe и издајe радио-вијести. Најприје су другови доносили апарат собом и укључивали га на скupovima... Радио-апарат је био постављен у кући Дукице Граховца, где се налазио и Штаб. Вијести је слушао, срећивао, куцао и умножавао секретар Штаба Бориша Граховац...“

Руководство народноослободилачког покрета је све више увиђало значај писане ријечи и радио-вијести. Уложени су велики напори да се дође до радио-апарата, писаћих машина, папира, индига и да се, уопште, технички оспособимо за пропагандни рад.⁵

По формирању Херцеговачког НОП одреда при његову Штабу почела је дјеловати *Техника* Оперативног штаба за Херцеговину. Готово свакодневно су штампане радио-вијести, повремено саопштења Штаба, најчешће послије успјешно изведене борбе или диверзије. Умножавани су војни сепарати намијењени за обуку јединица и стручно уздизање старјешина. Тако је 16. окто-

бра умножен сепарат „Упутство за одбрану од оклопних и брзих јединица“, а 23. октобра „Борбена дејства по ноћи и зими“.

„Развојем партизанских снага, у јесен 1941. године, порасле су потребе за пропагандним материјалом, који није могла да подмири Техника Штаба НОП одреда, те је Врховни штаб почетком 1942. године формирао Оперативни штаб НОПО за Херцеговину. При Оперативном штабу, првих дана јануара, формиран је Агитпроп, који у почетку, готово послије сваке успјешне акције, шапирографом умножава у виду летака саопштења о резултатима борбе. При неким штабовима батаљона формирана су слична техничка тијела за пропаганду.“⁶

Ипак, највише информација становништво Херцеговине, посебно Мостара, добијало је преко материјала штампаног у *Технички МК КП за Мостар, Билтена*, летака и другог пропагандног материјала, чак и на талијанском језику намијењеном талијанским војницима да би видјели у шта су их њихови диктатори увукли.

И тај вид борбе, штампана ријеч, и у Херцеговини и широм земље, започет је, као и оружана борба, без оружја, тако рећи голоруко, против вишеструко надмоћнијег непријатеља, у чијим су се рукама налазили тенкови и авиони, топови и митралези, барут и муниција, а тако је и тај вид наше борбе започео празних руку, без папира и оловке, без радио-станице и штампарских машина.

Међутим, штампана ријеч ослободилачке борбе и народне револуције крчила је себи пут, какав су крчиле и наше јединице, и ништа је на том путу није могло зауставити, јер је њено гесло било — истина. Штампи народноослободилачког покрета народ је вјеровао, па су примјерци новина, брошура и других издања прелазили из руке у руку и били чувани као најдраже благо. Када је непријатељ у сукобу био побијеђен, прво што му је, уз оружје, одузимано били су папир и оловка. Познате су многе партизанске акције вођене само за папир, олово и штампарску боју. Илустративан је примјер групе бораца из Хрватске који су заузели један тига⁷ и писаћи материјал, који су с попратним писмом, упутили редакцијама централних листова Хрватске:

„Драги другови,

Ми знамо колико вриједи штампа у рукама народа који се бори за слободу. Ми знамо да је наша штампа исто тако убојито оружје као наше пушке и тенкови. Много пута лежећи у блатном рову, често и гладни, имајући пред собом јачег непријатеља, ми смо из штампе прилили снагу. Ви сте нам саопштавали да тамо негде, стотине километара далеко од нас, нездржivo јуриша Црвена армија. Ви сте нам говорили о успешној борби наших западних савезника и свих поробљених народа. То нас је ујеравало да нисмо сами, то нам је давало новог полета. По-

носни смо што ће из ове штампарије, из које је до јуче излазила лаж и клевета, појурити као бујица нове ријечи, ријечи истине, слободе и правде.“

Штампа и пропагандни материјал читан је у групама због малог броја примјерака и због приличне неписмености народа. Учинак пропаганде писаном ријечју био би непотпуњ без живе ријечи. Изговорена ријеч била је још моћнија, приступачнија, ефикаснија. Због тога су и политички радници радо користили састанке, конференције, зборове, сијела и скупове за информисање народа и објашњавање догађаја код нас и у свијету.

Како су настала новине војних јединица потврђује један чланак у листу „Наш фронт“, јер „... скоро свака јединица издаје не само штампане већ и рукописне цепне новине“. Војници умјетници цртали су карикатуре, давали форму листу, писали уводне чланке „смјестивши се испод каквог грма или у каквој штали. За пола сата, сат, цепне новине су готове и иду од руке до руке. Читав унутрашњи живот вода огледа се у цепном листу. Војници дописници залазе свуда, боре се са пушком у руци. Тако се стварају новине руком самих бораца и младих команђира. Новине одишу животом својих јединица. Дијеле са њима и тугу и радост...“⁸

Политички комесари били су дужни да организују и редовно шаљу за новине све што интересује њихов одред и оближња села, писали су о свему што се на њиховом сектору борбе догађало. Тако су стотине хиљада бораца дале своје прилоге, чланке, пјесме или карикатуре, често цртане и на пакпапир.

Наведене карактеристике и оцјене о партизанској штампи у потпуности се односе и на партизанску штампу Херцеговине која је, исто тако, имала тежак пут настанка и успона, уског повезан са развојем народноослободилачке борбе. Но, и поред тога, издавачка дјелатност била је веома плодна.

У овом раду наведени су до сада прикупљени и обрађени подаци о листовима херцеговачких јединица. Стoga, за сада, изостављамо гласила народних одбора, органа КПЈ за Херцеговину, Народног фронта, омладинских организација, АФЖ-а, пионирских организација, те брошуре, чланке, билтене, партијске матерijale, прогласе, летке и плакате. Многи листови нису сачувани, вјероватно нису ни истражени ни пронађени, понеки примјерак још лежи, негдје, неоткривен, или се налази код појединих бораца као ратна успомена, па су ти примјерци још недоступни обради. Међутим, то не умањује њихов значај.

На многим листовима нису означени издавачи, редакције, штампарије или технике, година и место изложења, тираж и друго, што је често изостављено из конспиративних разлога. Слиједи њихов попис. За сваку библиографску јединицу наведена је и установа гдје се издање чува.

РАДИО-ВИЈЕСТИ, Херцеговачки народноослободилачки партизански одред, 15, 25. јуна 1942, Зеленгора, писаћа машина (6).⁹

РАДИО-ВИЈЕСТИ, из Штаба Столачког НОП батаљона (Столац), датиране без нумерације, шапирограф, мај 1942, 14 (6).

ВИЈЕСТИ, Оперативни штаб НОП одреда за Херцеговину, бб, 28. априла, бб, 30. априла, бб, 2, 6, 8, 10. маја 1942 (село Фатница, Билећа), датиране без нумерације, шапирограф, 28. април (1, 6), 30. април (1), 2. мај (6), 6, 8, 10. мај (1).

ХЕРЦЕГОВАЧКИ БОРАЦ, лист 10. херцеговачке бригаде, 5, 15. јануара 1943, Музеј Херцеговине ЗПД/К-10-V-369.

ХЕРЦЕГОВАЧКИ БОРАЦ, орган 10. херцеговачке бригаде, 4, јануар 1943, Травник шапирограф (2, 6).

УДАРНИК, четне новине 1. чете 2. батаљона 12. херцеговачке бригаде, бб, новембар 1943 (Требиње), писаћа машина (6).

ЦЕПНЕ НОВИНЕ, 1. чете 2. батаљона 12. херцеговачке ударне бригаде (2. херцеговачка бригада), новембар 1943, Музеј Херцеговине Мостар К3-I-114.

РАДИО-ВИЈЕСТ, Јужнохерцеговачки НОП одред, 10. маја 1942, Музеј Херцеговине Мостар ЗПД/К14-IV-498.

РАДИО-ВИЈЕСТИ, 29. херцеговачке НОУ дивизије, поднаслов из 1944, бр. 1: *XXIX У дивизија НОВ Југославије*, излази сваки други дан, 1943, 12, 30. новембра (Гацко); 1943: 12, 13, 15—21, 25 (6); 1944: 1—23 (2), 24 (2, 6), 25—30 (6).

РАДИО-ВИЈЕСТИ, Штаб Партизанског одреда за јужну Херцеговину, 1943: 3—19, шапирограф, 3, 4, 5, 6 (6), 1944: 1—4 (2, 6), 5 (6), 6 (2, 6), 7—9, 14 (6), 15 (2).

ЦЕПНЕ НОВИНЕ, лист 2. чете 2. батаљона 10. херцеговачке бригаде, 1, март 1944 (Билећа), писаћа машина (2).

ЦЕПНЕ НОВИНЕ, лист 1. чете 4. батаљона 10. херцеговачке бригаде, 1, јануар 1944 (Невесиње), писаћа машина (17).

ЦЕПНЕ НОВИНЕ, лист 1. чете 5. батаљона 10. херцеговачке бригаде 29. дивизије, 14, јануар 1944 (Требиње), писаћа машина (17).

РАДИО-ВИЈЕСТИ, издаје Техника 12. херцеговачке НОУ бригаде (Невесиње), датиране без нумерације, шапирограф, 24. и 25. јануара 1944 (2).

РАДИО-ВИЈЕСТИ, Сјевернохерцеговачки партизански одред, 1, 9. јануара 1944 (Столац), шапирограф (6).

УДАРНИК, четне новине 3. чете 5. батаљона 10. херцеговачке НОУ бригаде, III, 1944, 12/13, јануар-фебруар (Требиње), 15 (Мостар), излази мјесечно, наслов рукописом, текст писаћом машином, 12/13 (17), 15 (2).

РАДИО-ВИЈЕСТИ, К. Ш. 68, ф. 1, док. 2, број 24, 29. дивизија, 29. фебруара 1944 (2).

- УДАРНИК, лист 1. чете 5. батаљона 10. херцеговачке бригаде, 15. фебруар 1944 (2).
- НЕДЕЉНИ ПРЕГЛЕД РАДИО-ВИЈЕСТИ, издаје Техника 11. херцеговачке ударне бригаде, 4, 21. маја 1944 (Гацко), шапирограф (6).
- МЛАДИ КУРИР, курирске цепне новине, 11. херцеговачка ударац бригада, 3, јули 1944 (Гацко), писаћа машина, насловна страна рукописом (1).
- КУРИР, цепне новине особља при Штабу 29. дивизије, 1, јуни 1944 (Гацко), писаћа машина (2).
- УДАРНИК, мјесечник Батаљона „Раде Правица“ (Јужнохерцеговачког одреда), издаје Културно-просвјетни одбор Батаљона „Раде Правица“, 2, август 1944 (Љубиње), шапирограф (1, 6, 99).
- РАДИО-ВИЈЕСТИ, Штаб Јужнохерцеговачког партизанског одреда, 7, 12. и 13. август 1944, Музеј Херцеговине ЗПД/К4-I-187.
- ОСВЕТНИК, лист 2. батаљона 11. херцеговачке ударне бригаде, 3, децембар 1944 (Гацко), 6. мај 1945 (Крањ), 3, писаћа машина, 6, шапирограф (1).
- БРИГАДИР, лист 12. ударне бригаде 29. дивизије НОВ Југославије, издаје Агитпроп 12. ударне бригаде, 11, 1. јула 1944 (Билећа), шапирограф (1).
- БАТАЉОНСКИ ЛИСТ, лист 1. батаљона 13. херцеговачке НОУ бригаде, издао Културно-просвјетни одбор 1. батаљона, 1, децембар 1944 (Мостар), умножила Техника 13. херцеговачке НОУ бригаде, писаћа машина, Музеј Херцеговине Мостар ЗПД/К4-206.
- ЧЕТНЕ НОВИНЕ, лист 3. чете 4. батаљона 10. херцеговачке бригаде, уређује Пропагандно-просвјетни одбор, 1, 19. јануара 1945 (Невесиње), писаћа машина (6).
- БАТАЉОНСКИ ЛИСТ, 4. батаљона 10. херцеговачке НОУ бригаде, издавач Културно-просвјетни одбор 4. батаљона, 1, јануар 1945 (Невесиње), 4 (Иван-седло), умножила Техника 10. херцеговачке бригаде, 1, циклостил, 4, писаћа машина (1).
- БОРБА И РАД, лист извиђача, курира и технике 11. херцеговачке НОУ бригаде, 2, 1. марта 1945. у Коњицу, шапирограф (1).
- БРАТСТВО, лист 12. ударне бригаде 29. дивизије НОВ Југославије, издаје Просвјетни одбор, 1 (Мостар), писаћа машина, 11, 1. јула 1944 (Билећа), шапирограф (1).
- ЦЕПНЕ НОВИНЕ, лист Пратеће чете 3. батаљона 13. херцеговачке НОУ бригаде, издаје Културно-просвјетни одбор Пратеће чете 3. батаљона 13. НОУ херцеговачке бригаде, 2, јануар 1945 (Мостар), рукопис (1).

- ЦЕПНЕ НОВИНЕ, лист Пратећег вода при Штабу 11. бригаде (29. дивизије), 1, март 1945 (Иван-седло), писаћа машина (1).
- ХЕРЦЕГОВАЧКИ БОРАЦ, лист 13. бригаде 29. дивизије, 2/3, 15. марта 1945, Иван-седло, насловна страна рукописом, текст шапирографом (1, 99).
- ХЕРЦЕГОВАЧКИ УДАРНИК, лист 29. ударне дивизије, издаје Полит-просветни одсјек 29. дивизије, 1, март-април 1945, шапирограф, „Слобода“, Мостар, 1 (2, 6, 99) 2 (2, 6, 99, 110).
- ЦЕПНЕ НОВИНЕ, лист 3. чете 3. батаљона 13. херцеговачке бригаде, писаћа машина, бб (6).
- ГАТАЧКИ УДАРНИК, лист 1. батаљона, издаје Техника 11. херцеговачке бригаде, 4, фебруар 1945, 5/6, март-април 1945 (Иван-седло), излази мјесечно, шапирограф, 4, 5, 6, 7 (99).
- НАША ЗВИЈЕЗДА, лист 13. херцеговачке НОУ бригаде, издаје Техника 12. херцеговачке НОУ бригаде, 1 (6, 17), 4, фебруар-март 1945, Мостар, шапирограф, 4—5, 6 (99).
- МЛАДИ ХЕРЦЕГОВАЦ, лист 2. батаљона 11. бригаде 29. дивизије, издаје Техника 11. херцеговачке бригаде, 2, март 1945 (Иван-седло), излази мјесечно, шапирограф, 2 (1), 3 (6, 99).
- ЛИСТ, Извиђачке десетине Пратећег вода 4. батаљона 10. херцеговачке бригаде, I, II, нумерисани римским бројевима, корице тушем, текст писаћом машином (6).
- ОМЛАДИНАЦ, лист 14. херцеговачке омладинске ударне бригаде, издаје Пропагандни одсјек 14. херцеговачке ударне бригаде, 1, март 1945 (Иван-седло), шапирограф, 1 (1), 2 (1, 2).
- ОСВЕТНИК, лист 3. батаљона 11. НОУ бригаде (29. дивизије), издаје Техника 11. бригаде, 4, 1. марта 1945 (Коњиц), излази мјесечно, шапирограф, 4, 5 (1, 119).
- ПОБЈЕДНИК, лист 11. херцеговачке ударне бригаде, издаје Пропагандни одсјек 11. херцеговачке бригаде, 1/2, шапирограф (6).
- ПОЛЕТ, цепне новине 1. чете 1. батаљона 11. херцеговачке бригаде, 5 (Љубиње), рукопис (1).
- РАДИО-БИЛТЕН, издаје Техника 12. херцеговачке НОУ бригаде, 2 (Невесиње), шапирограф (2).
- РАДИО-ВИЈЕСТИ, издаје Команда I подручја војне области 29. дивизије (Билећа), без нумерације, цикlostил, 8 (6).
- СУТЈЕСКА, лист 10. херцеговачке бригаде (29. дивизије), 1, јануар 1945 (Невесиње), шапирограф (6, 119).
- УДАРНИК, лист 4. батаљона 11. херцеговачке бригаде (29. дивизије), издаје Техника 11. бригаде, фебруара 1945, наслов од 4. броја *Братство*, 3, март 1945 (Иван-седло), излази мјесечно, шапирограф (119), 4 (6, 99).

НЕОШИШАНИ ЧЕТНИК, хумористички партизански лист, 3, септембар 1944, поднаслов *Неодговорни уредник Јозо*, излази када му прахне, Музеј Херцеговине Мостар ЗПД /К4-І-212.

УДАРНИК, цепне новине, Културно-просвјетни одбор 1. вода 1. чете 1. батаљона 13. херцеговачке бригаде, 1, 1944, 1 (2) и Музеј Херцеговине Мостар ЗПД/К4-І-210.

РАДИО-ВИЈЕСТИ, Штаб 29. херцеговачке ударне дивизије, 18, 14. децембра 1943, Музеј Херцеговине Мостар ЗПД/К3-І-121.

БИЛТЕН, К. Ш. 68, ф. 1, док. 22, 11. херцеговачка бригада 29. дивизије (2).

РАДИО-ВИЈЕСТИ, К. Ш. 68, ф. 1, док. 30, 12. херцеговачка бригада 29. дивизије (2).

БИЛТЕН, К. Ш. 68, ф. 1, док. 31, 12. херцеговачка бригада 29. дивизије (2).

ОМЛАДИНАЦ, К. Ш. 68, ф. 1, док. 38, 2, 1. батаљон 14. херцеговачке бригаде 29. дивизије (2).

КУРИР, К. Ш. 68, ф. 1, док. 1, 1, 29. дивизија (2).

РАДИО-ВИЈЕСТИ, К. Ш. 88, ф. 6, док. 33, 1, 31. јула и 1. августа 1944, Јужнохерцеговачки одред (2).

РАДИО-ВИЈЕСТИ, Јужнохерцеговачки одред, К. Ш. 88, ф. 1, док. 31, 11. и 12. јула 1944 (2).

РАДИО-ВИЈЕСТИ, Јужнохерцеговачки одред, К. Ш. 88, ф. 6, док. 32, 29. и 30. јула 1944, 1 (2).

РАДИО-ВИЈЕСТИ, Јужнохерцеговачки одред, К. Ш. 88, ф. 6, док. 35, 4. и 5. августа 1944 (2).

РАДИО-ВИЈЕСТИ, Јужнохерцеговачки одред, К. Ш. 88, ф. 6, док. 34, 2, 2. и 3. августа 1944 (2).

РАДИО-ВИЈЕСТИ, Јужнохерцеговачки одред, К. Ш. 88, ф. 6, док. 36, 4, 6. и 7. августа 1944 (2).

ЗОРА, цепне новине, издаје Културно-просвјетни одбор 1. вода 1. чете 13. херцеговачке бригаде, 1, 1944, Музеј Херцеговине Мостар ЗПД/К4-І-209.

ХЕРЦЕГОВАЧКИ БОРАЦ, лист Штаба 13. херцеговачке бригаде, април 1945, Музеј Херцеговине Мостар ЗПД/К5-І-236.

БРАТСТВО, лист Штаба 3. батаљона 13. херцеговачке бригаде, 2. мај 1945, Музеј Херцеговине Мостар ЗПД/К6-ІІ-291.

ХЕРЦЕГОВАЧКИ УДАРНИК, лист Политичко-управног одсјека 29. ударне дивизије, 2, април-мај 1945, Музеј Херцеговине Мостар ЗПД/К6-ІІ-290.

Садржај тих листова одговарао је њиховом основном задатку да истинито информишу и разобличавају лажи непријатеља и да стално извјештавају о стању на фронтовима, о успјесима наших бораца и савезничких армија. Наравно, један од сталних и најважнијих задатака била је афирмација братства и једин-

ства, јер је требало отварати очи заведеном дијелу народа и ука-
зивати на тактику непријатеља „завади па владај“. У томе је
партизанска штампа одиграла велику улогу и постигла значајне
резултате.

Садржај тих листова чинили су и стални извјештаји о при-
купљању одјеће и хране, те позиви на сјетву и жетву. Много се
полагало и на литерарне и ликовне прилоге. Уредници и сарад-
ници листова били су многи значајни и познати умјетници, а
још је значајније што су се у њима први пут оглашавали млади,
талентовани људи који су касније постали значајни писци, сли-
кари, новинари и друштвено-политички радници. Редакције су
стално позивале омладинце и борце да шаљу своје прилоге, да
извјештавају из својих јединица и да пишу о подвизима и акци-
јама својих другова. У листовима су биле заступљене и друге,
само на изглед мање важне, теме. Тако је истицан и значај теч-
јева за описмењавање. На нашој ратној и револуционарној
штампи стотине хиљада партизанских бораца учили су основну
писменост. Афирмисан је и спорт као прилика за развијање
другарства и подизање физичке спреме младих бораца. Неки су
листови имали чак и енгматску страну, с укрштеним ријечима
и ребусима, а скоро сви листови имали су „врапца“ у хуморис-
тичкој рубрици, гаје је посебно дошао до изражaja неуништиви
народни дух, спреман на шалу и када је било најтеже.

Немогуће је, на крају, не сјетити се оне знамените Симони-
дове мисли да је олово штампарских слова неупоредиво више
измијенило свијет него олово изливено у топовске хаубице.

Биљешке

¹ Библиографија издања у народноослободилачком рату 1941—1945.

² Билтен КПЈ за БиХ од 18. децембра 1941. године, Музеј Херцего-
вине ЗПД/К7-IV-322.

³ Вјесник Војног музеја ЈНА, свезак II, страна 254.

⁴ Зборник докумената том IV, књига I, докуменат бр. 11, страна 35.

⁵ В. Ивковић: „Невесиње 1941. године“, страна 429.

⁶ Исто.

⁷ Исто.

⁸ Исто.

⁹ Наш Фронт, Музеј Херцеговине ЗПД/К5-I-238.

осврти и
прикази

СИЦИЛ МОСТАРСКОГ КАДИЈЕ (1632—1634)
ПРЕВОД, УВОД И БИЉЕШКЕ: МУХАМЕД МУЛИБ, ПРВА
КЊИЖЕВНА КОМУНА, МОСТАР, 1987

Појава књиге *Сицил мостарског кадије* изазиваће сигурно знатижељу читалаца које занима друштвено-правна и економска повијест наших народа. Сицил опћенито, као кадијски (судски) протокол садржи све правно спорне и неспорне односе које је кадија као извршни орган у османској држави рјешавао и регистрирао. Зато сицили спадају у најважније изворе за проучавање живота у прошлости регија у којима су настали.

Прва књижевна комуна је несумњиво показала изузетну инвентивност публицирањем, колико је нама познато, први пут у нас, такве једне књиге као засебног и цјеловитог извора. Тиме га је учинила приступачним широком кругу свих које занима опћа повијест и онима који изучавају одређене њене сегменте. Сицил пружа, прије свега, драгоцене податке о друштвено-правној прошлости Мостара, о локалитетима у склопу мостарског кадилука, о урбаној структури и распрострањености, о структури становништва, о његовим дјелатностима, о активностима припадника различитих друштвених слојева и о њиховим односима и статусу од 1632. до 1634. године.

Књига садржи: УВОД, стр. 7—16; Сицил мостарског кадије, стр. (17)—266; Биљешке, стр. 267—281; Рјечник, стр. 283—286. и кратку био-библиографску биљешку о приређивачу, стр. (287). Књига је обогаћена и са деветнаест непагинираних илустрација, од којих су седам снимке страница *Сицила* а преосталих дванаест мотиви Мостара.

У уводном дијелу дати су основни подаци о *Сицилу* и назнаке потешкоћа које су се јављале приликом рада, те је наведена методологија рада и приступ обради тог опсежног материјала.

Споменуто је да оригинал *Сицила* има укупно 123 накнадно пагинирана листа, а знатан их је број у расутом стању. Наводи се да тај број листова није укупан и да недостаје „неколико десетака листова“, што је установљено датирањем које је показало да се у неким временским интервалима не појављују, тј. нису регистрирана документа. Такођер се констатира да је *Сицил* вођен несуставно, те да је и вријеме његова настанка, с обзиром на опречне наводе ранијих „обраћивача“, и с обзиром на датум 1037. године убиљежен на вињети, изазвало извјесне дилеме. Према наведеној чињеници да се у *Сицилу* не појављује ни један документат датиран прије 1632, преводилац и приређивач је највјерјатније у праву кад га „смјешта“ у период 1632 — 1634. године. Нејасно је, међутим, на којег се кадију односе поједини дијелови *Сицила*, знајући да су споменута тројица: Али Камили, Мустафа и Синан. У Уводу се још наводе топономастички и ономастички називи у ужој и широј регији Мостара. Побројане су поименично неке особе из разних структура становништва тог периода, примјерице: интелигенције, функционера и службеника, градских привредника и кршћана из разних дијелова Херцеговине, споменутих у *Сицилу*. На kraју уводног дијела истакнута су два документа која указују на процес исламизације и два везана за робове.

Текст *Сицила* садржи превод 898 документата, од којих само неколико с арапског, а свих осталих с османског турског језика. Према томе, израз *старотурски*, како је написано испод наслова књиге, погрешан је. Тај израз се према лингвистичком поредбено-историјском проучавању и класификацији језика односи на турски језик из раздобља V—IX столећа.

Уз сваки документат преводилац је дао његов редни број у *Сицилу*, са стране сигнатуру документа која представља редни број документа на одређеној страници и изнад превода, описни наслов који је уједно, увјетно речено, и једини показатељ врсте предмета које је кадија водио, јер како сам преводилац каже: „Сицил нема посебног распореда по врстама грађе. Како се који предмет водио пред кадијом, тако је и уношен. Једино је неколико задњих листова остављено за регистровање зајмова, који су посредством суда давани из вакуфске и малољетничке имовине.“ (стр. 11) С обзиром на такву структуру *Сицила*, врло је тешко добити увид у грађу или пронаћи одређена документа. Као књига не садржи одговарајућа казала или барем преглед документата по врстама, а сматрајући да би такав преглед умногоме користио, те жељећи приближити структуру *Сицила* онима који до сада још нису имали прилике видјети књигу, овде ћemo дати глобалну класификацију или преглед документата у њему. Класификација је сачињена на основи описаних наслова. Доносимо их абецедним редом наведени редне бројеве свих документата који су под тим насловом у књизи. Читаоци ће, буду-

ли користили овај преглед, уочити да су у многим случајевима сродни предмети и документи наведени под различитим насловима. С обзиром да преводилац вјеројатно није стигао уједначити и систематизирати наслове, нисмо жељели нарушавати и мијењати његов текст, па смо у прегледу задржали све како је у књизи. Једино смо узели слободу да уједначимо синонимне изразе као: особа = лице = личност; имовина = капитал и сл. У случајевима гдје је описни наслов изостао донијели смо га у заградама на основи садржине документа.

Доказивање: клевете — 456; кривичног дјела убиства — 567; права на наслеђство — 204; увреде — 454, 455; уживаоца баштине — 441;

Издавање: исправе на земљу — 174, 175; судског упозорења — 163; темесука — 194, 339, 406;

Купопродаја баштине — 626;

Купопродајни уговор — 103, 124, 143, 193, 197, 198, 215, 342, 346, 350, 380, 388, 393, 417, 425, 435, 470, 487, 539, 609, 629, 651, 653;

Мурасела мостарског кадије Халил-ефендије — 591;

Нагодба — 366, 413, 528, 649; између наслеђника — 34; око кајмске дужности — 422; око наслеђства — 472;

Нарх — 645;

(Обнављање пословања с имовином вакуфа) — 636;

Одлука о попису имовине — 86;

Одређивање: алиментације — 184, 271, 273; алиментације малолетника — 6; алиментација за одјеглог роба — 436; издржавања — 515, 601; издржавања за набену кобилу — 324;

Одустајање од располагања виноградом — 648;

Ометање посједа — 495;

Оставинска расправа — 468;

Писмо Јусуф-паше — 365;

Попис заоставштине — 249;

Постављање старатеља — 1, 104, 169, 172, 177, 274, 309, 311, 368, 386, 602, 633, 634;

Поступак против непожељног грађанина — 32;

Потраживање дијела од продате баштине — 526;

Потврда (?) — 277;

Препис: берата — 268, 389, 457; берата на једик тимар — 206; берата о постављењу — 146; берата о постављењу мујезина — 240; берата о прикупљању цизје — 85; фермана — 66, 287, (362), 493; наређења Мустафа-паше — 214; писма Ахмед-бега — 203; писма Цафер-бега мемура — 286; писма херцеговачког мир-ливе Јусуф-паше — 150; писма Јунус-бега — 382; писма Јусуф-паше — 202; писма неког Мехмеда — 63; писма Неркисије — 70; писма војводе Зулфикара — 300; тапије — 405, 497; темесука — 360; вакуфнаме — 180, 182, 187, 335, 338, 357, 480, 659;

Притвор за убиство — 549;

Разрјешење и постављање мутевелије — 295;

Регистрација: аграрних односа — 236; давања у власништво — 325; дуга — 36, 69, 126, 128, 129, 165, 183, 189, 191, 239, 282, 328, 364, 384, 437, 476, 505, 529, 548, 638, 647, 658, 661, 662, 678, 730, 837, 838, 839, 898; дуга и залога — 195, 208, 284, 289, 299, 391; дуга вакуфу — 731, 775, 788, 789, 803, 807, 832, 865, 868, 872, 895; имовине малољетника — 706; исплаћене новчане казне — 356; исплаћеног дуга — 73, 263, 400, 512, 611, 613; исплаћеног мехра — 234; исплате дажбине — 200; исплате дуга — 288, 296, 298, 336, 415; исплате права иза үмрлог — 185; исплате противриједности на име нагодбе — 48; исплате вакуфских потраживања — 78; испоруке роба — 210; истека дужности извршиоца посљедње воље — 347; изјаве — 12, 99, 134, 139, 140, 157, 158, 160, 162, 178, 213, 304, 310, 329, 367, 370, 385, 410, 424, 458, 460, 461, 463, 465, 475, 484, 492, 498, 502, 516, 522, 535, 536, 544, 545, 547, 621; изјаве наследника — 216; изјаве о бојкотовању сусједа — 291; изјаве о наношењу физичке озљеде — 527; изјаве о примљеном наследству — 205; јамства — 31, 137, 228, 332, 344, 511, 519; јамства за лице — 18, 42, 52, 53, 54, 79, 97, 122, 123, 161, 173, 196, 226, 349, 353, 444, 477, 546, 559, 605, 628, 644; јамства за дуг вакуфу — 726, 727; краће — 154; купопродаје — 61, 261, 265; купопродајног уговора — 153, 341, 640; ликвидације дуга — 596; међусобног јамства — 392; нагодбе — 46, 151, 247, 293; наплате — 330; наређења суда да мустахфизи тврђаве Почитељ престану бесправно користити пањњаке у посједу становника села Шурманаца — 623; о моралном владању грађана — 453; обавеза — 105; обнављања брака — 620; окончаног спора — 305; ометања посједа — 186, 443; опуномоћеника — 379, 541; ортачких односа — 94, 107, 513; ортака — 98; отимачине — 442; отказа брака — 145; отказа брака и поравнање међу разведенним супружницима — 489; поклона — 62, 170, 176, 179, 245, 377, 394, 445, 491; посједа — 481; постављања опуномоћеника — 372, 419; представке грађана — 364, 604; преузимања заоставштине — 81; примопредаје вакуфског новца — 482; пристанка пацијента на ампутацију ноге — 76; притужбе мостарских терзија — 418; продаје малољетникove имовине — 4; продаје ради (за, због) исплате дуга вакуфу — 694, 752, 777, 794, 800, 801, 806, 830, 834, 836, 841, 845, 846, 848, 850, 851, 858, 859, 860, 861, 862, 867, 877, 887, 890; продатог наследства малољетника — 624; пуномоћства — 10, 26, 27, 75, 87, 131, 201, 212, 230, 242, 260, 278, 283, 312, 318, 327, 479, 556, 625; спора због ометања посједа — 534; свједочења — 199, 466; темесука — 352; трампе земље — 159; тужбе против изазивача пожара — 459; упозорења — 269; 420, 508; уручивања наследства — 473; уступања мујезинске дужности — 51; уступања земље — 308; вакуфске готовине — 667, 670, 675, 677, 686, 691, 699, 701, 707, 716, 723, 728, 733, 735, 739, 743, 753, 766, 778, 781, 795, 799, 808, 809, 811, 819, 829, 840, 844, 847, 849, 854, 857, 863, 874, 879, 882, 888; вакуфског потраживања — 29, 654; вјенчања из села Подвележја — 190; вјенчања у Мостару — 188; захтјева угледних грађана —

411; заклетве — 334; залога — 3, 71, 252, 537, 555, 637, 642, 683, 684, 685, 705, 896, 897; залога за дуг — 791; залога за дуг вакуфу — 655, 656, 660, 663, 664, 665, 666, 668, 669, 671, 672, 673, 674, 676, 679, 680, 681, 682, 687, 688, 689, 690, 692, 693, 695, 696, 697, 698, 700, 702, 703, 704, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 724, 725, 729, 732, 734, 736, 737, 738, 740, 741, 742, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 776, 779, 780, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 790, 792, 793, 796, 797, 798, 802, 804, 805, 810, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 831, 833, 835, 842, 843, 852, 853, 855, 856, 864, 866, 869, 870, 871, 873, 875, 876, 878, 880, 881, 883, 884, 885, 886, 889, 891, 892, 893, 894; замјене земље — 244;

Регулисање преступа — 517;

Саслушавање: свједока — 133, 135, 167; поводом убиства — 543;

Списак: исплаћених дугова — 279; исплаћених дугова вакуфима и осталим вјеровницима из заоставштине наиба Омера чељебије — 486; (новца) — 280;

Спор: међу привредницима — 343; око исплате ресми чифта — 270; око накнаде штете — 147, 164; око неиспуњених обавеза — 222; око одређивања новчане казне — 345; око одузетог зебуна — 238; око потраживања — 166, 258; око права првокупа — 243; око роба — 209; око робиње — 156; око власништва над робом — 93, због чаира на Мостарском блату — 652; због дуговања — 307; због ерази-мирије — 589; због имовине — 504; због извоза — 317; због накнаде штете — 302; због напада — 462; због наплаћивања харача — 313; због наследства — 351, 376, 428; због настањивања влаха — 506; због неиспоручене робе — 355; због неисплаћених феудалних дажбина — 494; због ометања посједа — 266, 276, 290, 301, 348, 409, 432, 474; због оставштине — 358, 433, 467; због откупа коже — 315; због покраденог сијена — 606; због потраживања — 421; због права посједа — 306; због права првокупа — 488; због преплаћеног дуга — 594; због причине штете — 408; због присвајања земље — 21, 371, 373, 587; због продатог винограда — 530; због самовољног удавања дјевојке — 7; због сметања посједа — 381; због тјелесне повреде — 426; због украдене козе — 622; због управљања имовином малолjetnika — 501; због уступања баштине — 500; због власништва — 404, 592; због закупнине — 503; због земље — 316; због земљишних односа — 514;

Суд издаје: одобрење — 412; одобрење на тражење грађана — 447; темесук — 499; упозорење — 407, 452, 469, 507, 509, 510, 518, 520, 521, 538, 540; упозорење да извјесна лица не могу становати у градској четврти — 446; упозорење на захтјев грађана — 451;

Суд ослобађа кривице осумњичено лице за убиство — 593;

Судски увићај — 114, 639;

Судско одобрење за продају оставштине — 427; упозорење — 331;

Тужба: у вези с нападом — 450; због ометања посједа — 646; због тјелесне повреде — 650; због вријеђања — 643;

Укњижавање власништва — 33, 45;

Утјеривање: дажбина — 490; дуга — 11, 14, 16, 24, 28, 72, 74, 77, 95, 102, 106, 109, 118, 120, 121, 125, 136, 141, 148, 149, 152, 168, 171, 181, 219, 220, 223, 229, 231, 232, 233, 235, 241, 246, 254, 255, 256, 257, 259, 275, 292, 294, 303, 320, 322, 333, 340, 359, 361, 363, 369, 383, 390, 396, 397, 399, 401, 414, 416, 423, 430, 434, 438, 439, 448, 464, 478, 483, 557, 560, 568, 573, 590, 595, 603, 607, 608, 618, 635, 641; дуга од јамца — 429; мехра — 221; спахијских дажбина — 138; вакуфског дуга — 113; вакуфског потраживања — 22, 30;

Утврђивање: дуга од јамца — 44; границе читлука — 130; исплате дуга — 43; кривичне одговорности — 496; наследника — 9, 337, 449; сродства — 47; вјеродостојности кадијске исправе — 471;

Вјенчање — 15, 25, 35, 50, 64, 112, 262, 297, 378, 395, 431, 531, 532, 542, 563, 564, 616; вјенчање Цигана — 68, 314, 617;

Вјенчање у: Блату — 598; Броћну — 586; Добром Селу — 599; касаби Мостару — 8, 13, 17, 19, 20, 55, 60, 67, 80, 84, 91, 92, 100, 101, 108, 110, 115, 116, 119, 127, 142, 144, 192, 207, 211, 217, 218, 225, 237, 250, 251, 253, 264, 267, 272, 281, 285, 319, 321, 323, 326, 375, 398, 403, 551, 552, 558, 569, 571, 572, 574, 575, 576, 578, 582, 584, 588, 612, 614, 627, 630, 631; селу Баћевићима — 38; селу Биографцима — 23, 39, 565; селу Блатници — 40, 41; селу Бучићима — 533; селу Бухову — 227; селу Церници — 577; селу Циму — 83; селу Драгичини — 224; селу Дрежници — 440; селу Грабовици — 387; селу Грачу — 57, 523, 553, 554; селу Гнојницама — 117; селу Јасеници — 88; селу Јасењанима — 96; селу Крућевићима — 581; селу Крушеву — 58, 132, 561, 583; селу Кутима — 89; селу Лишанима — 65, 524; селу Љуботићу — 90, 374; селу Ограђенику — 82, 550, 619; селу Опинама — 248; селу Орлацу — 570; селу Прхову — 49; селу Приграђанима — 5; селу Ракитну — 37, 111; Рацкој Гори — 402, 610; селу Ращанима — 579; селу Стиковићу — 2; селу Свињарини — 566; селу Шурманцима — 585; селу Тепчићима — 56, 615; селу Виховићима — 580; селу Вирту — 59; селу Врхпољу — 597; селу Зијемљу — 155;

Захтјев за хапшење — 525;

Записник: о оставинској расправи — 562, 600, 632; о продајним предметима и стоци из оставштине умрлог Хасана из села Лисе — 485.

Бројне биљешке уз текст односе се углавном на тумачења ономастичких и топономастичких појмова или на ауторова разјашњења појава и њихова довођења у везу с материјом *Сицила*.

У њима се скреће пажња на локалитете које је преводилац приређивач убицирао, а упозорава се и на оне којима се данас губи траг. То је врло вриједан дио који олакшава и поједностављује увид у материју *Сицила*.

Рјечник пружа тумачење мање познатих термина који су у пријеводу *Сицила* остављени у извornом облику.

Овдје свакако треба истаћи изузетну ликовну опрему књиге, важног чиниоца у укупном дојму о вриједном издању. Ефектна насловна страна са снимком странице *Сицила*, те унутрашње стране корица, предња с панорамом Мостара и задња с призором из суднице, уз већ споменуте илустрације, плијене оригиналношћу рјешења.

Књига заслужује пажњу и свакако ће изазвати занимање. Вјеројатно ће међу читаоцима бити и оних који ће имати и замјерке, прије свега на недостатак критичког апаратса. Ми смо, међутим, овдје имали искључиву намјеру и жељу обзнатићи њен излазак, прегледом предмета олакшати кориштење, те захвалити издавачу што је омогућио да неоспорно велики труđ вриједног приређивача и преводиоца, макар и постхумно, и у облику у којем се затекао, стигне до оних којима је био намијењен — читаоцима.

Мубера Маслић

НОВАК МАНДИЋ СТУДО: *ГАЦКО КРОЗ ВИЈЕКОВЕ*,
ПРИЛОЗИ ИСТОРИЈИ ГАЦКА, 1, ГАЦКО 1985
Књига *ГАЦКО КРОЗ ВИЈЕКОВЕ* (Прилози историји Гацка,

Књига *Гацко кроз вијекове* Новака Мандића Студа је први озбиљан покушај расвјетљавања историје гатачког краја, што не претендује да буде историјом Гацка него њеним прилогом, не због тога што се историја није могла писати, него што је у мукотрпном послу спознавања времена прошлог битније изучити изворишта његова. Управо стога тај први озбиљан приступ сакупљања грађе о историји Гацка има своју несвакидашњу тежину јер отвара могућности даљих истраживања, нових спознавања, извора и знања о времену прошлом, гатачком.

Књега *ГАЦКО КРОЗ ВИЈЕКОВЕ* (Прилози историји Гацка, I) Новака Мандића Студа је својеврсна публикација настала прикупљањем, систематизовањем и обрадом грађе за Изложбу докумената и фотографија „Гацко кроз вијекове“, припремљену у поводу прославе четрдесетогодишњице ослобођења Гацка, 1984. године.

Књига је замишљена у два дијела, који чине јединствену целину и обухватају период од праисторије до народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције, укључујући једним дијелом и њих. Први дио обухвата период од праисторије до половине XIX вијека, с изузетком незнатног дијела грађе (путописи и научни описи) до аустроугарског времена и почетка XX вијека, а битно не утичу на ток историјских догађаја.

Од праисторијских насеља (првих илирских станишта и градинског живота), па кроз цио римски период и словенско насељавање гатачког простора, све до помена Гацка у писаним изворима (Љетопис попа Дукљанина) прегледно је дата доисторијска и историјска прошлост Гацка. Како тај период не обилује

писаним изворима, изузев епиграфског записа Temusu Batonisu Narensi, абревијатурног записа у Сарића-тредама и два сусједна римска написа (Корита, Залом), временски периоди су приказани више у slikama, kartama i цртежима, с неопходним објашњењима, да би читаоци могли информативно разумјети предсловенски и ранословенски период живота у Гацку, него у писаном облику.

Од појаве првих писаних извора и из сачуваних докумената Дубровачког архива историјско-културни живот у Гацку представљен је грађом најразличитијих извора домаће и стране провенијенције, који хронолошки презентирају богату историјску прошлост Гацка. У црпљењу фактографске грађе о Гацку и његовој околини посебно мјесто припада Хисторијском архиву у Дубровнику, у коме се налази мноштво докумената у оригиналном облику и пријепису, почевши од 1278. године, када се први пут помиње Гацко, до историјских извора о народноослободилачкој борби.

Подаци о праисторијским насељима (палеолитско насеље у Ружиној пећини у Пустом Пољу и неолитска градинска насеља), средњовјековним некрополама, споменицима материјалне и духовне културе Гацка, о старогатачким господарима, значајним управљачима и истакнутим личностима, караванима и дипломатима и најзапаженијим путописима XVI и XVII вијека у којима се помињу насеља поред Дубровачког (Via Ragusa) par excellence пута, пружају обиље чињеница које освјетљавају доисторијско и историјско вријеме Гацка.

Мандићева књига по свом садржају и начину интерпретирања чињеница и догађаја представља неуобичајено саопштавање материјалних и историјских датости, литографисаним документима и нужним објашњењима, чиме су се вјеродостојније отргли од заборава и пробудили из вјековног сна успавани трагови људског живота старог Гацка.

Књига је богата необјављеним подацима и документима архивских фондова Дубровника, Котора, Херцег-Новог, Задра, Мостара, Сарајева, Цетиња и Београда, необјављеним теренским налазима и дијелом материјала из објављених извора, што публикацију чини занимљивом и значајном у погледу изворности и оригиналности, по обimu и садржају историјског и друштвеног, као својеврсну збирку драгоценјих извора.

У књизи се први пут објављују драгоценјени теренски и археолошки налази: палеолитско станиште у Ружиној пећини у Пустом Пољу с разноврсним кременим артефактима, запис с надгробног споменика Temusu Batonisu Narensi с Брљева, из првог или с почетка другог вијека н. е., припаднику илирског племена Наренсе, који их лоцира на Гатачко поље и шири простор према горњој Неретви, илирске градинске насеобине, римска насеља и други материјални споменици регистровани у 68 некропола, са-

кralни и други духовни објекти, те драгоценјена историјска изво-
ришта из Цернице и Кључа и други релевантни знамени култур-
не баштине Гацка.

Аутор је, поставивши себи задатак валоризације културно-
историјске баштине Гацка, створене људским дјелом и писаном
ријечју, успио да извornом архивском грађом првог реда и ис-
траживачким радом на терену, читаоцима учини доступним дио
материјалног блага оновременог Гацка, чиме је и испунио по-
стављени циљ, давши значајан прилог историји Гацка.

Желимо, зато, да ускоро свјетлост угледа и други дио, а
овај искрено препоручујемо читаоцима.

Лутво Џубур

ИБРАХИМ КЕМУРА: УЛОГА „ГАЈРЕТА“ У ДРУШТВЕНОМ
ЖИВОТУ МУСЛИМАНА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
(1903 — 1941),
„ВЕСЕЛИН МАСЛЕША“, САРАЈЕВО 1986, СТР. 415

За разлику од пјевачких друштава, која су представљала врло наиван облик удруžивања, културно-просвјетна и хуманистичка друштва („Ла Беневоленција“, „Просвјета“, „Напредак“ и „Гајрет“) представљала су много организованији и по власт опаснији облик удруžивања вјерско-национално издиференцираног становништва Босне и Херцеговине. Она ће врло брзо, упркос контроли власти, проширити своју дјелатност и постати главни пунктови друштвеног живота домаћег становништва. О „Гајрету“, његовој дјелатности, организацији и улоги у друштвеном животу Муслимана БиХ говори књига Ибрахима Кемуре.

Тематика књиге подијељена је на три главна дијела, од којих је сваки подијељен на неколико поднаслова и подтема. У првом дијелу „Оснивање и рад 'Гајрета' 1903 — 1914.“ (13—135) приказано је оснивање Друштва, преузимање „Гајрета“ од Егзекутивног одбора Муслиманске народне организације, организацијска структура, културно-просвјетна, издавачка и други облици „Гајретове“ дјелатности.

Оснивање „Гајрета“ (арапска ријеч, значи настојање, труđ, помоћ) 1903. године је дјело прве генерације муслиманских интелектуалаца образованих у европском духу (С. Башагић, Е. Мулатбдић, О. Н. Хацић). У првој фази свог дјеловања до 1914. године оријентација „Гајрета“ била је усмјерена на помагање и школовање омладине на вишим и средњим школама, тј. на стварање муслиманске интелигенције европског типа. У том смислу Друштво је постигло запажене резултате. Омогућило је школовање 545 ученика, 30 на факултетима, 223 у гимназијама, 87 у реалкама, 80 у трговачким школама, 53 у другим стручним шко-

лама и 52 на занатима. Без обзира на тај примарни и официјелни задатак, Друштво се знатно политички ангажира. Такав ангажман није одговарао носиоцима аутономног покрета који нију давали подршку оснивању Друштва. Схвативши да би Друштво могло постати значајан инструмент политичког дјеловања, 1907. године Егзекутивни одбор Мусиманске народне организације преузео је Друштво у своје руке. Преласком Друштва у руке опозиционе Мусиманске народне организације мијења се структура водства (земљишни посједници доминирају), проширује се дјелатност и повећава се број чланова (крајем 1907. било их је 4.082). Своју широку активност Друштво је остваривало издавачком дјелатношћу (лист, календари), популарном библиотеком, аналфабетским течајевима, разним школама, читаницом, корепетиторијима, те забавама и теферићима. Све је то помогло да се „Гајрет“ изрази као културни покрет. Само као културно друштво није могао остати с обзиром на друштвено-политичка кретања како у Друштву тако и ван њега. Политички ангажман је видљив, нарочито од доласка Османа Бикића за секретара Друштва. Бикићевим доласком јача позиција српски оријентисаних мусиманских политичара (демократа). Као и сва културно-просвјетна и друга друштва, и „Гајрет“ је владином наредбом јула 1914. распуштен и предан на управљање предсједнику Вакуфско-меарифског сабора.

Други дио књиге (143—262) „Услови и правци дјеловања ‘Тајрета’ између два свјетска рата“ обухвата 8 поднаслова (Положај Мусимана у годинама конституисања Краљевине СХС и политичких странака, Обнављање рада „Гајрета“, Прослава „Гајретове“ 25-годишњице, „Гајрет“ у условима шестојануарске диктатуре, Положај и улога Исламске заједнице и „Гајрета“ почетком 30-их година, Утицај револуционарно-демократских кретања на рад друштва „Гајрет“ 1936 — 1941, Одраз друштвено-политичких кретања на друштво „Гајрет“ уочи другог свјетског рата и Став „Гајрета“ према аутономији Босне и Херцеговине).

У новим друштвено-политичким условима створеним након првог свјетског рата обновљен је рад „Гајрета“ (1919). У свом другом периоду дјеловања друштва „Гајрет“ значајно је неколико момената који су ударили печат не само историји „Гајрета“ него и цјелокупној историји Краљевине СХС односно Краљевине Југославије. То је, прије свега, све отворенија и беспоштеднија конфронтација између Југословенске мусиманске организације, као водеће политичке партије босанскохерцеговачких Мусимана, и „Гајрета“, који све више постаје средство национализовања Мусимана у српском националном смислу и њиховог чвршћег везивања за режим. Такве тенденције су нарочито дошле до изражaja доласком на чело „Гајрета“ прорежимски оријентисаних људи (А. Хасанбеговић, који се скоро 20 година налазио на челу „Гајрета“).

У циљу јачања прорежимског курса у „Гајрету“ Друштво је 1923. стављено под заштиту куће Караборђевића. То је покровитељство праћено новчаним прилогом који је краљ даровао Друштву. Све наглашенија српска национална оријентација „Гајрета“ дошла је до изражaja 1929. године, када је Друштво добило српско национално обиљежје. Без обзира на изразито прорежимску оријентацију, окупљање на широј демократској, антифашистичкој платформи под водством Комунистичке партије Југославије нашло је присталица и међу члановима „Гајрета“. Активност КПЈ осјећала се у више мјесних одбора „Гајрета“ (Мостар, Пљевља, Пурачић) и читаоница (Мостар, Корај и друге). Снажан утицај имао је и СКОЈ (нарочито након реорганизације 1937. године) међу средњошколском и студентском омладином која се под окриљем „Гајрета“ школовала у његовим интернатима у Сарајеву, Београду, Бихаћу, Бањалуци и другим мјестима. На линији КПЈ и СКОЈ-а студенчка и средњошколска омладина је испољавала висок степен свијести, а њихова комунистичка оријентација долазила је до изражaja у јавним саопштењима (отворена писма) у којима омладина одлучно устаје против рата, захтијева слободу, демократију, равноправност народа и аутономију Босне и Херцеговине. Утицај Партије и СКОЈ-а знатно је допринио масовном опредјељивању омладине за револуционарни и антифашистички покret, те јачању антифашистичког расположења, патриотизма и етике, што ће кулминирати у НОБ-у и социјалистичкој револуцији.

Како у првој фази свога дјеловања, тако и у другој (1919 — 1941) „Гајрет“ је знатне напоре улагао у просвјетно-школску политику, која је у том периоду била усмјерена на школовање средњошколске омладине. Тај задатак је остварен преко 8 средњошколских интерната. Школовање универзитетске омладине углавном је вршено преко београдског „Гајрета“ „Осман Бикић“ (основан 1923). Школске 1926/27. године основан је женски интернат, што је омогућило и школовање Мусиманки. Осим просвјетно-културне активности, у којој је „Гајрет“ постигао значајне резултате, у периоду 1903 — 1941. школовано је преко 6.000 особа, што је представљало 2/3 мусиманске интелигенције.

Друштво је извјесну пажњу посвећивало и привредном подизању Мусимана. У том циљу дјеловали су Шегртски дом, Друштво „Привредник“ из Београда и друге институције.

Еманципацији мусиманске жене и њеном друштвеном статусу „Гајрет“ је посвећивао нарочиту пажњу. То питање доминирало је на Конгресу Мусимана интелектуалаца, одржаном у Сарајеву септембра 1928. у склопу прославе 25-годишњице „Гајрета“.

У трећем дијелу књиге (265—364) дата је организациона структура „Гајрета“ (Главни одбор, пододбори, повјереници,

чланство), културно-просвјетна активност (интернати, стипендије и потпоре), остали видови „Гајретовог“ просвјетно-образовног рада (аналфабетски течајеви, корепетиторији, домаћичке школе, читаонице), економско-привредни аспекти „Гајретовог“ рада (Ћилимарске школе, женске занатске школе, радионице за изучавање заната), издавачка дјелатност (лист „Гајрет“, календари и друга издања) те остали облици „Гајретове“ дјелатности. У том дијелу описана је и ликвидација „Гајрета“. Као 1914. тако је и 1941. година била фатална за „Гајрет“. Априла 1941. усташка власт је забранила рад Друштва, а његову имовину преузела је „Народна узданица“.

Одмах послиje ослобођења земље, јула 1945. године, обновљен је рад „Гајрета“ који се касније фузионисао са „Народном узданицом“ у Културно-просвјетно друштво „Препород“. Новоформирano Друштво се, заједно са „Напретком“ и Просвјетом“, угасило 1949. године, а своју имовину и обавезе пренијело на Савез културно-просвјетних друштава Босне и Херцеговине.

По дубини научног проблема, фасцинирајућој документаристичкој исцрпности, научним квалификацијама и зрелим закључцима књига Ибрахима Кемуре спада у ред дјела која знатно обогаћују босанскохерцеговачку и југословенску хисториографију.

Mr Един Челебић

МР МОМЧИЛО РАДОВИЋ: РЕВОЛУЦИОНАРНИ РАДНИЧКИ ПОКРЕТ И НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКА БОРБА У КОЊИЧКОМ КРАЈУ, ОПШТИНСКИ ОДБОР СУБНОР-а КОЊИЦ, 1986

Општински одбор СУБНОР-а Коњиц је публиковањем књиге *Револуционарни раднички покрет и народноослободилачка борба у коњичком крају*, аутора мра Момчила Радовића, који на жалост усљед нагле и преране смрти није доживио њено излажење из штампе, реализовао обавезу да се на једном мјесту документовано прикаже и верификује напредно и револуционарно дјеловање радничке класе и народа коњичког краја у борби за слободу. То вриједно дјело резултата је вишегодишњег и истражног истраживачког, стручног и научног рада његовог аутора.

С обзиром на чињеницу да је обимна изворна грађа уништена и до наших дана није сачувана, Радовић се у обради теме одговорно служио и користио сјећањима и изјавама живих учесника револуционарног радничког покрета, НОР-а и револуције које је помно и дуго прикупљао.

Књига обухвата три основне тематске цјелине: Револуционарни раднички покрет 1919 — 1941, Народноослободилачки рат и револуција 1941 — 1942. и Развој НОР-а у коњичком крају 1943 — 1945. године.

У првом дијелу аутор истиче економске, политичке и културне прилике од 1919. године, појаву и развој револуционарног радничког покрета с нешто више података о његовим првим почецима и генералним штрајком који је у БиХ почeo у мају 1906. године.

У првој тематској цјелини аутор је сажето, језгровито и документарно обрадио и оснивање мјесне организације Социјалдемократске странке и мјесне организације Социјалистичке радничке партије и њихов рад у току 1919. године. Посебно погла-

вље посвећено је организовању синдикалног покрета у Коњицу и штрајку жељезничара.

Народноослободилачки покрет у коњичком крају реконструисан је на темељу постојећих докумената и мемоарске грађе. Темељито и цјеловито је описано формирање прве партизанске јединице, Коњичког партизанског одреда, почетком септембра 1941. године, његов успон и развитак. У другом дијелу књиге аутор је значајнију пажњу посветио активности КПЈ и СКОЈ-а у Коњицу крајем 1941. и у првој половини 1942. године, те улози комуниста у одзиву и учешћу народа у борби за слободу против окупатора и домаћих издајника.

Крајем 1941. и почетком 1942. године основани су и први органи народне власти, сеоски НОО-и у свим ослобођеним мјестима. Чланови сеоских НОО-а бирани су на сеоским конференцијама, које су биле масовно посјећене. Аутор је успио прикупити податке о раду и саставу првих НОО-а истакавши њихову деликатну улогу, нарочито на прикупљању хране, одјеће и других потребних средстава за борце, одржавању реда и мира на ослобођеној територији, просвјећивању становништва и обезбеђивању редовне наставе у школама у Борцима, Главатичеву, Чичеву, Заборанима и другим мјестима.

У трећем дијелу књиге обраћен је развој НОБ-а у коњичком крају 1943—1945. године. Бурни догађаји из IV непријатељске офанзиве, борбе за Коњиц и велике жртве народа коњичког краја у току офанзиве, борбе у долини Неретве које су трајале пуних 40 дана, цјеловито су обраћени. Боравак друга Тита и Врховног штаба у коњичком крају за вријеме битке за рањенике подстицали су, храбрили, бодрили и непрекидно обнављали вјеру у успјех и коначну побјedu.

Радовић је посебно поглавље посветио непријатељским насиљима у љето 1943. године.

Захваљујући доброј организацији и дјеловању КПЈ и СКОЈ-а, формирају се нове организације Партије и СКОЈ-а, број чланова се стално мијења, успјешно се извршавају сви постављени задаци.

У борби за коначно ослобођење Коњица значајан допринос пружили су борци Рамског НОП одреда, Мостарског батаљона, Седамнаесте крајишке бригаде и других партизанских јединица. У саставу тих јединица знатан је број коњичких бораца.

Снажну и разноврсну активност од почетка оружаног ослободилачког устанка пружиле су жене коњичког краја. Оне су биле одборници у органима власти, руководиоци КПЈ, СКОЈ-а, АФЖ-а и УСАОЈ-а, болничарке, курири, активисти на терену, руководиоци алфабетских течајева, раднице у партизанским радионицама — укратко, дале су велики допринос у борби за ослобођење. Готово да нема партизанске јединице која је формирана на коњичком подручју или је туда пролазила, а да у њој

ни су ратовале и жене коњичког краја. Аутор је зналачки прикупио и презентирао податке о њиховој активности.

У завршном дијелу књиге изнесени су подаци о борбама за коначно ослобођење Коњица. Те су борбе саставни дио завршних операција за коначно ослобођење земље и вођене су у оквиру великих операција ЈНА, мостарске и сарајевске. Трећег марта 1945. Коњиц је коначно дочекао слободу. Заједничка жеља да се живи у слободи, братству и јединству повезала је и покренула народе коњичког краја да гину и страдају за остварење тог циља.

Многобројне жртве објављивањем те књиге биће трајно отрннуте од заборава. Наша је обавеза да аутору изразимо захвалност за уложен труд, за још једно свједочење и трајни спомен револуцији, али и наше искрено жаљење што није доживио објављивање своје књиге, која је уистину представља значајан стручни и научноистраживачки рад.

Mr Шабан Захировић

ХЕРЦЕГОВИНА У НОБ, АПРИЛ 1941 — ЈУНИ 1942, ВОЈНОИЗДАВАЧКИ И НОВИНСКИ ЦЕНТАР БЕОГРАД И ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ХЕРЦЕГОВИНЕ МОСТАР, КЊИГА 2, З. И 4, БЕОГРАД 1986

Крајем 1986. године истовремено су из штампе изашле три књиге сjeћања под заједничким насловом *Херцеговина у НОБ*. У њима је на 2.336 страница обраћен период од априла 1941. до јуна 1942. у Херцеговини.

Свака нова књига у једној средини представља догађај за себе, а појава одједном три велике књиге је за сваку средину прави бум који не може проћи незапажено и не побудити интересовање јавности без обзира из које су области књиге, а поготову ако се односе на нашу недавну прошлост. Књиге се пре листавају, читају, препричавају и коментаришу и међу актерима историјских збивања на која се односе, међу савременицима тих догађаја, наравно и међу свима који прате збивања у култури и науци и међу широким читалачким круговима. Слични разлози навели су ме да прегледам те књиге, а потом и напишем ово о њима.

Прије више од двадесет пет година Војноиздавачки завод „Војно дело“ издао је књигу *Херцеговина у НОБ*. Та књига је обрадила читав период рата од капитулације Краљевине Југославије и устанка 1941. године до краја рата маја 1945. и побједе револуције у Југославији. Књига је оцијењена високим оцјенама и, уз још неке књиге тог жанра, као што су књиге о Првој пролетерској које су такођер издате 1961. и 1962. године, дуго је узимана за примјер и узор добро урађене књиге сjeћања. Одговор на могуће питање зашто су онда рађене нове три књиге и зашто ће се радити још неколико књига ипак није тешко дати. Прије свега, жељело се задовољити нарасло интересовање за

протекле догађаје који се сада дају у знатно продубљеној и свестрајије приказаној форми, јер то сложеност и драматичност ратних забивања у Херцеговини и захтијева и заслужује. Сваки микрорејон ове регије, свако село и заселак имали су своје посебности осим заједничких веома сложених услова у којима се одвијао устанак и народноослободилачка борба и револуција у Херцеговини.

У изучавању историје устанка и револуције у Херцеговини се доста каснило и написано је мање радова свих врста него што то покрет у овом крају наше земље заслужује. Кvantитативан и, што је још важније, квалитетан помак у том погледу учињен је дао потпун одговор на проблем лијевог скретања ни од научних књига. Ту прије свега мислим на књиге: „Моја генерација“ Авде Хуме, „Двадесет девета херцеговачка дивизија“ Данила Комненовића и Мухарема Кресе, затим „Мостарски батаљон“ Енвера Бемаловића, адије књиге зборника сјећања *Раднички покрет, НОР и социјалистичка револуција на подручју Требиња*, те још неколико зборника сјећања из других мјеста Херцеговине (Столац, Љубушки, Прозор). Неки крајеви, што је још горе, и неки периоди, врло су слабо обрађени. Оваје, прије свега, мислим на вријеме од поновног оживљавања устанка у Херцеговини новембра и децембра 1941. до маја 1942. године као један недовољно обрађен период, а други је вријеме од повлачења партизанских снага из Херцеговине маја 1942, од Старог Сланог, до њиховог повратка у пролеће 1943. године. По мом мишљењу то су два раздобља од чијег изучавања и цјеловитог објашњавања зависи и обрада комплексног питања рата и револуције у Херцеговини. Први период, интересантан по начину на који је обновљен процес борби, донио је такво бујање устанка од новембра и децембра 1941. до маја 1942. које нико није могао очекивати, а који ни до данас није научно историографски објашњен. Истовремено тај је период донио и многе експресне ситуације и појаве, којима коријене, такођер до данас, нико није објаснио нити је дао потпун одговор на на проблем лијевог скретања, ни од научника историчара ни од учесника у тим забивањима. Други период карактерише дјеловање Комунистичке партије у веома сложеним условима илегалства без присуства и конкретне подршке партизанских оружаних снага. У том политичком дјеловању комуниста враћен је престиж покрету и ударени су солидни темељи успјесима у наредним годинама.

Политички успјеси Комунистичке партије Југославије и покрет коме је она стајала на челу у оба периода која помињем, као уосталом у цijелом народноослободилачком рату, били су предуслов војним успјесима, као што су, с друге стране, политичке грешке имале за посљедицу веће или мање, привремене или чак и трајније војне неуспјехе. Из тих разлога мислим да је истраживање и проучавање политичких процеса неопходно ка-

ко би се, затим, успешно могао истраживати и објашњавати аспект војног развитка устанка и револуције.

Уочавајући тај проблем, другови у Херцеговини су амбициозно разрадили програм којим ће у виду зборника сјећања, монографија партизанских јединица, народне власти, политичких организација и другим врстама радова покренути обиљежавање, али и изучавање револуционарног радничког покрета, народно-ослободилачке борбе и социјалистичке револуције. Ове прве три књиге сјећања су и први резултат те замашне активности, а односе се на први од периода који сам означио као један од најнеизученијих, на бурну и догађајима богату прву годину рата и револуције у Херцеговини.

У све три књиге објављено је 211 радова од исто толико, односно чак и више аутора, јер су неке радове писали по два, па и три друга. Све три књиге имају јединствен наслов и исту временску одредницу — од априла 1941. до јуна 1942. године. Никакве друге подјеле у њима нема — ни тематске односно проблемске, нити временске односно хронолошке, а једна и друга су се могле и требале употребити у књигама како би биле пре-гледније и читаоцу омогућиле, и насловима поглавља, праћење и тражење оне проблематике која га посебно занима, поготову ако га занима само одређена тематика или одређено вријеме.

Једна од највећих тематских цјелина су прилози, радови и сјећања о злочинима усташа у разним дијеловима Херцеговине. По перфидној замисли окупатора један од главних његових за-датака био је завадити наше народе, што ће му у многоме олакшати да их трајно пороби, а у појединим регијама једне помоћу других и да потпуно истиријеби. У ту сврху су у неке крајеве Херцеговине довођени усташе емигранти, најгори зликовци, да почине злочине над српским становништвом како би се завадили народи и изазвао братоубилачки рат до истребљења. У реализацији тих подлости и злочина најгоре врсте чак су кориштена национална обиљежја из народног фолклора, односно народне ношње, како би се оставио утисак да су поједине злочине учинили рецимо Муслимани (усташе у фесовима) и да би се тако изазвала одмазда српских националиста над недужним становништвом мусиманских села. Клања и међусобна убијања изазвана на тај начин однијела су веома велик број живота. Радови, као што су: *Убијање на кућном прагу*, *Записи са Коритске јаме*, *Био сам где се клало*, *Мирис свежеје крви*, *Гавранница храшћанска гробница*, *Мучени на најсвирепији начин*, *Маљем у затиљак*, *Бјекство са јаме у Ржаном долу*, *Крвави испити људске савести* и још десетак других потресна су свједочанства на те тужне догађаје из недавне прошлости.

У систематизацији прилога и сјећања по проблематици једног сасвим одређену цјелину могли су сачињавати радови о јунском устанку и народним збјеговима. То је питање које сигурно

заслужује виши третман и валоризацију која још увијек ни у мемоарској ни у научној литератури није дата. Овдје таквих радова има више. Поменућемо неке: *Јунски устанак*, *Устаничко љасто*, *Друга „Невесињска пушка“*, *Значајно устаничко средиште*, *Чста народне војске*, *Прва два устаничка дана*, *У збјегу Бобани*, *Сјекире, виле и косе наше оружје* и други.

Једну цјелину могли су сачињавати радови оних аутора који су се трудили да дају цјеловит приказ свих забивања у једном селу, скupини села и заселака или једног мјеста и његове околнине у одређеном времену. То су мале хронике тих крајева са неким карактеристикама историјског приступа обради проблематике и по форми коју имају и по настојању неких аутора да се, користећи писане изворе и историографску литературу, примакну том жанру приказивања недавне прошлости. Такви прилози су: *Попово поље у НОР-у* (по један одломак у све три књиге), *Устаничко Невесиње*, *Груде на путевима прогреса*, *Љубиње између два ратна јуна*, *Село Поплат 1941. године*, *Партизанско Горње Храсно*, *Острожац у првој ратној години*, *Прозор од окупације до ослобођења* и још неки.

Тематски заокружену цјелину представљају радови о Партији и СКОЈ-у и сасвим би добро било да су и ситуирани на једном мјесту у књигама. Ту проблематику третирају радови: *Сједница Обласног комитета Комунистичке партије Југославије за Херцеговину*, *Мостарски комунисти у борби за слободу и револуцију*, *Партија и слободарски народ*, *Мостарски комунисти*, *Пет мјесеци у Херцеговини*, *Активи СКОЈ-а у Требињу*, *Два боравка Слободана Принципа Сеље у Херцеговини*, *О раду СКОЈ-а Мостара*, *По задатку Партије у служби НДХ-а*, *Формирање партијске организације у Коњицу*, *На партијском задатку из Сарајева код Врховног команданта*, *Илегалац у Коњицу и логораши у Јасеновцу*, *Два партијска скупа*, *Партијске везе са Јабланициом*, *Дани илегале Петра Илића (Дратишина)*, *Мире Попаре и Павла Ковачевића*, а можда и још неки.

Питању војних јединица и њихове организације могло се посветити једно поглавље, јер и сличних радова има више: *Чете народне војске*, *Узлазни развој наших војних јединица*, *Постојали су услови за формирање партизанских организација*, *Формирање Коњичког партизанског батаљона*, *Од Копаоничког НОР одреда до оперативних штабова за Херцеговину*, *Дулићка партизанска чета*, *Билећка партизанска чета*, *Комбинована партизанска чета*, *Сусрет с Првим ударним батаљоном*, *У Првом ударном, Развој херцеговачких оружаних снага у првој години ослободилачког рата*, *Реорганизација устаничких јединица*, *У Ударној чети Батаљона „Бишина“*, *У Првом ударном батаљону*, *Омладинска чета Батаљона „Бишина“*, *Биоградска партизанска чета*, *Бањачка партизанска чета*, *Прозорска чета и батаљон*, *Ударна чета у Коњичком батаљону и Херцеговачки партизански одред на Зеленгори*.

Сигурно је да се изучавање народноослободилачке борбе и револуције народа Југославије без обраде питања о изградњи народне власти не да ни замислити. И у овим књигама има толико радова који третирају ту проблематику да су могли формирати једно поглавље. Да поменемо неке од таквих радова: *Народ није признао усташко-домобранску власт, Рађање народне власти, Народноослободилачки одбор, Народноослободилачки одбор општине Билећа* и још неки прилози.

Затвори и концентрациони логори су саставни дио стратегије и тактике окупатора и домаћих издајника. Они су мјеста у која се гоне сви патриоти, симпатизери и сарадници народноослободилачког покрета и сви други напредни и непријатељу непоћудни људи. То су стратишта на којима је фашистички окупатор вршио геноцид најтеже врсте трудећи се да поједине народе или њихове дијелове потпуно затре. Навешћу неколико радова и прилога који обрађују та питања: *Илегалац у Коњицу и логораши у Јасеновцу, У четничком затвору, Херцеговци у концентрационим логорима Норвешке, Мамула и „мамулаши“, Женски концентрациони логор, У талијанско-усташком затвору и У четничком затвору*.

Повелику групу формирају радови о злодјелима усташа и четника, њиховој колаборацији с окупатором, издајама, подвала ма и злочинима најгоре врсте. Ево неколико таквих прилога: *Злочини усташа у селима општине Бурмази, Усташка страховљања, Кrvavi трагови усташко-домобранске бојне, Усташе у биљећком крају Револт народа због усташких злочина, Расцијет, Прочетнички елементи поклали су наше другове, Четничка издаја у селу Бијелој, Преврат из потаје, Четничко зборовање и други.*

Посебно вриједну скупину чине, овај пут груписани, радови објављени под насловом *Требињско савјетовање*. То су сјећања и други прилози двадесетак учесника Савјетовања одржаног у Требињу 11. јуна 1982. Савјетовање о теми *Догађаји у Херцеговини од децембра 1941. до маја 1942. године* организовали су Комисија за историју ЦК СК Босне и Херцеговине, Институт за историју у Сарајеву и Међуопштинска конференција СКЈ за Херцеговину. На Савјетовању су учествовали неки организатори устанка у Херцеговини, неколико историчара и публициста. Акцент Савјетовања био је разјашњавање појаве секташтва и тзв. „лијевих грешака“ у Херцеговини.

Шта су заправо „лијева скретања“? У литератури се често покушавао дати одговор на то питање и врло често су под „лијева скретања“ трпане многе појаве које су се дешавале у оно вријеме, а које не би спадале под тај појам ни по мом а ни по мишљењу других уважених учесника рата и револуције и истраживача наше недавне прошлости. Тако се, на примјер, у „лијева скретања“ трпају силецијски поступци појединача према борцима и члановима Партије, недозвољен однос, начин кажњавања, орги-

јање при извршењу пресуда и други неразумни и нељудски поступци који никад нису били у складу са линијом и политиком Партије нити их је она никад заступала. Под „лијевим скретањем“ мора се подразумијевати политичка линија, политички курс, правац, а оно су били недозвољени поступци или, још прије, грешке појединача, а не грешке или скретања покрета, коме је Партија стајала на челу. Исто тако, оштар курс према усташама и четницима, без обзира где се одвијао, не може се сматрати нити проглашавати „лијевим грешкама.“ Такав однос био је нужан у датом времену и у датој ситуацији као сукоб са издајницима народа и слугама окупатора. Тај однос диктирао је наш народноослободилачки рат, наша револуција. По мом мишљењу „лијевим скретањима“ се може назвати политика која је значила одустајање, одступање од усвојене линије и политичког курса народноослободилачке борбе и свенародног националног окупљања и прелазак на линију класног рата. У Херцеговини је та кве праксе било, што значи да би требало изучити и приказати колико су извјесне мјере политичког и војног руководства имале утицаја на развој устанка у Херцеговини, посебно на војну ситуацију у трећој офанзиви. Моје се мишљење у томе скоро потпуно подудара са мишљењем Угљеше Даниловића изнесеним на Савјетовању у Требињу. Мислим, на крају, да су ирелевантна питања одакле су те теорије дошли, јесу ли аутентично херцеговачке или су увоз из Црне Горе. Извјесно је да их није инаугурисао Централни комитет Комунистичке партије Југославије нити највише војно руководство устанка својим директивама и ставовима.

О књигама се има много шта још рећи, нарочито у позитивном смислу, али ћу ипак споменути још један пропуст Уредништва како се неки од ситних пропушта не би поновио у будућим књигама. Наиме, иако се у *Ријечи Уредништва* каже да су у књиге, осим „неколико оправданих изузетака“, уврштени мањом само они радови који први пут доживљавају своје јавно представљање, то у доброј мјери није тачно, јер се повелик број радова у потпуно истом или мало измијењеном тексту појављивао и раније у разним публикацијама, понекад са мало другачијим насловом. Неки од објављених радова објављивани су и више пута. Коректно би било према читаоцима да се у напомени то каже и евентуално објасни зашто се извјестан рад по други или чак и трећи пут објављује, понекад за врло кратко вријеме највише што је био објављен, рецимо у зборнику сјећања *Раднички покрет, НОР и социјалистичка револуција на подручју Требиња*. Наравно, овдје не мислим на уврштавање прилога умрлих другова.

На крају желим посебно нагласити да књиге представљају врело аутентичних података који подстичу на размишљање, инспиришу за настајање нових књига, нових радова и студија.

Подацима које можемо наћи у књигама наше сазнање и дојам о првој ратној години у Херцеговини су обогаћени. Задатак је историчара, социолога, војних теоретичара и других да на основу тих књига, изворних података и других сазнања које оне нуде, наставе проучавање и научно синтетизовано приказивање феномена народноослободилачке борбе народа Херцеговине.

Др Ахмед Хацировић

СПОМЕНИЦА МОСТАРА 1941 — 1945, ОДБОР ЗА ИСТОРИЈУ
РЕВОЛУЦИОНАРНОГ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА И НОБ-А
МОСТАРА, 1987

Наша је новија историја испуњена бурним ходом времена, бројним судбоносним тренуцима на путу револуционарног самоопредељења. На том путу колективно и појединачно, опште и посебно трајали су у складу, у судносу без искључивости. О томе свједоче бројне судбине и бројни документи који су простицали из тих судбина и тих искустава. Народноослободилачка борба, у којој је Мостар имао посебно мјесто, потврдила је све то, али и надградила и изградила новог човјека спремног да се жртвује за слободу и будућност. Одатле и теку инспиративни импулси за генерације стваралаца и за генерације које долазе да се тај дио пута до социјализма темељито проучи и сагледа. Одбор за историју револуционарног радничког покрета и народноослободилачке борбе Мостара у томе има истакнуто мјесто, а књига *СПОМЕНИЦА МОСТАРА 1941—1945.* је резултат који оправдава уложене напоре да се потпуније сагледа и валоризује један од сегмената прошлости овог града и ове средине. *СПОМЕНИЦА* је остварена као споменик палим борцима, жртвама рата и жртвама фашистичког терора. Она зрачи идејом снаге колективна и означава вјековни сан нашег бића да се оствари слобода у којој ће оно моћи у континуитету да се изражава о свом идентитету и одређује, сходно томе, своје путеве.

Указује *СПОМЕНИЦА* на све оно што се у бурним временима друге свјетске апокалипсе догађало у Мостару. Указује на жртве, трагику, али и на, још упечатљивије, херојства знана и незнана и на сталан отпор који се овде ни у једном тренутку није могао пољуљати. Стога Мостар и може исписати такву књигу. Она је писана поносно и страсно. У њу су унијета имена 662 пала борца, 1517 жртава фашистичког терора и 205 жртава ра-

га. Грава је скупљана на више начина, јер се још увијек са сигурношћу не могу утврдити подаци за све оне који су заслужили да се унесу у књигу. А подаци који су унесени су сажете биографске анотације. До њих се долазило истраживањем богате, али, опет, недовољно обрађене документарне и мемоарске граве у архивима, музејима и другим стручним институцијама у Мостару, Сарајеву, Београду, Загребу и другим мјестима, затим у архиву Окружног суда у Мостару... Ту су и многи други извори, који су упућивали оне који трагају.

Као прилог за историју револуционарног радничког покрета и народноослободилачке борбе Мостара, *Споменица* ће бити и подстицај за даља истраживања. Грави су припремили, истражили и обрадили Гојко Уљаревић, мр Небојша Миливојевић, Рефик Хамзић, Карло Драго Милетић, Бошко Буха и Драго Маринић за пале борце, а Карло Драго Милетић за жртве фашистичког терора и жртве рата.

Споменица је прва комплетна књига такве врсте у Мостару и стога се њен значај може сагледавати из више углова. Сусрећемо људе, револуционаре, али и мјеста. Мостар се расуо по читавој земљи. Његови синови и кћери давали су највише што су имали на Неретви, Сутјесци, Прозору, Иван-седлу, у читавом ослободилачком походу, све до Трста. Један је био фронт на терену, у планинама и брдима, а други у граду. Жене и ајеца, младићи и дјевојке, сви они који су живјели у слободарском граду, живјели су данондоно за покрет и у покрету. Тај феномен, незаписан другдаје у свијету, са овом књигом усијеца се дубље у нашу свијест.

Споменица је указала да се поштују жртве да бисмо могли поштовати себе и оне који долазе. Тако се уоквирује њен смисао и њена функција.

Омер Типура

СПОМЕН-КЊИГА ПАЛИХ БОРАЦА НОР-А И ЖРТАВА ФАШИСТИЧКОГ ТЕРОРА ОПШТИНЕ ГАЦКО 1941 — 1945

У оквиру прославе 45. годишњице устанка народа и народности Југославије и почетка оружане револуције и 42. годишњице ослобођења Гацка, 1. септембра 1986. године, у организацији Војноиздавачког и новинског центра из Београда, изашла је из штампе *Спомен-књига палих бораца НОР-а и жртава фашистичког терора општине Гацко 1941 — 1945.*

Спомен-књига је ајло колективног напора друштвених снага Гацка да се сачини трајни писани споменик, који ће младим генерацијама служити за примјер како се бори и гине за слободу свога народа и за бољи и праведнији живот. Књига је израз заједничке воље бораца и народа Гацка да се ода заслужено признање свим жртвама палим на страни народноослободилачког покрета и револуције, без обзира на вјеру и националну припадност.

У предговору књиге дата је вјерна панорама збивања догађаја у вртлогу четврогодишњег рата, дати су ратни догађаји у којима су гинули синови и кћери овога краја. Књига не говори о општем доприносу слободи и револуцији, она говори о најплеменитијем доприносу што је Гацко дало у рату за ослобођење. Она говори о најхрабријим међу храбрима који су дали своје животе за слободу и наш срећнији живот.

У књизи су имена и биографски подаци Гачанки и Гачана, бораца партизанских јединица и припадника НОР-а, који су жртвовали властите животе за слободу и данашњи миран и самоуправни социјалистички развој нашег друштва. Списак палих бораца и жртава фашистичког терора који су из овог краја дали своје животе у рату рјечито говори о величини ћуда народа Гацка у народноослободилачкој борби. Зар може бити веће свједочанство од Спомен-књиге тог тешког и опорог времена

кроз које је народ овог краја прошао и борио се за свој опстанак и слободу.

Данас, иако је вријеме поодмакло, јер је прошло више од четрдесет година, када се присјећамо тога времена, којему је та књига свједок, има пуно разлога да се та збивања прикажу вјерно и истинито. Само истина оплемењује човјека, она улива повјерење међу људе, она враћа вјеру у велике вриједности револуционарне борбе. Само тако одужићемо се историји. То је исто времено наш дуг према онима који су дали своје животе, то је и једини и прави путоказ данашњим генерацијама и онима који тек долазе. Из таквих прилога судиће се о величини једне велике и, према свему што је она била, славне борбе народа овог краја. Ако се може рећи да је то период крви и суда, онда се истовремено може рећи да је то био један од најславнијих периода историје народа овог краја, и народа Југославије.

Не смијемо заборавити да је то био један од најславнијих периода Комунистичке партије Југославије, када је један обиљан „привјесак Коминтерне“ и једна сасвим беззначајна балканска и европска партија, под руководством друга Тита, повела оружану борбу у којој је изграђивала стратегију побједоносног завршетка рата и стварања нове социјалистичке Југославије. Већ је давно потврђено, а и данас се о томе пише, да је тај период од неколико година уздигао Комунистичку партију Југославије до општепризнате партије Европе а наша борба постала је предмет дивљења и величине у читавом свијету.

Појава таквих књига сваког од нас, и не само нас који смо учествовали у том чину борбе, подсјећа на то вријеме и натчовјечанске патње и напоре народа овог краја. Подсјећа нас на дивне ликове јунака, који су се ту, пред нама, обрели у свој својој величини. Ту је списак са кратким подацима о 424 борца и 811 жртава фашистичког терора, уз 23 жртве рата. Сви су они узидали своје животе у темеље борбе за слободу од 1941. до 1945. године. То је још једно велико свједочанство о крвавом и тешком времену, када се радило о животу или смрти, о слободи или ропству, о биједи и сиромаштву, или о бољем сјутра.

Иако у књизи нема описа догађаја, што није ни њена намјена, она даје драгоцене податке о синовима и кћерима овог краја, о Србима и Мусланима, она спомиње имена 1.258 Гачана који су дали своје животе ту, на свом огњишту, широм Босне и Херцеговине и Југославије.

Датумима о погибији поједињих бораца књига подсјећа и на прве устаничке пушке почетком јуна 1941. године. Није то без значаја помињати, јер ти јунски плотуни по непријатељима спадају међу прве у окупиранијо Југославији. Тих дана читава Европа, осим Совјетског Савеза, стењала је под фашистичком окупацијом Хитлера и Мусолинија. Мрак и тама, страх и мржња овладали су у раскомаданој Југославији, прије свега због издаје

властодржаца и нагомиланих неријешених питања која је стара власт оставила народу да у ропству туђина робује у ратној биједи, огњу и смрти аветињског међусобног истребљења. У раскомаданој Југославији носиоци авети прошлости и сви они што нису били за слободу нашли су се заједно са окупатором.

Данас, више него јуче, а вјероватно што вријеме даље одмиче, о томе нашем револуционарно-ослободилачком рату се доста пише, и писаће се. Ако данас има појединача који својим писањем умањују усташку страховладу или поравнивају четничке са антифашистичким борцима, онда није тешко оцијенити коме то служи и какве су им намјере.

Било је покушаја у појединим написима и саопштењима да се ти први јунски устанички дани занемаре и не добију праву оцјену у историји наше оружане револуције, само због тога што у тим првим данима нијесу увијек и свуда руководили комунисти. Величина и снага Комунистичке партије Југославије биле су баш у томе да схвати дух тог времена и да из тих првих оружаних акција, које су се шириле у Југославији, изда Проглас почетком јула о општем оружаном устанку. Тада устанички дух у источnoј Херцеговини у том периоду, и не само тада, зрачи снагом историјске појаве којој Комунистичка партија даје правац и смисао великог раздобља у историји народа Југославије. Била би велика грешка занемаривати таква трајна устаничка жартишта, која су била неугушива и која су подстицала својом духовном енергијом младе генерације у разним друштвеним и међународним околностима да се боре за правду и слободу.

С правом се објективни историчари и публицисти ван наше земље диве великој борби народа Југославије и њеној Комунистичкој партији, која је знала и умјела да осмисли тај велики чин и доведе народ до побједоносног рата и револуције. И ова нас књига, невелика по обиму, подсећа својим подацима да је велики број синова и кћери Гацка, тачније сваки десети становник, дао свој живот у борби против окупатора, усташа и четника и својим животом украсио велики чин слободе.

Не можемо а да се не присјетимо и споменемо колико је било потребно натчовјечанских напора комуниста овог краја, па и Комунистичке партије као цјелине, да се један издајнички и контрапреволуционарни покрет Драже Михаиловића, који је био од антифашистичких савезника Енглеске и Америке у рату легализован и с њихове стране свим средствима помаган, разоткрије у својој издаји и да истина избије на свјетло дана.

Данас су нам доступне, из ратних докумената, истине које су забиљежили неки официри енглеске и америчке обавјештајне службе. Они у својим извјештајима потврђују да су, обављајући своје ратне задатке у нашој земљи, имали велике муке да ујвере своје владе, прије свега Енглеске и Америке, да се једино партизанска војска бори против окупатора. Један од њих напи-

сао је велику истину, још половином 1942. године, да су четници „за краља и стару власт и против окупатора“, али да се не боре ни за једно ни за друго, они срљају у дубоку издају народа. Да се истина пробије и да се уважи, било је потребно времена и тешких жртава, што и списак у књизи вјерно биљеки и потврђује.

Књига нас враћа на та тешка а велика времена, која су била судбоносна за нашу будућност. Како вријеме одмиче, све је више покушаја да се дâ искривљена слика тог времена, да се збивања не поставе на своје право мјесто. Немалу кривицу за то сносимо и ми што на вријеме нијесмо изнијели на видјело сву истину тих догађаја, што су извјесни немили догађаји остајали по страни. Наша револуционарна борба, као и свих револуција у свијету, није била равномјерна. Свјёдоци смо да данас израњају и такве оцјене које парцелишу токове револуције у своје националне хатаре и које увеличавају или умањују учешће појединих народа, прилагођавају данашња савремена збивања код нас ономе што се збивало у току оружане револуције и рата против окупатора и издајника. Истина може бити само једна. Ослободилачки рат против окупатора у Југославији био је јединствен и у њему су учествовали сви народи Југославије, не истовремено и равномјерно, што је зависило од низа околности које су условљавале то учешће. Истина је и то да нигде као у нашој земљи није било толико издајничких организација, које су у појединим раздобљима рата поникле, и уколико се народноослободилачки покрет приближавао коначној побједи, сви су се они ујединили с окупатором у борби против наше војске.

Вртлог ратних догађаја у Гацку није протутњао једном офанзивом, ту су се смјењивали оружани окршаји у току читаве четири године. Зар о томе рјечито не говори податак да је варошицу Гацко пет пута ослобађала наша војска? Читав тај предио, стицајем околности и кроз новију историју, па и у посљедњем рату, био је стратешко подручје за непријатеља и због тога су тешкоће народа гатачког краја биле големе и непредвидљиве. Жестина терета рата посебно је била повећана у почетку усташком страховладом и касније четничком издајом, које су унијеле страх и мржњу, раздирале односе између Срба и Муслимана и своје свирепости и окупатора подигле на још већи ниво.

И кад данас поједина националистичка њушкала, без обзира којој врсти списатеља припадају, послије четрдесет и више година, траже по „прашњавим друмовима“ правду за свој националистички наум, онда могу наћи прави одговор у овом, немалом списку бораца и жртава који једино говоре праву истину. Ако се такви списатељи спотакну о истину, онда им можемо рећи истину и опростити, али ако они гратат наносе штету и уносе забуну у наше јединство, као националистички јуришници,

энда им треба рећи да националистичко каљање није далеко од опаке издаје интереса народа и ове земље. Зар то није потврдила власт старе Југославије, а посебно оно што се дешавало у току револуционарне оружане борбе?

Нема никаквог разлога да не поменем и наше грешке у прољеће 1942. године. У успону нашег покрета првом половином 1942. године, када је дошло и до оружаног сукоба са четницима Драже Михаиловића из овог краја, у намјери да се слободна територија очисти од четника, пало је у неким селима и недужних људи. Није то било само у Гацку, него у читавој источној Херцеговини и Црној Гори. О тим политичким застрањивањима писано је и говорено и дата им је негативна оцјена у недавно изашлој Историји Савеза комуниста Југославије.

Нико данас, а вјерујем ни сјутра, неће моћи утврдити ни доказати ко је био стварни а ко измишљени непријатељ. Разумљиво и једино могуће било је да се све то припише вртлогу догађаја тог времена, што се објективно данас не може утврдити. То помињемо и истичемо не да поправимо оно што је отишло унеповрат, него да сачувамо истину, моралне и етничке вриједности покрета, коме смо припадали, и Комунистичке партије, која је том покрету давала снагу и полет.

У другим колонама у Спомен-књизи стоје поређани погинули борци и жртве фашистичког терора. Стоје имена погинулих народних хероја ОБРЕНА ШУПИЋА и МИЛА ОКИЉЕВИЋА, шпанског борца АХМА КРВАВЦА, познатих комуниста ФАДИЛА ПАШИЋА, ЏЕМА КРВАВЦА и омладинца ШУБРИЈЕ БИМИЋА, секретара, и два члана Среског комитета Комунистичке партије за Гацко ИВАНА СТАРОВИЋА, ЛУКЕ НЕНЕЗИЋА и РАНКА МИХИЋА, 84 члана Партије и 60 чланова СКОЈ-а, и свих оних бораца који су пали борећи се за исте циљеве. Њихове сјени поручују да се чува слобода и јединство, да се чувају свијетле стазе револуције и ослободилачког рата. Њихова порука је жива и чврста — да се зла више не смију поновити.

Блажко Буричић

TRIBUNIA 9, ЗАВИЧАЈНИ МУЗЕЈ ТРЕБИЊЕ, 1985

У фебруару 1986. из штампе је изашла *Tribunia 9* (Прилози за историју, археологију, етнологију, умјетност и културу), чији је издавач Завичајни музеј у Требињу. У претходних осам бројева објављени су бројни радови из домена политичког, економског, социјалног и културног живота Требиња и његове ближе и шире околине. Дио простора у тим бројевима, као и у овом, попуњен је радовима из проблематике шире херцеговачке регије.

Након изласка *Tribunie 5* дошло је до извјесног застоја у њеном излажењу из објективних разлога, али се потом публикација појављује редовно, сваке године.

Упркос финансијским потешкоћама, због којих је *Tribunia 9* мањег обима радује нас њено појављивање, поготово због тога што садржи неколико вриједних студија и прилога који ће изазвати интерес не само научних и стручних радника него и шире читалачке публике.

У студији дра Иве Бојановског *Илирска племена у источној Херцеговини и њихов смјештај* изнесен је проблем о смјештају појединих илирских племена која спомињу антички писци Авије, Страбон, Плиније, Апијан, Птоломеј и други на територији данашње источне Херцеговине. Аутор спомиње више илирских племена која су ту живјела: Plereji, Daorsi, Aridijejci, Autarijeti, Deraemistae, Melcumani, Deriopes Docleatae и друге племенске заједнице.

Др Буро Тошић пише о кријумчарењу соли на Неретви у XV столећу. Говорећи о кријумчарењу, Тошић спомиње да је некада давно постигнут споразум између господе српске, босанске и зетске и приморских градова, по коме кумерк соли није могао бити ни у једном другом мјесту осим у Аријевима, Дубровнику, Котору и Св. Срђу. Спомиње породицу Хранковић која се бавила кријумчарењем соли на Неретви.

Ар Богумил Храбак износи интересантне податке о земљишним парцелама феудалаца и мусиманских сељака у Попову, Зажабљу и Требињу почетком морејског рата који се водио између Османлијске Империје и Млетачке Републике (1684—1699).

Ар Јосип Аутић пише о Херцеговцима као квалифицираним морепловцима, сталним члановима бродских посада трговачких једрењака Дубровачке Републике (1768—1796).

Треба напоменути да се чланци и расправе готово искључиво базирају на извornoј грађи, понајвише на основу списка из богатих фондова Хисторијског архива у Дубровнику.

У рубрици *Осврти и прикази* представљене су дviјe нове књиге. О једној од њих, „Економско-социјалне промјене у босанском друштву у XIV и XV столећу“, коју је издао „Универзал“ из Тузле 1986, осврт је писао др Павао Живковић. У другом осврту представљен је садржај „Херцеговине“ 4.

У тој рубрици је објављен и Програм рада едиције Раднички покрет, НОР и социјалистичка револуција на подручју Требиња од 1986. до 1991. године.

На kraју је и кратак извјештај о раду Завичајног музеја у Требињу за 1985. годину.

Мр Томислав Анђелић

САДРЖАЈ

Мр СТЈЕПАН ИВАНКОВИЋ Настанак и начин чувања архивских докумената у Босни и Херцеговини до ослобођења 1945. године — — — — —	5
 <i>РАСПРАВЕ, СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ</i>	
Мр ПАВЛЕ КНЕЗОВИЋ Мак Диздар и антички мит — — — — — — — — —	33
Мр МИЛКО БРКОВИЋ Вањске карактеристике босанских латинских повеља које се данас налазе у Дубровнику и Венецији — — — — —	59
ШЕФИК БЕШЛАГИЋ Корито чатрње у Хамзићима — — — — — — — — —	71
ДРАГО КАРЛО МИЛЕТИЋ Млинице на ушћу Радобоље у Неретву — — — — —	83
Др ВЛАЈКО ПАЛАВЕСТРА Старо херцеговачко „племе“ Крмпотићи — — — — —	103
Др МУХАМЕД ЈДРАЛОВИЋ Дјела Али-деде Мостарца у рукописима Оријенталне збир- ке Архива ЈАЗУ — — — — — — — — — — —	117
Мр ЈАСМИНКО МУЛАОМЕРОВИЋ Ливањски гномон — — — — — — — — — — —	135

Мр АНБЕЛКО ЗЕЛЕНИКА	
Кула из XVII столећа на Хуму у Мостару — — — — —	141
Мр ЕДИН ЧЕЛЕБИЋ	
Хрватско пјевачко друштво „Хрвоје“ 1888—1914 — — —	151
Ар БОЖО МАЦАР	
Нуспио покушај искориштавања снаге водопада Кравица на почетку овог вијека — — — — — — — — — — —	165
Мр НЕБОЈША МИЛИВОЈЕВИЋ	
Мосатр у јесен 1941. године — — — — — — — — — — —	179
 <i>ИЗВОРИ И СЛЕЂАЊА</i> 	
Мр ШАБАН ЗАХИРОВИЋ	
Стиховани рјечници у рукописима оријенталних збирки у Мостару — — — — — — — — — — —	205
БОШКО БУХА	
Ратни листови херцеговачких војних јединица (библиографија) — — — — — — — — — — —	215
 <i>ОСВРТИ И ПРИКАЗИ</i> 	
Сицил мостарског кадије (Мубера Маслић) — — —	229
Новак Мандић Студо: Гацко кроз вијекове (Лутво Џубур)	229
Ибрахим Кемура: Улога „Гајрета“ у друштвеном животу Мусулмана Босне и Херцеговине (1903—1941) (Мр Един Челебић) — — — — — — — — — — —	241
Мр Момчило Радовић: Револуционарни раднички покрет и народноослободилачка борба у коњичком крају (Мр Шабан Захировић) — — — — — — — — — — —	245
Херцеговина у НОБ, април 1941 — јуни 1942 (Др Ахмед Хаџировић) — — — — — — — — — — —	249
Споменица Мостара 1941—1945 (Омер Типура) — — —	257
Спомен-књига палих бораца НОР-а и жртава фашистичког терора општине Гацко 1941—1945 (Блажко Буричић) — —	259
Трибунна 9 (Мр Томислав Анђелић) — — — — — — —	265

Штампа: „НОВИ ДАНЦ“ — Војводе Бране 13, Београд

